

AKADEEMIA

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 2

Eesti rahvuslik eliit, omand ja võim	Elvi Ulst
Õpilaste Euroopa-kujutlusest	Hannes Palang jt
Jürgen Habermas	John B. Thompson
Mis on fiktsioon?	Margit Sutrop
Li Bo tõlkimisest	Märt Läänemets
Luulet	Li Bo
Ameerika ja Edela-Aasia	Juri E. Berezkin
Rituaal, pühadus, küberneetika	Roy A. Rappaport
Märkmeid Kazõmi sõjast	Art Leete
Kas Jumal mängib täringuid?	Ian Stewart

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	. . . . .	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	. . . . .	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	. . . . .	Agu Tani
<i>universalia</i>	. . . . .	Jaan Kangilaski
	. . . . .	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	. . . . .	Mart Orav
<i>socialia</i>	. . . . .	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	. . . . .	Toomas Kihho
keeletoimetaja	. . . . .	Triin Kaalep
korrektor	. . . . .	Kristin Haljasorg
sekretär	. . . . .	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	. . . . .	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Kõige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 17. I 1996. OÜ «Greif» trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 2600. Tell. nr. 114.

© AKADEEMIA 1996

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

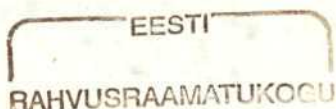
8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 2 (83)

Eesti rahvusliku eliidi suhted omandi ja võimuga	
<i>Elvi Ulst</i>	227
Eesti kooliõpilaste Euroopa-kujutlusest	
<i>Hannes Palang, Urmas Vessin, Ülle Liiber</i>	240
Jürgen Habermas ja kriitiline ühiskonnateooria. II	
<i>John B. Thompson</i>	268
<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Mis on fiktsioon?	
<i>Margit Sutrop</i>	292
Li Bo tõlgitavus ja tõlgitamatus	
<i>Märt Läänemets</i>	306
Luulet	
<i>Li Bo</i>	313
<i>Tõlkinud Märt Läänemets</i>	
Ameerika ja Edela-Aasia tsivilisatsiooni eri teedest: Arheoloogilisi materjale ja etnograafilisi paralleele	
<i>Juri E. Berezkin</i>	326
Rituaal, pühadus ja küberneetika. II	
<i>Roy A. Rappaport</i>	379
<i>Tõlkinud Triinu Pakk</i>	

Märkmeid Kazõmi sõjast	<i>Art Leete</i>	392
<i>Väitlus:</i> Pentti Linkola eestikeelsete tõlgete avaldamise puhul. Pentti Linkola. "Rohelise liikumise sihtprogramm". — <i>Akadeemia</i> , 1995, nr 9. Pentti Linkola. "Metsadest ja nende hävitamisest". — <i>Akadeemia</i> , 1992, nr 12.	<i>Pekka Nuorteva</i>	407
<i>Arvustus:</i> Kolm vihukest allikapublikatsioone. <i>Sortside saladused. I–III</i> [Allikapublikatsioon, koost. Leo Levala. Tartu:] Tungal, 1993–1994.	<i>Kaljo Villako</i>	409
Editorial note. Summaries		413
Kas Jumal mängib täringuid?: Kaosematemaatika. VII	<i>Ian Stewart</i>	421
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>	

Lk 267, 291, 325, 378, 406: Märt Laarmani (1896–1979) diatüüpiad mapist "Siinpool und" (1970–1974).

EESTI RAHVUSLIKU ELIIDI SUHTED OMANDI JA VÕIMUGA

Elvi Ulst

Eesti kuulub edukate postsotsialistlike riikide hulka. Rahvusvahelised pangad kiidavad Eesti majandusreforme. Väidetakse, et juba 1994. aastal oli Eestis üle 25% riigiettevõtetest erastatud ning ellu viidud laialdane ja hästi korraldatud väikeprivatiseerimise plaan. Hoogsalt areneb pangandus, tõuseb Eesti riigi usaldusväärsus ja kasvavad välisinvesteeringud. Sisemajanduse kogutoodangu kasvuks 1996. a ennustavad väliseksperdid 6%, oma eksperdid 2–3%. Samas on märgata reformide takerdumist. Maast on eraomanduses ainult mõni protsent, riiklike ettevõtete erastamine edeneb vaevaliselt, inflatsioon püsib 40% läheduses, rahva elatustase on madal, seaduse ees on kõik omandivormid võrdsed ja ühtlaselt kaitstud, kuid tegelikult ei ole kaitstud ei riigi- ega eraomand. See sunnib küsima, et mis turumajandus see saab olla, kui pole maa- ega korteriturgu ja ühiskond ei soosi eraomandi tekkimist ega kaitse eraomandit.

Eestis toimuv muutub arusaadavamaks, kui majandusreforme vaadata läbi rahvusliku eliidi huvide prisma. Rahvusliku eliidi all mõistetakse paremat osa rahvusest, eliidi hulgast tulevad liidrid, kelles rahvas näeb eestvedajaid. Murrangulistel aegadel on eliit see, kes ise liigub ning oma isiku ja tegevusega tõmbab teisi kaasa nii, et toimub liikumine rahvuslikult tunnustatud eesmärkide suunas. Eesti rahval olid 1980. aastatel nendeks eesmärkideks **iseseisvuse taastamine** (vabanemine okupatsioonist) ja niisugune riik, nagu oli enne venelaste tulekut (vanemal põlvkonnal) või **heaoluriik**, nagu on teistel rahvastel Läänes (nooremal põlvkonnal). Nagu hiljem selgus, kaasnes kättevõidetud vabadusega vanema põlvkonna heaolu järsk langus ja ka noorema põlvkonna orienteerumine uutes oludes on osutunud küllaltki

keeruliseks. Rasket olukorda seostavad ühed liiga kiirete muudatustega ja valitsuse suutmatusega olukorda kontrollida, suunata, reguleerida, toetada. Valitsust süüdistatakse kultuuri-, teaduse-, hariduse- ja maarahvaenulikkuses, põllumajanduse põhjalaskmises, korrupsioonis ja raiskamises, ebakompetentsuses ja lausalolluses. Ja vaatamata sellele elatakse Eestis paremini kui ükskõik millises SRÜ riigis, paremini kui Lätis ja Leedus ja isegi paremini kui nii mõneski Kesk-Euroopa postsotsialistlikus riigis.

Mis on olnud Eesti edu pandiks ja kas edasiminek võinuks olla kiirem, kui heaoluühiskonna suunas liikumiseks oleks valitud mõni teine tee? Selgitamaks põhjusi, miks asjad on just nii, nagu nad on, vaatleme lähemalt Eesti praeguse rahvusliku eliidi iseärasusi ja tegevust majandusreformide perioodil.

Millised olid ja on Eesti rahvusliku eliidi juured ja kasvukeskkond? Eesti rahvusliku eliidi iseärasuseks on tema tekkimisest peale XIX sajandil olnud seisusliku tunnuse puudumine. Eestis pole kunagi olnud oma kuningaid ega aadlikke. Rahvuse väärtuslikumat osa kuni iseseisvumiseni 1918. aastal saab eristada eelkõige kõrgema haridustaseme, hiljem ka poliitilise ja majandusliku positsiooni järgi. Seetõttu võib Eesti rahvuslikku eliiti nii varasematel aegadel kui ka praegu enam-vähem samastada haritlaskonnaga. Eelmisel iseseisvusperioodil tekkinud rahvuslik eliit — poliitikud, valitsusaparaat, ohvitserkond, pangandustegelased, töösturid, juristid, arstid, suur osa õpetajaskonnast ja inseneridest — kas hävitati, sunniti Läände põgenema või väikima. Eliidi hävitamise protsess jõudis lõpujoonele 1949. aastal jõukama talurahva küüditamisega ja põhiliselt 1950. aastate alguses toimunud puhastusega kirjanike, kunstnike ja teadlaste hulgas, mis tabas ka suurt osa nn juunikommuniste, kellest enamik oli oma kasvatusel ja haridusel saanud siiski Eesti Vabariigi tingimustes.

Sõjajärgsel perioodil asusid juhtpositsioonidele esialgu juunikommunistide kõrval venelased, Venemaa eestlased ja "korpusepoisid", s.o Nõukogude poolel sõdinud eestlased. See kehtib nii riigiasutuste kui ka ettevõtete juhtkondade kohta. Alles 1950. aastate lõpus ja 1960. aastail käivitus järk-järgult alt ülespoole väljavahetamise protsess, kus ettevõtete ja asutuste juhtkondadesse hakkasid jõudma "siinsed inimesed", s.t ENSV kõrgkoolides hariduse saanud ja parteipileti omandanud spetsialistid.

Partei ja majanduse juhtpositsioone hakkas see vahetus puudutama alles 1970. aastate lõpus. Tänu emakeelsele kõrgharidusele hakkas tekkima uus rahvuslik ülemkiht. Selleks ajaks oli toimunud Eesti industrialiseerimine, Kohtla-Järve ja Sillamäe olid kasvanud vabariikliku tähtsusega linnadeks, venelastega olid täitunud Narva ja Tallinn oma uute linnaosadega. Koos juhtimise ja planeerimise üha täielikuma tsentraliseerimisega tähendas see, et Eesti tööstus oli muutunud N. Liidu sõjalis-tööstusliku kompleksi osaks. Suurettevõtete juhtkondi komplekteeriti üha enam Moskva kaudu. Seesama toimus ka panganduses. Nendes valdkondades oli kuni *perestroika* alguseni eestlastest spetsialistide positsioon suhteliselt nõrk.

Põllumajandusel läks paremini. Sinna ei saadetud Moskva kaudu spetsialiste. 1980. aastail, kui Nõukogude Liidus algas põllumajanduse "tõstmine", said kolhoosid ja sovhoosid Eestis jalad alla paremini ja kiiremini kui mujal N. Liidus. Koos Läti ja Leeduga hakkas Eesti olema Venemaa peamine liha- ja piimatoodetega varustaja. Sisseveetava jõusööda baasil laienes tootmine väga kiiresti. Kokkuostuhinnad olid jaehindadest tunduvalt kõrgemad. Üleplaanilise toodangu eest maksti 50% kõrgemat hinda. Raha tuli liidueelarvest Eesti NSV riigieelarve kaudu. Hinnavahede katmine, mis sisuliselt tähendas dotatsioone põllumajandusele, moodustas 1980. aastate lõpupoole üle 60% Eesti NSV riigieelarve kuludest. Maarahvas hakkas elama jõukamalt kui linnarahvas. Kolhoosid ja sovhoosid ehitasid nii oma vahenditest kui ka riiklike krediitide arvel lisaks suurfarmidele ka elumaju, koolimaju, lasteaedu ja muud sotsiaalsesse infrastruktuuri kuuluvat. Sisuliselt olid kolhooside ja sovhooside juhtkonnad muutunud kohalikeks omavalitsusteks ning nn "punaparunid" ainsaks võimuks maapiirkondades. Jõudsasti toimus ka nende konsolideerumine ja eneseidentifikatsioon uue eliidina.

Põllumajandusspetsialiste valmistas ette üleliidulisele põllumajandusministeeriumile alluv ja seetõttu liidueelarvest finantseeritav Eesti Põllumajanduse Akadeemia. Võrreldes teiste Eesti NSV kõrgkoolidega oli see paremini rahastatud. Siit tuli ülemkihi see osa, kes suutis suhteliselt hästi ennast kindlustada EKP juhtkonnas ja ENSV valitsuses.

1980. aastateks oli tekkinud ennast identifitseeriv uus elitaarne kiht, kust üleminekuperioodil hakkas paratamatult tulema ka liidreid. See sai toimuda ainult tänu kohanemisevõimele. Väliseestlaste arvates olid kõik tollal Eestis elavad inimesed puha kommunistid. Tegelikult see nii ei olnud. Vaatamata sellele, et kõrgkoolis tuli teha eksameid niisugustes ainetes nagu NLKP ajalugu, dialektiline ja ajalooline materialism, teaduslik kommunism jne, ei olnud uues ülemkihis peaaegu üldse veendunud kommuniste. Neid ei saanudki seal olla, sest niisugust inimest, kes tõsimeeli uskus kommunismi võimalikkusse, peeti nende endi hulgas napakaks. Ka NLKPsse kuulumine või mittekuulumine ei olnud eestlase maailmavaadet iseloomustav näitaja. Eestlane on üldiselt pragmaatiline ja sama kehtib ka sotsialismi rüpes üles kasvatatud karjäärihimulise ülemkihi kohta. Pealegi polnud karjääri tegemiseks, s.t eliidi hulka sattumiseks, vaja enam sooritada niisuguseid kuritegusid nagu Stalini ajal. Majanduslike hüvede ja privileegide saavutamiseks piisas kommunistlikku parteisse astumisest (mõnikord ka koostööst KGBga) ja kohustuslike rituaalide mehaanilisest täitmisest. Üheks uue eliidi eriprivileegiks oli avalik tunnus, mille loomine toimus partei- ja julgeolekuorganite absoluutse kontrolli all oleva massimeedia kaudu. Selline afišeerimine eriti ETV kaudu oli väga oluline uute liidrite esilekerkimisel.

Taasiseseisvumise ettevalmistamise periood algas Gorbatšovi *perestroika* ajal, mil uue klassi liikmete ühiste jõupingutuste tulemusena valmis IME (Isemajandava Eesti Kontseptsioon). Seda kontseptsiooni on hiljem nimetatud vasakpoolseks kirjan-duseks, millel ei ole midagi ühist liberaalse turumajandusega, kuid Nõukogude Liidust eraldumise ettevalmistamise protsessis oli see etapp, milleta järgmised etapid oleksid olnud mõeldamatud. Kontseptsiooniga kujundati oma eelarve- ja maksusüsteem ning pandi alus oma pangasüsteemi kujunemisele. 1989. aastal võttis ENSV Ülemnõukogu vastu maksukorralduse seaduse, mis käivitus juba 1990. aastal ja võimaldas Eestil alustada hindade liberaliseerimist ning eralduda NSV Liidu riigieelarvest.

Kuni taasiseseisvumiseni 1992. aastal oli uus rahvuslik eliit suhteliselt ühtne. Eristada võis Eesti Kongressi suunda, kuhu kuulus radikaalsem osa haritlastest, ja Ülemnõukogu suunda, kus do-

mineerisid veel endise hierarhia uuendusmeelsed liikmed. Edasi tuli poliitiline võimuvõitlus, milles agraarjuhtkond jäi näiliselt alla. Vahetusid valitsused, opositsioonid ja koalitsioonid, tehti uusi seadusi ja muudeti vanu. Poliitilise protsessiga on kaasnenud muudatused majanduses, mis on seda liigutanud Lääne suunas ja rebinud lahti sidemeid Idast. Majanduses toimunud muundumine sotsialistlikust kapitalistliku suunas on toimunud sedamööda, kuidas uus eliit on suutnud kohaneda uute tingimustega. See liikumine, mida võib ka majandusreformiks nimetada, on kompromiss parajasti poliitilise võimu juures oleva eliidi ja riiklikku omandit haldava eliidi vahel. Ilmnesid Eesti uue ülemkihi mitmed iseärasused, mis tulenevad sellest, et tegemist on okupatsiooni all sotsialismi tingimustes üles kasvanud inimestega.

Postsotsialistlikus ühiskonnas ei jagune asjad minu ja võõrasteks asjadeks, vaid minu ja meie asjadeks. See kujundab erilise moraalilise ühiskonnas, mida mõistmata on raske mõista Eestis toimuvat. Kui asjad jagunevad minu ja võõrasteks asjadeks, siis saab last õpetada, et võõraid asju ei ole ilus omaniku loata puutada, et võõraste asjade omastamine on vargus ja selle eest pannakse vanggi. Sotsialistlikus ühiskonnas olid valdavalt meie asjad, s.t riiklik omand. See teeb keeruliseks omandireformi läbiviimise, et neid asju jagada minu, sinu ja tema asjadeks. Riigivargusega harjunud ühiskond ei pea eriliseks kuriteoks seda, kui keegi vaikselt omastab midagi meie omandist. Rahvas ei protesti ega nõua, et anna see asi meile tagasi. On kujunenud eriline sotsiaalne moraal, mis lubab riigivargust, kui see ei toimu väga suures ulatuses, vaid põhimõttel "pahmast tallava härja suud ei seota kinni". Sama põhimõtte kehtib ka erastamisel eesti moodi. Enamik ettevõtteid on eraettevõtteks saanud nn sisemise erastamise teel. Pole mõtet targutada selle üle, kas see on õiglane või mitte, sest kui eesti rahvas on valinud oma eestkõnelejateks need, keda ta on valinud, ja on tehtud valmis seadused, mille eestvedajad on aktsepteerinud, siis see ongi õiglus eesti moodi *anno* 1995.

Anno 1920 oli eesti rahvas ja tema eliit oma koosseisult teistsugune ning teine oli ka arusaam õiglusest ja õigusest. Kas rahvas oli siis ausam, kas siis ei tehtud kompromisse poliitilise ja majandusliku võimu jagamisel? Kahtlemata tehti, sest omakasupüüdlikkus oli, on ja jääb. Demokraatlikus riigis on seadused, mis

piiravad liigset omakasu püüdmist. Seevastu mitmed Eestis seni kehtivad seadused annavad riigivara ärastamiseks suurepäraseid võimalusi. On lootust, et juba aastal 2005 on arusaam õiglusest Eestis teist nägu kui praegu, sest loodetavasti on jaotamise protsess selleks ajaks jõudnud lõpule, kujunenud välja eraõiguse alusel korraldatavad omandisuhted ning mingid omandisuhted jäetud ka avaliku õiguse korraldada.

Praegust segast seaduskorraldust saab vabandada sellega, et Eesti uuel ülemkilhil pole erilist eraomandit. Loomulik on see, kui rahvusliku eliidi käes on võim ja oluline osa varast. Postsotsialistlike riikide rahvuslik eliit erineb selle poolest, et tal puudub eravara, kuid ta kasutab riigi (ühiskonna) vara. See määrabki tema käitumise iseärasused siirdemajanduse tingimustes.

Eesti praegusele rahvuslikule eliidile on omane, et ühel meelel ollakse ainult selles, et Eesti peab olema iseseisev riik. Põhimõtteliselt ollakse ka ühel meelel, et riigi tuleviku seisukohalt ei ole demokraatlikul, turumajandusel põhineval arengusuunal alternatiivi. Erimeelsused saavad alguse punktis, kus erinevas olukorras inimesed otsivad võimalusi, kuidas ära elada ja maksimeerida oma heaolu. Eesti iseseisvuse (rahva toetusel) taastanud rahvuslik eliit, mille silmapaistvama osa moodustasid teadlased ja kultuuritegelased, seisis omandist üldse ja eriti eraomandist võrdlemisi kaugel. Sotsialismi tingimustes oli eravara, eriti kinnisvara omanine poliitiliselt sobimatu. Isikliku heaolu maksimeerimiseks tuli pürgida ametikohale, mis võimaldas saada tasuta mugava korteri, elada selles minimaalsete isiklike kuludega, käia sageli välismaal, osta asutuse või ettevõtte poest defitsiitset kaupa, kasutada asutuse autot, suvilat ja muid võrdsematest võrdsematele ettenähtud hüvesid. Eraomandist teadis midagi see, kellel oma korteriprobleemi oli tulnud lahendada 1950. ja 1960. aastatel, kui riiklik elamuehitus polnud veel suurt hoogu sisse saanud ja individuaalmaja ehitamine oli suhteliselt lihtsalt teostatav. Iseseisvumise järel tekkinud poliitilises erakonnastumises on jälgitav huvigruppide erinev suhtumine eraomandisse. Selle, missugused huvigrupid võimule pääsesid, valitsusi moodustasid ja seadusi tegema hakkasid, on dikteerinud keskmine valija. Keskmine valija Eestis on linnakodanik (üle 70% Eesti rahvastikust elab linnas), kes elab kommunaalmajas. Suhtumises reformidesse on mänginud olulist

rolli võimalused inimese kahe kõige esmasema probleemi — kus elada ja millest elada — lahendamiseks. Eluaseme iseloomu tõttu pooldas rahva enamus neid poliitikuid, kes kaitsesid üürnike huviseid. Siit ka üürnikke soosiv hoiak riikliku elamufondi erastamist puudutavates seadustes. Elatusallika järgi jagunes rahvas nelja rühma: pensionärid, tööstus- jm riiklike ettevõtete töötajad, kolhooside ja sovhooside töötajad ning eelarveliste asutuste töötajad. Vastavalt jagunes ka rahvuslik eliit.

Kõige raskemasse olukorda sattusid **pensionärid**. Inflatsioon nullis väga kiiresti nende säästud ja uutest tingimustes makstav pension ei võimalda veel 1995. a lõpuski kuigivõrd normaalset äraelamist. Erinevalt teistest turumajandusega riikidest, kus vanem põlvkond on varanduse poolest rikkam kui noorem põlvkond, on Eestis vanad (kuuekümnesead ja vanemad) üldiselt väga vaesed. N. Liidult sai Eesti päranduseks täiesti kasutamiskõlbmatu sotsiaalkindlustussüsteemi. Uue süsteemi kujundamisega tehti algust juba enne iseseisvumist, kuid hästi funktsioneerivat pensionisüsteemi sellel aastatuhandel pole nähtavasti võimalik valmis saada.

Töötava elanikkonna ja vastavalt ka eliidi võib laias laastus jagada kaheks: isemajandavate ettevõtete juhtkonnad ja töökollektiivid ning eelarveliste asutuste juhtkonnad ja töökollektiivid. Esimeste võimalused riigivarast seadusega lubatud tehingute abil eravara teha olid tunduvalt suuremad kui teistel.

Aastast 1990 kehtima hakanud seadused kuulutasid eri omandivormid võrdseks. Ka 1992. aastal vastu võetud põhiseaduse järgi tagab riik kõigi omandivormide kaitse. Riiklikku omandit oli liiga palju selleks, et riik kui omanik oleks suutnud seda kuigivõrd tõhusalt kaitsta. See lõi olukorra, kus riiklikud ettevõtted hakkasid olema nagu juhtkondade eraomand. Samuti pani see aluse ulatuslikule ärastamisele nii maal kui linnas. Seadusandjad said valmis mõistega "ärisaladus", mida eriti agaralt hakkasid kaitsma riiklike ettevõtete juhtkonnad. Alles 1994. aastast hakkas kehtima seadus, mis nõudis riigieelarve täitmise aruande juurde ka mõningaid andmeid riiklike ettevõtete töö kohta.

Omandireformil Eesti moodi on eristatavad järgmised püüdlused, mis on seostatavad rahvusliku eliidi eri rühmade huvidega.

Eraomandit soovitakse tagastada õigusjärgsele omanikule nii vähe kui võimalik ja ainult selles osas, mis ei huvita praegust kasutajat. Riigi taasiseseisvumine õigusliku järjepidevuse põhimõttel oleks eeldanud, et ka omand tagastatakse õigusliku järjepidevuse põhimõttel. Ka vastuvõetud seadused tundusid suunavat sellele teele. Tegelikult ei ole tööstusomandist õigusjärgsele omanikule tagastatud mitte ühtegi objekti. Kohuski on andnud õiguse vara kasutajale, s.t riikliku ettevõtte juhtkonnale. Tagastatud on elumaju linnades, kuid seadus garanteerib eelkõige üürnike õiguste kaitse ja eraomanik peab vaatama, kas sätestatud riiklike piirangute raames (riiklikult reguleeritavad üüritariifid) saab üldse elamut majandada või on otstarbekam sellest loobuda. Maaomandiga maal on sama lugu. Maa kasutajal on omandireformis parem positsioon kui õigusjärgsel omanikul. Maa kasutajaks on enamasti endine kolhoos või sovhoos, mis on võtnud endale ühistu vormi. Kolhoosikorra likvideerimist samastavad põllumajandusliku ülemkihi huvide kaitsjad Eesti omariikluse likvideerimisega. Rahvast on hirmutatud nälja, maarahva väljasuremise ja muude hädadega. Põhilise osa eksporttoetustest, sooduskrediitidest ja muudest, otsesest ja kaudsetest riiklikest toetustest saavad siiani ühistud. Tootjatena on nad monopoolses seisundis. Taludel on tavaliselt liiga vilets stardipositsioon ja seetõttu ei suuda nad pakuda konkurentsi. On peaaegu võimatu alustada mingisugustki majanduslikku tegevust nendes paljudes Eesti paikkondades, mis tunnistati sotsialismiajal perspektiivituteks ääremaadeks.

Praegune eliit ei tunnista sõja ajal välismaale siirdunud eliidi omandiõigusi. Vähe sellest, et tööstusomandit ei tagastata, ka suvilaid ei taheta tagastada. Seaduse konks, mille taha poetakse, seisneb selles, et kui praegusel kasutajal õnnestub tõestada, et suvila eest on midagi kunagi kellelegi kompenseeritud, siis on tal automaatselt õigus ka maaomandile.

Kodumaine kapital on eelistatum väliskapalist ja kõige eelistatum on erastamine oma töökollektiivile. Nii tekkis vahepeal hulk mitut sorti ebamäärase vormiga ettevõtteid, mis ei olnud ei riiklikud ega eraettevõtted. Hiljem selgus, et erastamine isenesest pole veel garantiiks, et ettevõtted ümber organiseeruvad ja loovad juhtimissüsteemi, mis on vajalik maailmaturul läbilõõmiseks.

Sisemine privatiseerimine Eestis andis samasuguse tulemuse nagu mujalgi. Paljud ettevõtted läksid pankrotti. Omanikena üritasid kätt proovida põhiliselt ettevõtete juhkonnad, kuid ka paljud riigitegelased. Vähe on neid endiste riiklike ettevõtete juhte, kes on suutnud liidritena uutes tingimustes läbi lüüa. Vaatamata raskustele erastamine siiski edeneb. 1995. aasta 1. jaanuari seisuga kuulus riigile 253 ettevõtet. Aasta varem oli neid 466¹. Riigiettevõtete arv vähenes 75-lt 28-le, riiklike aktsiaseltside arv 252-lt 153-le, korrastamata ettevõtlusvormiga ettevõtete arv 139-lt 72-le. Eelarve tulud riiklikest ettevõtetest kahanevad kiiresti. 1994. aastal loodeti saada omanikutulu riiklikest ettevõtetest 226 miljonit, tegelikult saadi 70 milj. krooni. 1996. aastaks on planeeritud saada omanikutulu 50 milj. krooni. Seda on armetult vähe sellega võrreldes, kui palju suuri ettevõtteid on veel erastamata. Nii riiklike kui ka munitsipaaltevõtete juhtkondades valitseb vaatekoht, et kuni ettevõtte püsib veel kasumis, tuleb neil lasta tegutseda vanaviisi. Sageli ei taheta jõuda erastamiseni isegi siis, kui ollakse juba kahjumis ja pole enam mingit vajadust riigiettevõttena tegutseda. Näiteks oli RAS Eesti Kindlustuse kahjum juba 1994. a 28,7 miljonit krooni, kuid ettevõtte eksisteerib siiani.

Erastamisega venitamist põhjendatakse sageli vajadusega vältida sotsiaalseid probleeme seoses võimaliku töötuse kasvuga. Tegelikult on Eestis töötuid liigagi vähe (umbes 4% töövõimelisest elanikkonnast). Paljudes valdkondades, nagu riigi- ja eriti piirikaitse, politsei jpt, valitseb töökäte puudus. Okupatsiooni ajast pärineva nähuna on ühiskonnas tunda kui just mitte lausa negatiivset, siis üsnagi ükskõikset suhtumist kohustuslikku väeteenistusse. Noored peavad seda ajaraiskamiseks ja võimaluse korral väldivad väeteenistust. Paljude okupatsiooni ajal likvideeritud või täiesti uute riiklike struktuuride loomise vajadus pakub kohanemisvõimelisemale osale eliidist küllaltki avaraid võimalusi, sest nõudmine ületab pakkumise.

Üldiselt on Eesti rahvuslik eliit uute oludega võrdlemisi hästi kohanenud. Esialgu oli mõningaid probleeme maarahva juhtkonnal, kuid neid aitas oluliselt lahendada aastatel 1991–1993

¹Rahandusministeerium: 1994. aasta riigieelarve täitmise aruanne. Tallinn, 1995, lk 86.

teostatud haldusreform. Endiste külanõukogude asemele moodustati vallad. Sellega pandi alus valdade ja linnade kujunemisele demokraatliku riigi omavalitsusorganiteks koos kõigi sellest tulenevate õiguste ja kohustustega. Kohalike valimiste käigus pandi paika volikogud ja vallavalitsused. Enne sõda oli Eestis kombeks valida vallavanemaks mõni jõukam ja väärikum taluperemees ning see oli auamet. Palgaline koht oli vallasekretäril. Praegu on olukord teine. Seoses kolhooside ja sovhooside lagunemisega vabanes üsna palju agronome, zootehnikuid ja loomaarste, kellel pole lootustki oma erialaste oskustega elatist teenida. Paljud neist on leidnud rakendust kohalikes omavalitsustes. Kõige rohkem arvatakse vallavanemate seas praegu olevat loomaarste. Paari aasta jooksul on vallavalitsused kasvanud kiiresti ja muutunud vallaeelarvele küllaltki kulukateks. Probleem on selles, et vallaeelarvete tulubaas on alles kujunemisejärgus, kohalikke makse valdades rakendatakse väga vähe, paljud vallad elavad kuni 80% ulatuses riigieelarvest saadavate eraldiste arvel.

Omavalitsusreformiga taotleti ka rahalise võimu detsentraliseerimist, kuid tegelikult toimus esialgu hoopis liikumine finantsentralismi suunas. Valitsus oli sunnitud võtma riigieelarve peale mitmeid oma olemuselt kohaliku tähtsusega kulutusi. Kohalike eelarvete osatähtsus eelarvesüsteemi tuludes vähenes 1993. a 23,5%-lt 11%-ni 1994. aastal.

1995. aastal on juba märgata omavalitsuste muutumist iseseisvamaks, omavalitsusliku mehhanismi käivitumist ja vallaeelarvedki hakkavad kasvama ning 1996. aastaks prognoositakse kohalike eelarvete osatähtsuseks 17% avaliku sektori tulude ja kulude üldsummast². See näitab maaliidi head õppimis- ja kohanemisvõimet.

Arenenud riikides on tavaline, et keskmine töötasu avalikus sektoris on kõrgem kui erasektoris, sest avalikus sektoris on palju kõrget kvalifikatsiooni nõudvaid töökohti (arstid, õpetajad). Sotsialismi ajal olid palgad nn tootmissfääris mitmel põhjusel kõrgemad kui mittetootmissfääris. Sotsialismi pärandina on Eesti avaliku sektori keskmine sissetulek väiksem kui erasektoris. Ava-

---

²Rahandusministeerium: Riigieelarve eelnõu 1996. Tallinn, 1995. Lisa: 15.

liku sektori osa sisemajanduse koguproduktis pigem kahaneb kui kasvab. Kehtib eelarve tasakaalu nõue, maksukoormust püütakse pigem alandada kui tõsta, seepärast riik tööandjana pigem piirab kui laiendab oma funktsioone. Samaaegselt toimub avalikus sektoris ümberstruktureerimine, mis puudutab otseselt rahvuslikku eliiti. Avaliku sektoriga seotud rahvusliku eliidi võimalused erastamisprotsessis osalemiseks on tunduvalt piiratumad kui tööstus- ja teistes tootmisharudes töötajatel. Huvid ja püüdlused piirduvad enamasti ainult töökoha säilitamise huvidega. Ühine joon riiklike ettevõtete töötajatega on see, et olemasolevatesse struktuuridesse klammerdutakse kuni viimase võimaluseni ja ei olda palga suhtes eriti nõudlikud.

Rahvusliku eliidi niisugusel käitumisjoonel on oma positiivne külg — kohanemisvõimelisemad siirduvad erasektorisse ja hakkavad ise tegelema ettevõtlusega. Eestis olevat siiani veel ettevõtlike inimeste defitsiit ja see takistavat kiiremat liikumist heaoluühiskonna suunas. See võib õige olla.

Avalikus sektoris kehvalt tasustatavasse töösse klammerdumise negatiivseks kaasnähtuseks võib olla illusioon, et niisugused avaliku sektori osad nagu haridus ja kõrgharidus funktsioneerivad normaalselt, samal ajal kui tegelikult töötatakse reserve ammendumise piiril. Näiteks puudub noortel igasugune motivatsioon teadusliku kraadi taotlemiseks. Teadust ja haridust tuleb riiklikult paremini rahastada, sest neil tegevustel on väga tugev positiivne kaasmõju, mis ületab tehtud kulutusi suuresti. Eriti vajalik on see siirdemajanduse tingimustes, kus rahvas üldiselt on vaene ja õppemaksude kehtestamine seetõttu raske. Eestis aetakse lühinägelikku eelarve- ja maksupoliitikat. Toimub avaliku sektori suhteline vaesumine. Palgatõus avalikus sektoris jääb kaugele maha inflatsiooni tegelikust tasemest. Ja nii kestab see aastast aastasse. 1996. a eelarve projekt on koostatud lähtudes eeldatavast inflatsioonimäärast 20%. Euroopa Rekonstruktsiooni- ja Arengupank aga prognoosib Eestile inflatsioonitempoks 32%. Viimane on tõenäolisem, sest Eestis on enam kui 25% hindadest (elekter, soojus, vesi, kanalisatsioon, ühistransport, sideteenused jt) ikka

veel riiklikult või omavalitsuste poolt reguleeritavad³. Nende hindade tõusuga kaasneb üldine elukalliduse tõus, mis avalikus sektoris jääb kompenseerimata. Hinnatõusu tekitab ka kaudsete maksude osatähtsuse tõus riigituludes.

Liberaalse turumajanduse pooldajad väidavad, et eraettevõt-luse tekkimise perioodil on riikliku reguleerimise, s.t bürokraat-liku sekkumise puudumine pigem hea kui halb. Neil on õigus, kuid normaalselt funktsioneeriva riigiaparaadita ükski riik siiski toime ei tule. Mis puutub riiklikku majanduse arengut soodus-tavasse poliitikasse, siis tuleb positiivselt hinnata uusmerkantilismi nähte Eesti majanduspoliitikas, mis ilmnevad selles, et presi-dendi ja teiste kõrgete riigiametnike visiitidel teistesse riikidesse ei ole ainult puhtpoliitiline, vaid ka majanduslik mõju. Eestis kaldutakse riigivisiite pidama maksumaksja raha asjatuku raiska-miseks, priiskamiseks vaesel ajal. Mõne riigiametniku välisrei-sil võib tõesti olla ekskursiooni maik man, kuid üldiselt kipub ka siin nagu teadlaste ja haritlaste välissuhetegi puhul positiiv-ne kõrvalmõju ületama tehtud kulused. Näiteks ei saa kuidagi alahinnata selle visiidi tulevast tähtsust Eesti majandusele, mille president koos ärimeestest saatjaskonnaga tegi USAsse oktoob-ris 1995 (tarkvarafirmas *Microsoft* esitas president projekti Eesti kompuuteriseerimisest, mida ajakirjanduses nimetati tiigrihüppeks kahekümne esimesse sajandisse, samuti kohtus ta Los Angeleses paikneva korporatsiooni *Fluor Daniels* juhtkonnaga, kes huvitus koostöö laiendamisest põlevkivikeemia vallas). Analoogilisi po-sitiivse sotsiaalmajandusliku kaastoimega visiite on olnud üsnagi palju ja pole kahtlust, et need on aidanud kaasa Eesti kiiremale väljumisele majanduslikust madalseisust. Kokkuvõtteks mõned järeldused.

(1) Rahvuslikku eliiti ei saa rahvast eraldada, sest ta kannab seda ühiskonnafilosoofiat ja moraali, mida tunnustab rahva ena-mus.

(2) Murrangulisel ajal, nagu seda on turumajandusele üle-minek postsotsialistlikes riikides, ei saa rahvuslikku eliiti kõrvale

---

³Rahandusministeerium: Riigieelarve eelnõu 1996. Tallinn, 1996. Lisa: 9.

lükata ega asendada mujalt tulnutega. Rahvas ei tunnusta mujalt tulnuid liidritena.

(3) Reformide kiirus postsotsialistlikes riikides sõltub rahvusliku eliidi kohanemisvõimest ja üksikute rühmade eesmärkide ühtsusest.

(4) Eesti praegune rahvuslik eliit on võrreldes teiste postsotsialistlike riikidega olnud suhteliselt parema kohanemisvõimega ja suhteliselt üksmeelne (puudusid sõjaväelised ringkonnad oma erihuvidega).

(5) Rahvuslik eliit ei ole muutumatuna püsiv nähtus. Kui rahvus tahab püsida, siis peab ta pidevalt pingutama ja ohvreid tooma selle nimel, et taastoota üha kohanemisvõimelisemat (arukamat, konkurentsivõimelisemat) rahvuslikku eliiti.

ELVI ULST (sünd. 1934. a) lõpetas Leningradi Finants-Majandusinstituudi pedagoogikateaduskonna 1956. a, majanduskandidaat 1966 Tartus ja majandusdoktor 1989 Leningradis. Tartu Ülikooli majandusteaduskonna majanduspoliitika ja riigimajanduse instituudi erakorraline professor ning riigirahanduse lektoraadi juhataja. *Akadeemias* on temalt ilmunud essee "Kas akadeemiline välistab merkantiilse?" (1991, nr 7, lk 1471–1481).

EESTI KOOLIÕPILASTE EUROOPA-KUJUTLUSEST

Hannes Palang, Urmas Vessin, Ülle Liiber

SISSEJUHATUS

Geograafilistel ja ajaloolistel põhjustel on Eesti alatasa kippunud kahe "maailma" piirile jääma. Selline asend siirdealal on eestlasi tihti ajendanud otsima ja määratlema oma kohta ühe või teise "maailma" suhtes. Eriti sageli on seda tehtud peale suuremaid muutusi, kus see piir on Eestist üle võnkunud. Oluline oli Eesti kuuluvuse küsimus peale iseseisvuse saavutamist, kui oli vaja end määratlema Euroopa osana. Pärast II maailmasõda tuli näidata kokkukuuluvust suure idanaabriga. Nüüd, pärast Nõukogude riigi lagunemist, on probleem taas päevakorral.

Kuhu siis Eesti kuulub? Ja kuidas paistab Euroopa Eestist vaadatuna? Tahtmata tungida sügavale poliitgeograafiasse, mainigem siinkohal vaid mõnede Eesti teadlaste arvamust, seda enam et viimastel aastatel on *Akadeemiagi* veergudel seda probleemistiku agaralt käsitletud (vt Kant 1990, 1992; Kurs 1990, 1992, 1993; Tammekann 1994).

Kui suukorvistatud nõukogude aeg välja arvata, on Eesti geograafid ikka leidnud kultuurilise rajajoone Eesti ja Venemaa vahele. Tartus töötanud ungarlane Mihály Haltenberger (1925) arvas, et kuigi Baltikum asub Ida-, Kesk- ja Põhja-Euroopa piirivööndis, on Eestil ja Lätil rohkem ühist Põhja- ning Leedul Kesk-Euroopaga. Sõjaeelse Eesti geograafia koloriitseim kuju, maailmanimega Edgar Kant (1935, vt ka 1992) piiritles omaette Baltoskandia regiooni, kuhu Eesti kuulus seitsme geograafilise tunnuse poolest üheksast, mida Kant jt regioonide eritlemisel kasutasid. Lisaks tõstis Kant (1992) esile *varjaagi piirivöödet* Venemaad ja

Eestit lahutava rajana. Praeguses segadikus paigutame end kord Põhja-, kord Ida-, kord Vahe-Euroopasse, samal ajal on mõisted *Ida-, Vahe- ja Kesk-Euroopa* läinud lootusetult sassi.

Käesolev artikkel üritab vaadelda Euroopa tuntuse, liigestuse ja ka Eesti kuuluvuse probleemi kooliõpilaste silmade läbi. Järgnev interpretatsioon tugineb kahele küsitlusele, mis korraldati Eesti koolides aastail 1993–1994.

ANDMED JA METOODIKA

Esimesel, 1993. aastal toimunud küsitlusel olid vastajateks vaid eestikeelsete koolide õppurid. Küsitleti 10. klassi õpilasi, kes õppisid geograafiat viimast aastat. Neil paluti joonistada Euroopa kaart ja märkida sellele võimalikult palju mitmesuguseid kohanimesisid.

Teine küsitlus 1994. aasta kevadel oli ulatuslikum, hõlmates lisaks ka venekeelsete koolide õpilasi. Anketeeriti kooli geograafiakursuse juba läbinud 11.–12. klassi õpilasi. Neil paluti määratleda 244 linna asukoht Euroopas, ette antud nelja põhiilmakaare ning tsentraalsuse järgi. Peale selle oli üheks võimalikuks vastusevariandiks ka linna asumine hoopis väljaspool Euroopat.

Oluline on märkida, et esimese küsitluse puhul tuli õpilasel kogu teave Euroopa kohta enesel meelde tuletada, teine küsitlus aga nõudis arvamuse avaldamist esitatud linnade kohta, vajalikud toponüümid olid juba ette antud ning ülesanne vastaja jaoks mõneti lihtsam. Samas võisid esitatud nimekirjast välja jääda mõned vastajale hästi tuntud linnad, mis võis tekitada raskusi info üldistamisel kogu territooriumile. Seega täiendavad need kaks uuringut teineteist.

Küsitletuid oli üle Eesti kokku 1030 (575 täitis ankeedi ja 455 joonistas kaardi). Seejuures püüti silmas pidada Eesti eri piirkondade suhteliselt võrdset ning ka nn eesti- ja venekeelse kogukonna võimalikult proportsionaalset esindatust küsitletute hulgas.

Loomulikult on kogu järgneva analüüsi vaatepunkt Eesti-keskne. Nähtusi ja regioone vaadeldakse nii, nagu nad paistavad *Eesti* kooliõpilastele. Sõnad “eestlased” ja “venelased” ei tähista mitte vastajate etnilist päritolu (seda ei küsitud), vaid vastaja kooli

õppekeelt. Käesolevas töös ongi põhitähelepanu pööratud nende kahe erikeelse grupi Euroopa-kujutluste võrdlusele.

Kooliõpilaste Euroopa-kujutlusi on Eestis uuritud ka varem (Liiber, Palang 1994, 1996), kuigi mitte eriti pika perioodi vältel ja ainult eesti õppekeelega koolides. Vene koolid olid vaatluse all esmakordselt.

Siinjuures tuleb rõhutada erinevusi õppeprogrammides, mis kindlasti mõjutasid uurimustulemusi. Nii eesti kui vene koolides õpitakse geograafiat 6.–10. klassini. Esimese küsitluse ajal oli tookordsete keskkooliõpilaste koolist saadud geograafiline maailmapilt veel ülimalt NSV Liidu keskne (7.–8. klassis õpiti ju NSV Liidu loodus- ja majandusgeograafiat). Euroopat kui eraldi teemat ei ole meie koolides põhjalikumalt käsitletud, üksnes 6. klassi mandrite geograafia kursuses vaadeldi seda kui üht osa Euraasiast. Seevastu 1994. aastal vastanud olid saanud aasta rohkem õppida uute programmide järgi, kus eraldi teemana õpiti 9. klassis Eestit ja teisi Läänemeremaid ning 10. klassis maailma riikide majandusgeograafiat. Erinevalt eesti koolidest, kus on juba paar aastat kasutatud Eesti autorite originaalõpikuid, õpiti vene koolides küsitluse korraldamise ajal veel Venemaal kirjastatud õpikute järgi.

Olgu lisatud, et edaspidi märgitakse terminiga *regioon* Euroopa suurjaotuse üksust (nt Põhja-, Lõuna-Euroopa) ja terminiga *piirkond* teatud näitaja alusel eristuvat konkreetset ala või territooriumi (Balkan, Väike-Poola, Páris-Ukraina).

KUJUTLUSKAARDID

1960. aastate algul hakkasid paljud geograafid tundma huvi, kuidas inimene tajub ümbritsevat. Kevin Lynchi (1960), David Lowenthal (1961), Thomas F. Saarineni (1974) ning Peter Gouldi ja Rodney White'i (1986) tööde abil hakkasid selguma inimese kujutlused maastikust, algul linnast, hiljem suurematest maadladest. Võeti kasutusele mõisted *kognitiivne* ja *mentaalne kaart*, mille eestikeelseks vasteks on pakutud *kujutluskaarti* (Liiber, Palang 1996).

Kujutusmaastike¹ uurimist on kasutatud kõige mitmekesisemate probleemide lahendamisel. Nii on uuritud elamiseelitusi (Gould, White 1986), keskkonnaohtude tajumist (G. White'i tööd), turistide liikumist jpm.

Kujutusmaastike tekkemehhanismi esitab Saarinen (1974) järgmiselt. Inimene tajub ümbritsevat oma meeleorganitega. Põhiline on seejuures nägemismeel, vähemal määral osalevad kuulmine ja haistmine ning üsna tagasihoidlikult kompimine ja maitsmine. Nii saadud info põhjal loob iga konkreetne inimene oma kogemustele ja väärtushinnangutele tuginedes oma individuaalse ettekujutuse ümbritsevast.

Üksikuid unikaalseid, individuaalseid maastikke summeerides saame teatud rühma inimeste kujutusmaastiku, mille graafiline esitus — kujutluskaart — kätkeb moonutusi, mis kajastavad kaardi looja ruumitaju iseärasusi, umbes nii nagu kõige vanemad geograafilised kaardid. Sellisteks kujutusmaastike esitusteks on ka käesoleva uurimistöö aluseks olnud materjalid. Moonduvad vahemaad, esitatud nähtuste hierarhia, ruumiline paigutus jms.

J. D. Fisher, P. A. Bell ja A. Baum (1984: 29) toovad esile järgmised kolm moonutuste liiki kujutluskaartidel:

- jäetakse ära vähetähtsad (väikesed) detailid;
- tekivad lihtsustused (kõverad muutuvad sirgeks, nurgad täisnurkadeks, mitteparalleelsed jooned paralleelseks);
- lisatakse olematuid detaile.

Kõige enam on senistes uurimistöodes tegeldud kauguste taju, s.t vahemaade moondumise uurimisega. H. Couclelis (1992: 225) väidab, et inimeste kaugusetaju sõltub piirkonna tundmisest, harjumustest, ootustest ning teistest subjektiivsetest teguritest. Esmatähtis on inimese geograafilisest ruumist informeerituse sõltuvus tema asukohast infoväljas. Info levikut tõkestavad kaugus, looduslikud olud ning keele(poliitilised) barjäärid. Seega on alust oletada märkimisväärsete erinevuste ilmnemist eestlaste ja venelaste Euroopa-nägemuses.

---

¹Vaidlused selle üle, kas maastik on objektiivne või subjektiivne nähtus, on geograafide hulgas üsna tavalised ja see temaatika vääriks eraldi pikemat käsitlust.

EUROOPA KAARDID

Esimese uuringu käigus joonistatud kaartide põgusal vaatlemisel jääb silma Balti riikide ületähtsustamine (nad on ebaproportsionaalselt suurelt joonistatud). Riikide territooriumid on võrdsustatud ja nende konfiguratsioon lihtsustatud. Selline tulemus oligi ootuspärane, samasugust nähtust on täheldatud ka varasemates töödes (Gould, White 1986 jt).

Tavaliselt algab joonistatud riikide rida Baltimaadega. Leedust läände või ka lääne-edelasse asetub Poola, millele samas sihis järgnevad Saksamaa (venelastel on neid tihti kaks) ja Prantsusmaa. Sellest edelasse märgitakse tavaliselt Hispaania ning viimase "taha" Portugal. Euroopa Vahemere-rannikule joonistatakse lisaks Pürenee poolsaarele Itaalia "saabas", mis tihti võib olla ka ninaga vales suunas, ning Balkani lõunatipuks Kreeka. Vahemere-kolmik — Hispaania, Itaalia, Kreeka — on eriti selge venelastel, kes väga sageli märgivad kaardile ka Sitsiilia.

Beneluxi riikide ning Austria ja Šveitsi asukohad vahetatakse sageli omavahel ära. Endise sotsialismileeri maadest paigutuvad õigemini Jugoslaavia (nii endine kui praegune) ja Bulgaaria. Võib öelda, et kaartidele joonistatakse esmalt mereäärsed riigid. Sisemaised riigid kantakse kaartidele ilmselt alles teises järjekorras esimestest vabaks jäänud pindadele.

Skandinaavia koosneb tihti saarelisest Taanist ning Skandinaavia poolsaarest enesest, mis on Norra ja Rootsi vahel poolitatud. Venelastel esineb kolmeks jaotamist, s.t Botnia laht on puudu ja Skandinaaviasse joonistatakse ka Soome. Alati on aga olemas Soome laht. Isegi sellised suured saared nagu Island, Suurbritannia ja Iirimaa võivad sageli "kaotsi minna" ja joonistamata jääda.

Venemaa puhul on reeglits maa nime kirjutamine tema põhjapoolsemasse ossa ning tihti tõmmatakse Venemaa lõunapiir vastu ala, kuhu peaks paigutama Aasiasse ulatuv stepivöönd. Uurali mäed esinevad pea eranditult vaid eestlaste kaartidel ja märgivad Euroopa idapiiri, nii nagu kooli geograafiatundides rõhutatakse.

RIIKIDE TUNTUS

Sisuliste erinevuste kindlakstegemiseks vaatleme esmalt üksikute Euroopa riikide tuntut, võttes hindamiskriteeriumiks vastava riigi nime esinemissageduse õpilaste joonistatud kaartidel.

Peter Gould ja Rodney White (1986) on arvanud, et info olemasolu mingist paigast ehk teisisõnu inimese informeeritus on sõltuvuses antud koha rahvaarvust ja selle kaugusest. Sellele väitele tugineb järgnev klasteranalüüs, kus uuritava ruumi dimensioonideks on vastava maa rahvaarv, pealinna kaugus Eesti pealinnast Tallinnast ja maa esinemissagedus joonistatud Euroopa kaartidel. Niisugune analüüs ei anna küll nähtuse levikule põhjuslikku seletust, kuid võimaldab riike rühmitada. Gouldi ja White'i väite kohaselt peaksid seega suurima mainimissagedusega olema Eestile lähemad ja suure rahvaarvuga maad.

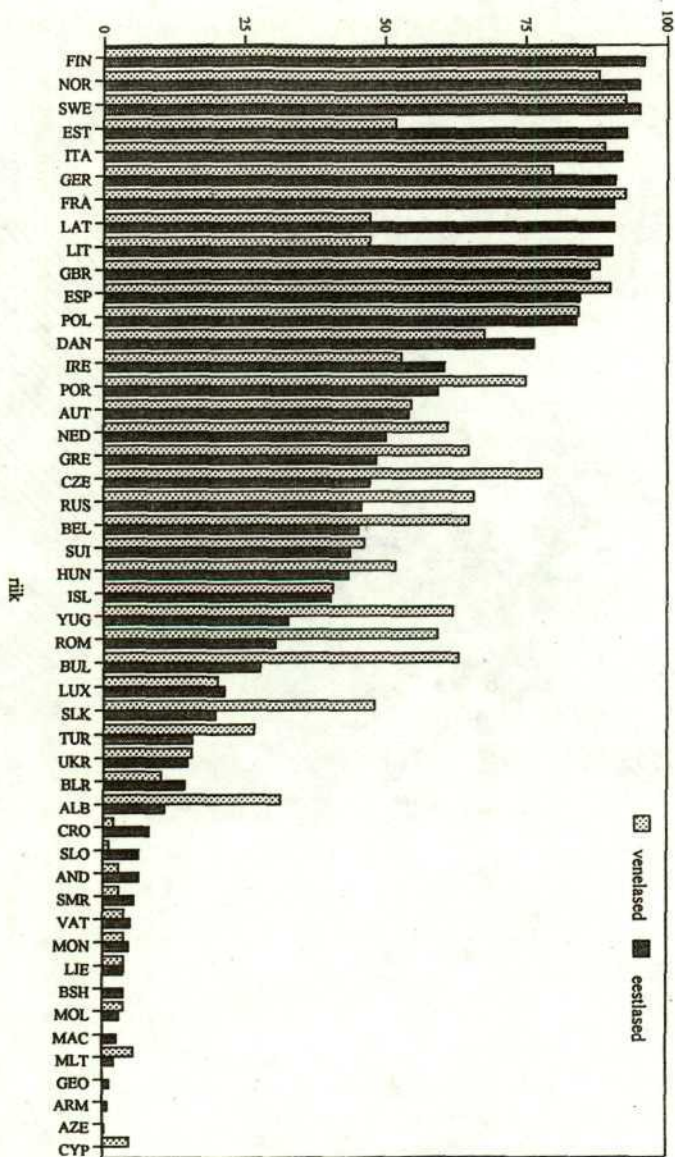
Riikide esinemissagedus kaartidel on esitatud joonisel 1. Eestlaste kaartidel kogunevad ühte klastrisse tõepoolest Eestile küllalt lähedal asuvad või piisavalt suured riigid, mida on mainitud vähemalt 76%-l kaartidest. Need on Soome, Rootsi, Taani, Saksamaa, Prantsusmaa, Itaalia, Suurbritannia, Läti, Eesti, Leedu ja Poola. Pisut liialdades võiks seda riikidegruppi kokkuvõtvalt nimetada ka eesti kooliõpilaste *Päris-Euroopaks*. Muudest Euroopa maadest eristuvad klasteranalüüsi käigus veel kolm gruppi. Kõigepealt Venemaa, mida oma Euroopa kaardile pidas vajalikuks joonistada vaid 46% õpilastest — loomulikult on seda vähe nii suure rahvaarvu ja Eestile nii lähedase maa kohta. Ilmselt ei kuulu Venemaa vastajate enamiku arvates Euroopasse. Samuti võiks kommenteerida ka rahvaarvult suurte Ukraina ja Türgi eraldumist. Neid maid taipas oma Euroopasse lülitada vaid vastavalt 15 ja 16% vastajatest. Omaette grupi moodustavad ka Hispaania ja Portugal, kuid siin on eraldavaks teguriks juba nende suhteliselt suur kaugus Eestist. Mainimiste arvu järgi liituks Hispaania esimese ja Portugal teise, s.o kõigi ülejäänud maade grupiga. Suurima "toetusega" selles "ülejäänud maade" grupis on Iirimaa (61%) ja Austria (54%). Huvitav on märkida, et vaatluse all olnud 48 riigist ei pidanud ükski vastaja joonistamisväärseks vaid Küprost, vähem kui 5% vastajatest joonistas oma kaardile ka Liechtensteini, Vatikani, Monaco, Malta, Gruusia, Armeenia, Bosnia-Hertsegoviina,

Makedoonia, Moldaavia ja Aserbaidžani. Veidi ootamatu on see, et Páris-Euroopast langevad välja kõik endised sotsialismimaad peale Baltimaade ja Poola. Ometigi on ju senises koolide geograafiaõpetuses pööratud peamist tähelepanu just neile maadele.

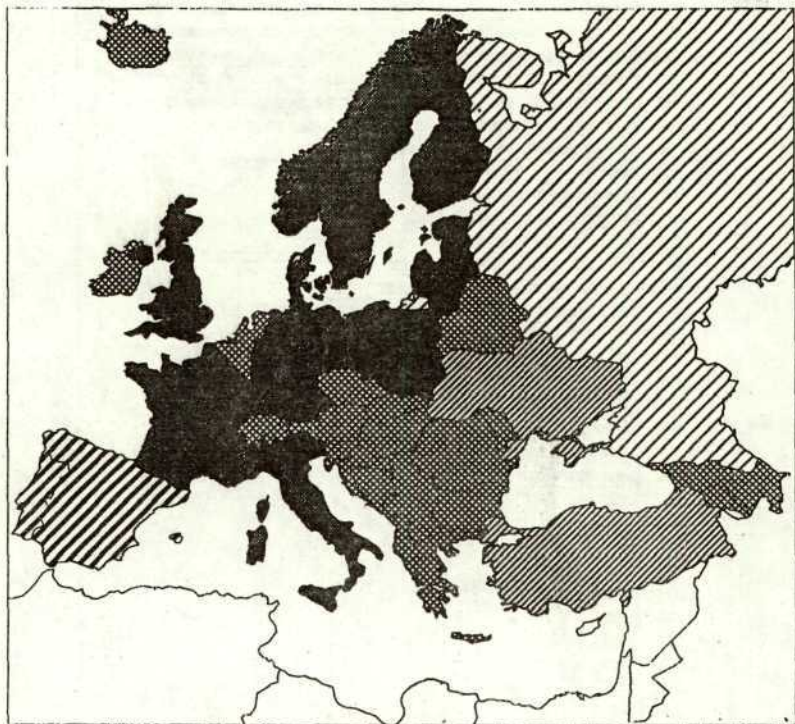
Eestlaste puhul esines silmatorkav vahe kahe arvukama riikidegrupi mainimissageduses, venelaste puhul sellist vahet aga ei ilmne. Ka nende kaartide põhjal koonduvad Euroopa riigid kahte suuremasse ja kolme väiksemasse gruppi. Eranditeks on suur Venemaa, mida peab joonistamisväärseks 66% õpilastest, ja Türgi, mille suurest rahvaarvust hoolimata paigutab Euroopa kaardile vaid 27% joonistajatest. Omaette grupi moodustavad samuti suured ja tuntud Prantsusmaa, Itaalia ja Suurbritannia (“tõeline, kuid kaugel ja raskesti kättesaadav Euroopa”). Kaks arvukat riikidegruppi paigutuvad venelaste arvates aga sootuks teisiti kui eestlaste puhul. Väheema tuntusega grupi moodustavad Euroopa väikeriigid Luksemburg, Liechtenstein, Vatikan, Monaco, San Marino, Küpros, Andorra ja Malta ning nn “noored riigid” — värskelt Jugoslaaviast ja N. Liidust eraldunud Sloveenia, Horvaatia, Valgevene, Ukraina ja Moldaavia. Siia gruppi paigutavad venelased ka Baltimaad: Eesti, Läti ja Leedu. Suurim “toetus” selles rühmas on Eestil — 51%. Kordagi ei pakuta Euroopasse aga Gruusiat, Armeeniat, Aserbaidžani, Makedooniat ja Bosnia-Hertsegoviinat. Vähem kui 5% vastajaist joonistab Euroopasse Liechtensteini, Vatikani, Küprose, San Marino, Andorra, Horvaatia, Sloveenia ja Moldaavia. Páris-Euroopa moodustavad venelaste arvates seega “vanad olijad”, kelle hulka arvatakse ka kõik endised sotsialismimaad, sealhulgas ka Slovakkia ja Jugoslaavia. Minimaalne “toetus” on Albaanial — 31% —, järgnevad Island 41% ja Slovakkia 48%-ga, teiste sellesse gruppi kuuluvate maade mainimissagedus ületab Eesti oma. Eeltoodu põhjal on näha, et eestlased on Euroopa poliitilisel kaardil toimunud muutustega rohkem kursis, samal ajal kui venelaste Euroopa-pilt on jäänud paljuski Nõukogude-keskseks.

Niisiis ei õnnestu ainuüksi riikide tuntuse põhjal piisavalt detailselt Euroopa siseliigestust selgitada. Täpsema liigestuse saavutamiseks tuleb laskuda üksikute linnade tasemele.

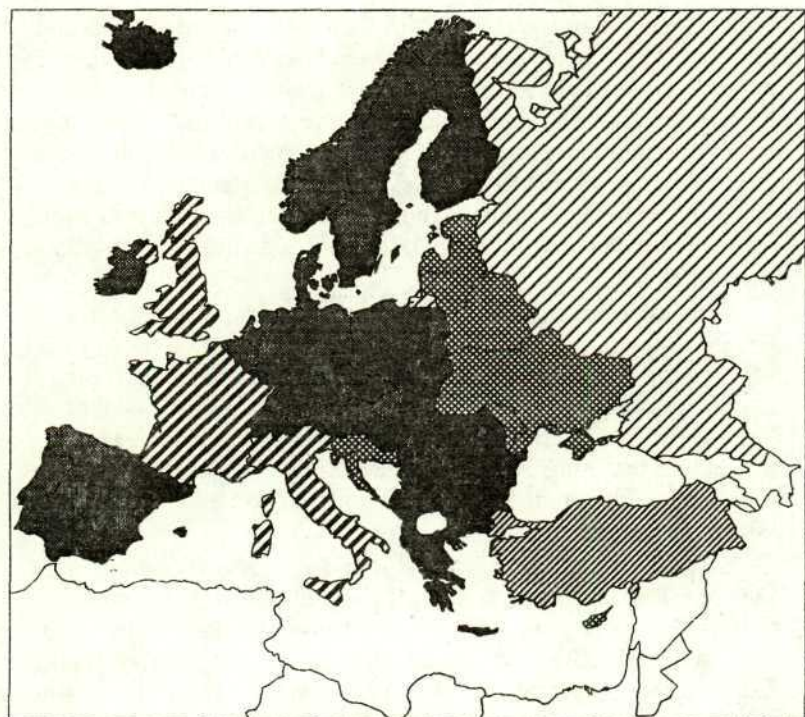

Joonis 1. Riikide mainimissagedused kaartidel.

Joonis 2a. Riikide tuntuse klastrid eestlastel.

Joonis 2b. Riikide tuntuse klastrid venelastel.

LINNADE TUNTUS

Euroopat käsitleva ankeedi esimeseks lahataavaks näitajaks on elementaarse teabe olemasolu etteantud linnade kohta ehk tunnus, millena vaatleme vastuseid, kus on määratletud linna asend Euroopa nelja põhiilmakaare suhtes, paiknemine Kesk-Euroopas või üldse väljaspool Euroopat.

Linnade tuntuuse kartograafilisel esitusel tulevad ilmsiks mõned olulised erinevused eestlaste ja venelaste vahel. Mõneti ootuspäraselt tunnevad venelased Euroopa ida-ala (Venemaa, Valgevene, Poola, Ida-Ukraina) paremini kui eestlased. Eestlaste puhul on sellesama regiooni tundmine selgelt seotud üksikute suuremate keskustega (Peterburi, Moskva, Volgograd, Arhangelsk). Torkab silma suurem Põhjala linnade tunnus eestlastel, mis ulatub keskmiselt 60%-ni. Vene koolide õpilased tunnevad vaid Põhjala riikide pealinnu.

Venelaste jaoks on parimini tuntud piirkondi Euroopas kaks: Eesti koos lõuna- ja idapoolsete keskustega (Riia, Peterburi, Pihkva, Novgorod) ning idapoolne Poola ühes Ukraina, Valgevene (ja Leedu) piirialadega ehk itta nihkunud Poola. Hästi tuntakse ka Valgevenet koos sellest itta ja kagusse jäävate aladega Uuralite ja Kaukaasiani ning Kesk-Ukrainat (Kiiev, Odessa). Tallinna—Peterburi—Pihkva piirkonnast kaugemale jäävate alade tunnus on nõrk.

Eestlased tunnevad hästi Baltimaid (ja kitsast koridori sealt lõunasse Budapestini). Venemaal asuvaid lähemaid keskusi (Peterburi, Novgorod, Pihkva), Soomet ning Kesk-Skandinaaviat, aga ka loodepoolseimat Venemaad (Murmansk, Arhangelsk). Nõrgalt tuntakse Peterburi-tagust Venemaad, venelastest paremini aga Saksamaad ja Beneluxi maid. Tähelepanu väärib suhteliselt lähedal asuvate Valgevene ja Ukraina linnade halb tundmine, mis ei ületa Venemaa linnade vastavat näitajat või jääb sellele isegi alla. Moskvat, kust veel üsna hiljuti valitseti Eestit ja mille tunnus ulatub 96%-ni, ümbritsevad eestlastele tundmata maad.

Keskmiseks võib hinnata Berliini, Praha, Londoni ja Pariisi vahele jääva ala tuntuust (mõlemal grupil 40–50%).

Mujal Euroopas hästi tuntud piirkondi ei ole. Info olemasolu on juhuslikku laadi ning see on seotud üksikute linnade või

linnapaaridega (Rooma—Napoli, Ateena—Sparta, Lissabon—Madrid). Siiski on siin kaks erandit: Genovast Barcelona- ni kulgev vöönd Vahemere rannikul ning București—Sofia—Belgradi—Sarajevo ala.

EUROOPA VÄLISPIIRIST

Põhjast ja läänest on Euroopa piiratud ookeanidega ja seetõttu neis suundades välispiiri määramisega tavaliselt probleeme ei teki. Teisiti on aga lugu idarajaga, mille kulgemise suhtes kohtab juba antiikajast alates hulgaliselt vastakaid arvamusi (vt nt Ahnström 1993). See asjaolu ajendab siin Euroopa välispiiri otsima ja täpsemalt määratlema.

Välispiiri peaks aitama leida vastusevariandi “ei asu Euroopas” esinemissagedus.

Euroopa idaraja otsimisel põrkume aga venelaste—eestlaste vastuolule, mis tuleneb kultuurilisest või ka poliitilisest taustast. Nimelt näib eestlastel üldse puuduvat oma kriitiline arvamus Euroopa välispiiri paiknemise osas. Venemaa (samuti Valgevene ja Ukraina) linnad paigutatakse üheselt Euroopa Itta. Seejuures esineb kahte liiki erandeid:

- mittevene kõlaga linnad (Elista, Kaasan), mis jäetakse Euroopast välja sõltumata nende tuntusest või tegelikust asendist;
- kirjapildi järgi Euroopa teistesse regioonidesse asetuvad linnad. Eredaimaks näiteks on Orenburg Lõuna-Uuralis, mis arvatakse paiknevat Kesk-Euroopas. Samamoodi eksitakse ka näiteks Norras paikneva Bergeni ja mitme teise linnaga.

Seega saab nimetatud raja määratlemisel kasutada siiski vaid venelaste arvamusi. Vastusevariandi “linn ei asu Euroopas” erinevaid esinemissagedusi aluseks võttes võib piiri tõmmata kas

- a) Arhangeliskist ligikaudu Volgat mööda Volgogradini ja sealt edasi põhja poolt Stavropoli ning Krasnodari Musta mere rannikule Gagra ja Suhhumi vahel (30%-line mitte-Euroopa) või
- b) varjaagi piirivöötmesse (vt Kant 1992), kuhu koonduvad tihedalt 20–25% mitte-Euroopa samajooned.

Euroopa kagupiir, mis on eelkirjeldatud põhjusel samuti määratav vaid venelaste abiga, jätkuks Odessast lõunasse. Türgi (sh ka

Istanbul) jääb Euroopast välja, kuid Küpros kuulub sinna. Mõlema grupi üksmeel tekib Küprosest alates — Lähis-Ida, Egiptus, Tuneesia ei ole Euroopa. Liibüast arvatakse Euroopasse Tripoli, Alžeerias Oran ja Marokost mõlemad ankeedis olnud linnad (Fès, Casablanca) ning ka Aafrika mandril paiknev Hispaaniale kuuluv Ceuta.

Eri vastusevariantide esinemissageduste juures (vt joonis 3) on täheldatav venelaste tunduvalt suurem (kaks korda) kriitilisus linnade kuulumise suhtes Euroopasse. See ilmneb just endise Nõukogude Liidu alade puhul, millega on seletatav vastuste "ida" ja "kesk" kolmandiku võrra suurem esinemine eestlastel. "Põhja" sage esinemine eestlastel (venelastest kaks korda enam) on arusaadav, kui tuletada meelde ülaltoodud tuntuse jaotumist Põhjas.

Venelaste nõrka Põhjala-tundmist silmas pidades on loogiline, et nende Põhja-Euroopa on väikese ulatusega ja jaguneb sisuliselt kolmeks: Oslost ja Kopenhaagenist—Malmöst üle Stockholm-Peterburini kulgev vöönd, mis hõlmab ka Lõuna-Soome alasid (sh Viiburit) ning ulatub Riiani; Valge ja Barentsi mere äärsed linnad — Murmansk, Arhangelsk, Belomorsk (viimane linn on eestlastel kirjapildi, vähese tuntuse või interpretatsioonivõimaluse puudumise tõttu sellest regioonist välja arvatud); Inglismaa—Hollandi ala, mis kuulub samaaegselt ka Lääne-Euroopasse.

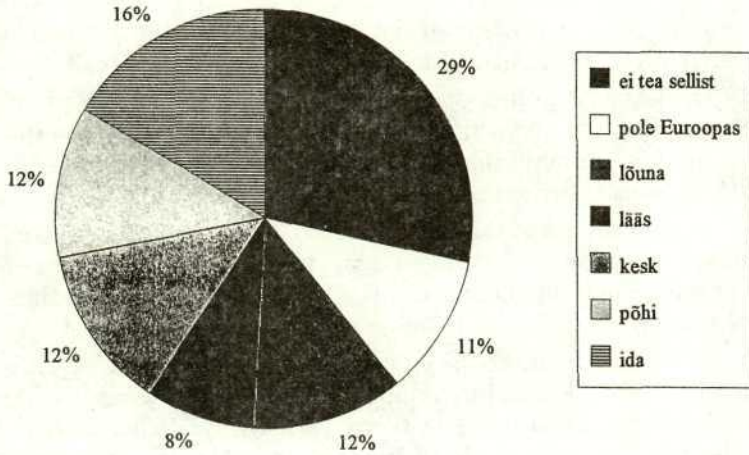
Lääne-Euroopasse arvavad venelased lisaks Inglismaale Saksamaa, Prantsusmaa, Beneluxi maad ja Kataloonia ning Portugali. Samas kuulub siia regiooni ala, kus paiknevad Grodna, Brest, Varssavi, Krakov. Kui meenutada, et "raudse eesriide" ajal sai just selle piirkonna kaudu reisida lubatud sotsialistlikku "läände", siis ehk polegi sellises anomaalias midagi imelikku.

Kesk-Euroopa langeb venelastel eelmise regiooniga suurel määral kokku. Lisaks Saksamaale, Beneluxi maadele ja idapoolsele Prantsusmaale, mis kuuluvad ka Läände, jääb siia Alpide ala Zagrebi, Budapesti ja Sileesiani, s.t saksa-prantsuse (kultuuri)ruum. Kui lugeda protsentuaalselt kõige enam Kesk-Euroopasse arvatud linnad Euroopa südameks, siis on venelastel Süda-Euroopa Šveitsis (Zürich ja Genf).

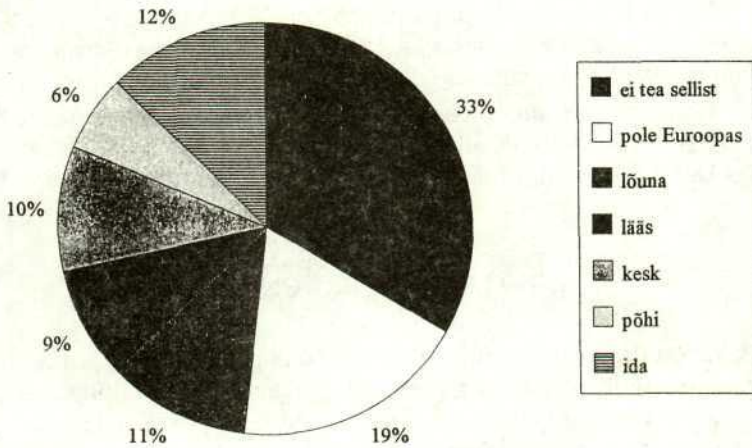
Lõuna-Euroopa algab läänes Hispaaniaga, haarab Prantsuse Riviera, Itaalia, Albaania, Kreeka, Küprose, Bulgaaria ja Lõuna-

eestlased

venelased

Joonis 3. Eri vastusevariantide jagunemine.

Ukraina (Donetsk—Krõvõi Rig—Chişinău joonest lõunasse), jätkudes Taga-Kaukaasias põhimõtteliselt kuni Kaspiani.

Euroopa idaossa jäävad Ukraina, Valgevene, Poola, Läti idapoolmik (Daugavpils) ning Venemaa. Viimasest ei kuulu Itta Karjala, Koola ja Arhangelsk, mis on kindlalt osaks Põhjalast.

Eestlaste Põhja-Euroopa on homogeenne, hõlmates Islandit, Norrat, Rootsit, Soomet, Koolat, Arhangelskit ning Eestit (Tallinna). Läti, samuti Pihkva ja Peterburi moodustavad Põhjala ja Ida-Euroopa vahelise kontaktala.

Lääne-Euroopaks on Briti saared, Prantsusmaa, Beneluxi maad, Kataloonia ja Portugal ning ka Madrid. Barcelona—Marseille ning kolmnurk Genf—Pariis—Amsterdam on üleminekualadeks vastavalt Lõuna- ja Kesk-Euroopasse.

Eestlaste Kesk-Euroopa on venelaste omast erinevalt selgemiini väljajoonistuv iseseisev regioon (intensiivsusest teine Põhjala järel). Kirde-Prantsusmaale (koos Pariisiga) ja Beneluxi maa-dele, mis on Lääne- ja Kesk-Euroopa kontaktalaks, lisanduvad Šveits, Saksamaa, Tšehhi, Slovakkia, Sloveenia, Austria ja Ungari koos kontaktala Idaga, kus asub Poola ühes läänepoolseima Valgevenega. Eestlastele on Euroopa südameks Berliin, Praha, Viin.

Lõuna-Euroopas on pilt sarnane venelaste omaga. Ainsaks erandiks on Taga-Kaukaasia, mis eestlastel, kui Musta mere äärne rannikuriba välja arvata, ei kuulu lõunasse.

Eestlaste Ida-Euroopa eripäraks on tema ulatumine Musta mere ni Ukrainas, Põhja-Kaukaasia kaasahaaramine ning täielik avatus Uuralite-suunal, mille põhjustest oli juba juttu.

INFO LEVIKU PIIRKONNAD

Eeltoodud regionaliseerimine ei võimalda probleemsete piirkondade (nt Balkan, Poola) täpsemat liigendamist. Et vältida andmestiku väära tõlgendamist ning et suurem osa andmestikust kasutamata ei jääks, võtame süvendatud analüüsiks kasutusele summeeritud kujutluskoordinaadid, mille abil saab võimalikuks kujutlusliku Euroopa ning reaalse ruumi võrdlus.

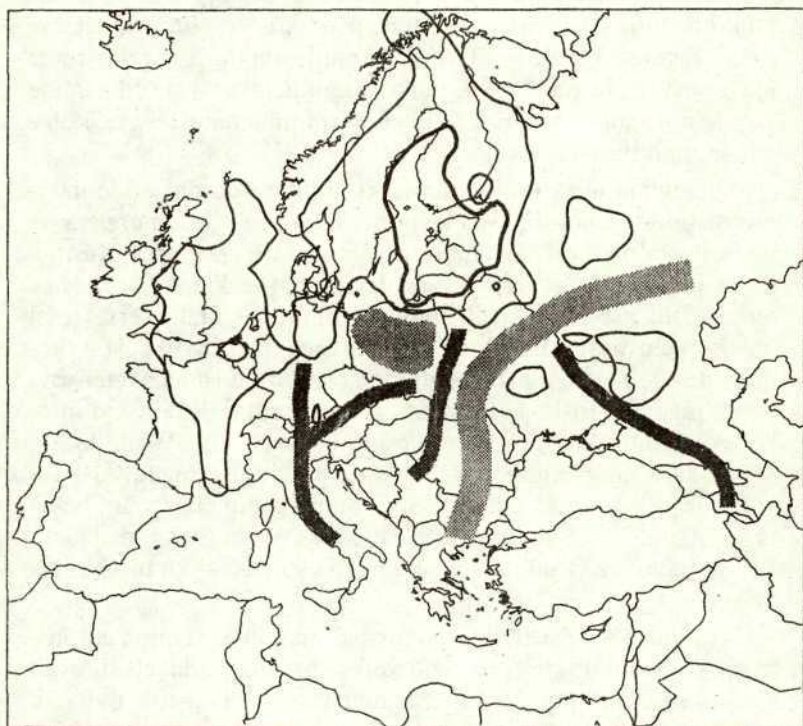
Kujutluskoordinaatide saamiseks kasutati järgnevat menetlust. Kõigepealt leiti iga linna puhul tema arvamiste sagedus Euroopa eri regioonidesse. Viie regiooni ja Euroopasse mittekuulumise näitajate põhjal saadi arvutuslikult linnade kujutluskoordinaadid teljestikus, kus telgedeks põhja—lõuna- ning ida—lääne-suund. Kujutuslike koordinaatide taandamisel reaalseile saadi pilt, mis väljendab linnade kujutletavat asendit üksteise ja Euroopa suhtes kujutusruumis. Ideaalis — olukorras, kus iga linn asetatakse oma “õigele” kohale — ei erine kujutusruum ja tegelik ruum üksteisest. Kahe ruumi — tegeliku ja kujutletava — koordinaatide võrdlemine annab aimu asetleidvatest infomoonutustest, eelkõige nende ruumilisest levikust.²

Selgeimalt avalduvaks suuruseks kujutluskoordinaatide interpreteerimisel on eksimused kauguste tajumisel. Tulemuseks saame selgelt eristuvad samamoonutuspinna ja -koridorid. Käsitledes neid info ebäühtlasest ruumis levimisest tekkinud vormidena, on võimalik rääkida infoväljadest, mis omavad küllaldasel tasemel ühtlast intensiivsust ning piisavalt suurt geograafilist ulatust, ja koridoridest, mille all mõistame ümbritsevast ruumist oma intensiivsusest tugevalt eristuvaid samamoonutuskoridore. Selliseid infokoridore võib käsitada liikumiskoridoridena (Gould, White 1986). Minimaalse moonutusega, tegelikkusega enim sarnanevad infovälja osad kannavad edaspidi infotuumiku nimetust. Infovälja negatiivseid, info sumbumise alasid võiks nimetada sumbaladeks või — johtuvalt nende asendist vaateleja suhtes — ka infobarjäärideks.

Alustades venelaste infotuumikust, märgime, et ta on eestlaste omast avatum, kuigi hõlmab väiksemat ala, ja läheb sujuvalt üle mitmeks infokoridoriks. Skandinaavia—Prantsuse infoväli, millel on suurim intensiivsus Rootsis ning prantsuse keele kasutusala kirdepoolseimas osas, on olemuselt vaadeldav infokoridorina, niisamuti kui Valgevene alalt Bessaraabia suunas hargnev nõrk infokoridor ning Kesk- ja Lõuna-Venemaa suunas ühtlaselt väheneva intensiivsusega infoväli.

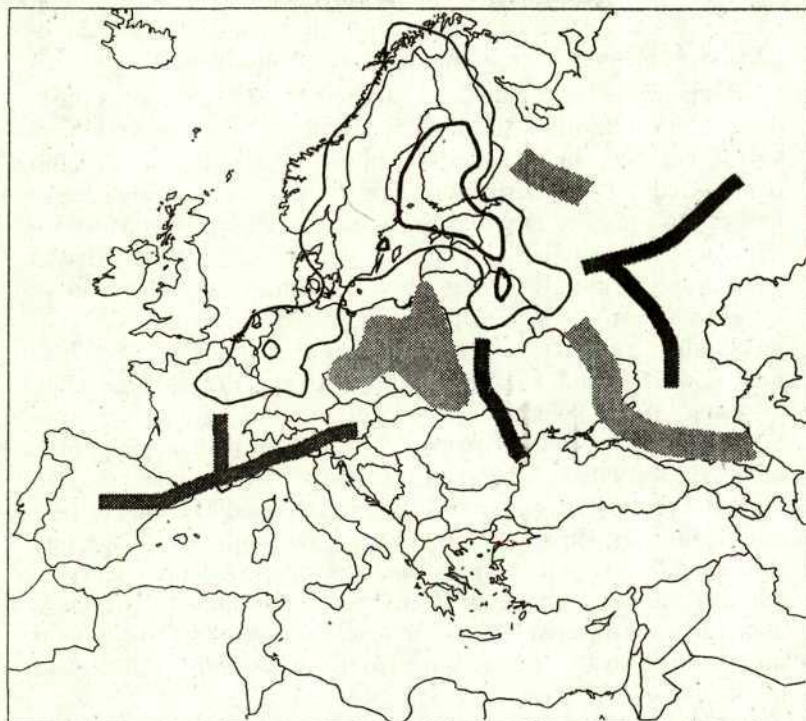
---

²Siinkohal võtame aksioomiks loomuliku eelduse, et infoväli on ka linnade vahel pidev.

Joonis 4a. Infoväljad ja -koridorid eestlastel.

infokoridor

infotuumiku piir

infovälja piir

infobarjäär

sumbala

Joonis 4b. Infoväljad ja -koridorid venelastel.

Venelaste juures on tähelepanuväärne sumbala Põhja-Kaukaasiast Venemaa—Ukraina piirialadele ja Poola—Tsehhi madala intensiivsusega suhteliselt homogeenne sumbala.

Poola erisus on jälgitav ka eestlaste juures, ehkki siin ei moodustu ulatuslikku ühtlast välja. Eestlaste puhul on teiseks märkimist väärivaks negatiivseks vormiks infobarjäär, mis ulatub Kirde-Kreekast Ida-Karpaatide ning Polesje kaudu Volga keskjooksu aladele ning lõhestab Euroopa idaalad kaheks: Moskoovia infoväljaks ja Páris-Ukraina—Doni kaksikväljaks. Lisaks neile asub eestlaste parima tuntuse piirkonnas kaks infovälja — Londoni—Pariisi teljega Lääne-Euroopa ning Põhja-Euroopa, kuhu kuuluvad veel ka Rootsi ja Taani lisaks infotuumikule, mis hõlmab kõiki Baltimaid (koos Kaliningradiga), Põhja-Valgevenet, Venemaa alasid Peterburi ja Novgorodini ning kogu Ranniku-Soomet. Norra sinna ei mahu. Viimase infovälja kagupoolne üleminek sumbalaks on järsk — infotuumiku piir on ühtlasi ka infovälja piiriks. Teistes suundades mahendavad üleminekut suhteliselt intensiivsemad Ranniku-Rootsi alad, millel on väga tihe side tuumikuga, ja põhjapoolsemad Soome alad ning Karjala. Ankeeti valitud Saksa linnad Bremen, Göttingen ja Nürnberg asetuvad oma piisavalt heale tuntuzele vaatamata kahe viimati nimetatud infovälja vahele ning jaotavad Saksamaa mõlemasse kuuluvaks.

Olulisemaid infokoridore on eestlastel kolm:

- nõrgalt väljenduv piki endise Nõukogude Liidu läänepiiri Banati ja Belgradi suunas;
- piki Venemaa läänepiiri üle Doni infovälja Põhja-Kaukaasiast Armeeniani;
- Taanist üle Kesk-Saksamaa ja Austria Alpide Itaaliasse. Viimasel koridoril on tugev Austria kõrvalharu, mida on võimalik mõtteliselt pikendada Väike-Poola kaudu Páris-Ukrainani.

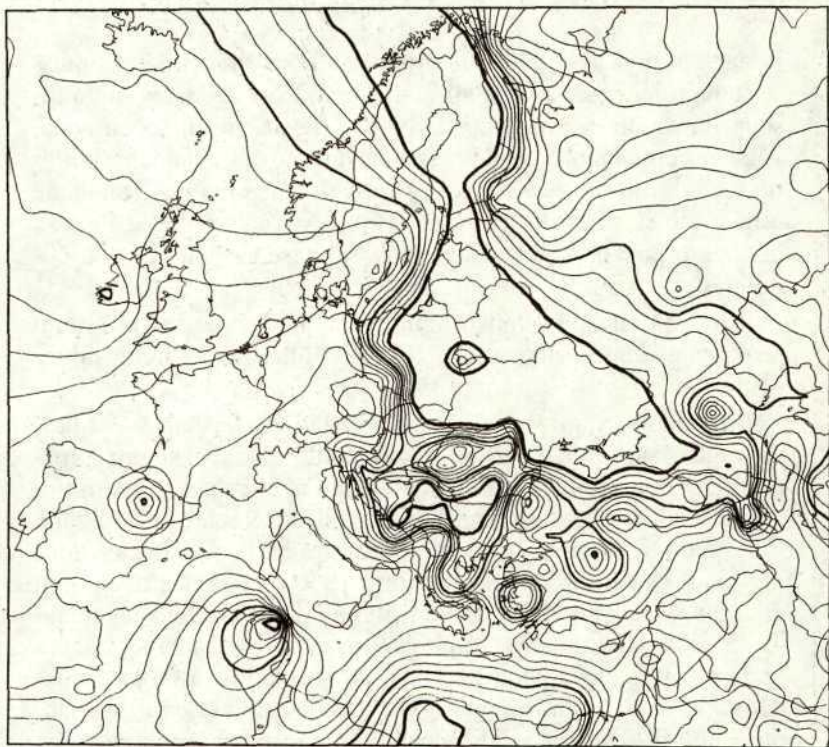
SIDUVAST TUNTUSEST

Reaalse ruumi ja kujutusmaastiku võrdlusel ilmnenu eksimustel kauguste tajus on kindel suund. Sel on otseseos suhtumisega konkreetseesse piirkonda, kohta. Positiivseid, meeldivaid, värskeid emotsioone sisaldavad kohad asetuvad lähemale (mittemidagiütlevad ning vaenulikud järelikut kaugemale). Nimetame seda nähtust siduvaks tuntuseks ehk seotuseks ja selle tuntuse gradiendi järsku langust, ruumi sõbralikkuse asendumist ebasõbralikkusega, sirmiks.

Siduva tuntuse analüüsil ilmnenu tunnetusliku seotuse ruum peaks täiendama eelnevat kirjeldust ja hõlbustama järelduste tegemist.

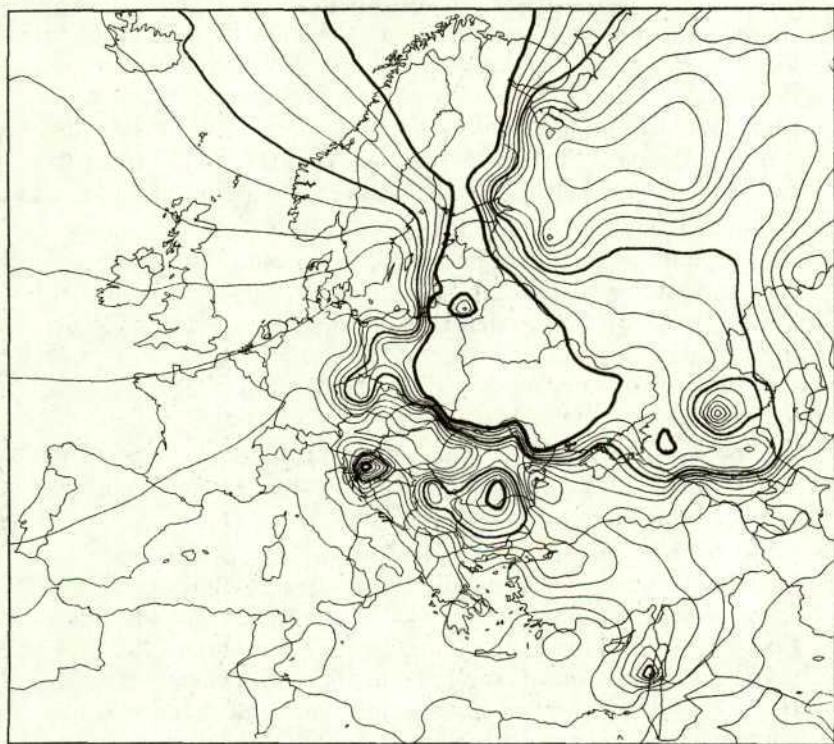
Mõlemale grupile — nii eestlastele kui venelastele — on ühine vägagi sarnaste, kuigi juba korduvate lahknevustega seotusruumide olemasolu. Üldiselt saab nentida, et esinev seotusruum hõlmab kolme olulisemat piirkonda: Balkan, Soome ja idapoolne Euroopa. Kaks viimast on tegelikult vaadeldavad ühena. Soome juhul (koos kirdepoolsete Norra ja Rootsi aladega) on tegu Tallinna—Helsingi kaksikliinna lehterjalt põhja avaneva tagamaaga. Skandinaavia poolsaare põhjaosast edelasse-lõunasse kulgev ühtlaselt nõrgeneva seotusega ala hõlmab kogu Euroopa läänepoolmiku, kus puuduvad igasugused seotuse muutuse piirkonnad. Stockholmi—Turu joonelt lõunasse moodustub Läänemere kahe kalda vahele tugev sirm. Soome-Lapi ala erinevuseks kahe grupi nägemuste vahel on eestlastel Soome ala idapiiril kulgev sirm, mis venelastel saab alguse alles Karjala keskosast, s.t lubab viimastel ka Koola poolsaare — või vähemalt osa sellest — Soome-Lapi alasse arvata. Nimetatud sirm kulgeb pidevana siitpoolt Peterburi ja sealtpoolt Pihkvamaad Smolenski aladele ja hajub siis, moodustamata selget sirmi. Jälgitav on ühtlane seotuse nõrgenemine kirde suunas. Veel aktsepteeritava seotustugevuse rajaks tuleks pidada Moskva—Saraatovi joont. Allpool lähemalt kirjeldatud seotusruumi ulatusest tulenevalt on venelastel selles piirkonnas täheldatav mõneti homogeensem ruum, eestlastel sellist vahepiirkonda eristada ei ole võimalik.

Läänesuunas ei ulatu kummagi seotusruum Läänemere läänekaldale, mõlemal haarab see aga enesesse idapoolse Poola ja

Joonis 5a. Seotusalad Euroopas eestlastel.

Joonis 5b. Seotusalad Euroopas venelastel.

ulatub Ukrainas omaaegse Nõukogude Liidu läänepiirini. Edasi loevad eestlased end seotuks Ukrainaga ning Põhja-Kaukaasia lääneosaga, samas kui venelaste seotusalast jäävad viimati nimetatuid välja Ukraina idaosa (Donbass) ja Musta mere äärsed stepialad (sh ka Krimm). Mõlemal juhul on idapoolse Euroopa seotusruumi kirderajaks Pihkva—Smolenski—Kurski joon. Venelastel on märgatav aeglaselt väheneva seotusega Doni piirkond.

Siduva tuntuuse piirkonnad ja sirmid toovad veel kord esile vastaka suhtumise Kaukaasia piirkonda. Venelastel lasub sirm rööbiti Kaukasuse peaaelikuga, ulatudes Kaspiani — ent eestlastel, kes tunnevad Venemaa edelapiirkondadega samaväärset seotustugevust kui Gruusia ja Armeeniaga, paikneb tugev sirm vastu Ida-Kaukaasiat (s.t islamiusulisi Aserbaidžaan ja Dagestani) ehk teisiti öeldes tunnetatakse seotust kahe esimesega.

Poola ja Tšehhi on venelastel mõneti erilised, nad asuvad küll väljaspool põhilist seotusruumi, kuid neid seob seotusruumiga nendest lääne ja lõuna pool kulgev sirm.

Maksimaalsete erinevuste piirkond — Balkan, kus mõlemal juhul on tegemist peamiselt București—Sofia—Belgradi aktiivsema seotuse kolmnurgaga, on eestlastel vaadeldav idapoolse Euroopa osana, mida eraldab emaruumist Rumeenia. Lisaks kolme pealinna piirkonnale asub Balkani piirkonnas kindlalt Bosnia-Hertsegoviina. Venelaste seotusruum hõlmab pealinnade kolmnurgale täiendavalt veel Ljubljana—Zagrebi “saart” ja on kagu-suunas (Istanbul) avatud.

Seotusalade ja infoväljade põhjal on võimalik jälgida mõningaid piirkondlikke erisusi Euroopa tajumisel, mida ei saa üldistada riikide tasemele. On üldteada, et tavajuhtumitel kujuneb arvamused mingist maast tema pealinna põhjal. Olemata enamasti adekvaatne, annab sellise lihtsustatud mõttemalli lai levik meile ometi võimaluse kõrvutada riikide mainimissagedust joonistatud kaartidel ja pealinnade Euroopasse asetamise osatähtsust. Venemaal tuleb Eesti asendist johtuvalt arvestada kahe pealinna.

Põgusa rühmituse tulemusel ning jättes kõrvale väikese rahvarvu ja territooriumiga pisiriigid, ilmneb, et eksisteerib “vana” Euroopa (kuhu nii eestlased kui venelased paigutavad ka Baltikumi) ning peale selle veel mõnda tüüpi riigirühmi. Neist suurima

maadearvuga on rühm, kuhu kuuluvad Nõukogude Liidu ja Jugoslaavia lagunemisel tekkinud riigid ehk "uustulnukad" Euroopas. Teise erandliku rühma moodustavad Albaania ja Türgi, millele eestlastel lisandub Slovakkia ning venelastel Makedoonia ja Moldovaavia. Nende maade juures on ühiseks jooneks pealinna vähene atraktiivsus.

Venelastel kuuluvad Moskva ja Peterburi "vanasse" Euroopasse, eestlastel seevastu vaid viimane. Huvitav on Euroopa-hinnangute raskuskeskmete erinev paiknemine eestlastel ja venelastel: venelastel asuvad eraldi Euroopa "serval" Norra ja Portugal ning eestlastel asub seal Moskva kui kogu Venemaa pealinn.

KOKKUVÕTTEKS

Tulemusi põgusalt kokku võttes võib nentida, et Eesti kuuluvuse kohta on mõlemal grupil nii sarnaseid kui lahknevaid arvamusi. Seotusruumi vaatlusel selgus üsnagi sarnaste ruumide olemasolu eestlastel ja venelastel. Näeme veel säilinud sirmi kui raudse eesriide jälge endise sotsialismileeri läänerajal ja samaaegselt enese tugevat distantseerimist piiritagusest Venemaast. Samasse sirmidevahelisse piirkonda paigutuvad kõik Venemaa läänepiiril asuvad maad (sh Poola). Eesti asub seega regioonis, mida kahe maailmasõja vahelisel ajal määratleti terminiga Vahe-Euroopa ning mis hõlmab Euroopa ja Venemaa kultuurilise subkontinendi vahelised üleminekualad (Turovski 1993). Asjaolu, et venelased asetavad Eesti ühte ritta vastiseseisvunud ja väikeste riikidega Euroopas, kuna eestlastel kuulub Eesti "vanade" hulka, on lisatõendiks sellele, et venelaste jaoks on säilinud vana, praeguseks aegunud poliitiline jaotus. Euroopa-pilt langeb eestlastel ja venelastel siiski paljuski ühte ning on venelastel isegi Eesti-kesksem, identifitseerivad eestlased end ju laiemasse — Baltikumi—Skandinaavia piirkonda kuuluvana. Nii eestlased kui venelased näevad Eestil Euroopa regioonidest kõige tihedamaid sidemeid Põhjalaga ja seda just Soome kaudu.

Euroopa liigestuse puhul tuleb tõdeda, et eri rahvusgruppide arusaamade vahel valitsevad siiski veel võrdlemisi suured erinevused. Eestlaste jaoks moodustavad Páris-Euroopa valdavalt suured

Põhja- ja Lääne-Euroopa maad, ka Baltikum ja Poola arvatakse nende hulka. Samal ajal on kooliprogrammides suurt tähelepanu pälvinud varasemad sotsialismimaad sattunud vähem tuntud maade hulka. Venelased on aga endistviisi kinni Nõukogude Liidu lagunemise eelses Euroopa-pildis, kus Páris-Euroopaks on endisaegne Vális-Euroopa, Baltimaad koos muude uute riikidega jäävad aga sellest väljapoole.

Samad arusaamad ilmnevad ka Euroopa sisemisel regionaliseerimisel. Venelaste regioonid ei eristu kuigi selgesti, märgatav on Ida ja Lääne piiri tõmbamine Visegrádi riikidest läände. Alpi—Karpaatide kaarest lõunasse jäävate maade osas valitseb segadus, nende liigitamisega on raskusi. See kehtib tegelikult ka eestlaste puhul, kes näiteks Euroopa põhjapoolses osas ei jää hätta ja pakuvad vägagi selgepiirilise regionaliseeringu. Nende jaoks on selgem sisu Põhja- ja Kesk-Euroopa mõisteil. Ka on eestlased Euroopasse jõudmisel venelastest ees — venelastel paikneb Süda-Euroopa Eestist suhteliselt kaugemal.

Eristuvad teatud alad, millesse suhtumine väärib eraldi märkimist. Eestile lähimaks sääraseks alaks on Poola, mis venelastel moodustab koos ümbritsevate aladega omaette allregiooni Ida-Euroopas. Kaukaasia piirkonnas distantseerivad venelased end sealsetest mägi-aladest, samas kui eestlastele on isemeelsed Gruusia ja Armeenia sümpaatsed. Balkani slaavi aladele on iseloomulik nende selge eraldatus muust slaavi-Euroopast mitte-slaavi maadega: Ungari ja Rumeeniaga.

Saame teha mõningaid järeldusi Euroopa-nägemust kujundavate tegurite kohta. Järgnevalt olgu toodud põgus loetelu olulisematest:

- küllalt palju avaldavad kujutluse tekkele mõju *suured geograafilised objektid*, nagu mäed (Alpid, Skandinaavia mäestik), rannikud (Norra rannik, Vahemere rannik) jms;
- töös leidis kinnitust Gouldi ja White'i väide, et maa *asend* mandri serval (näiteks Norra ja Portugal) soodustab teabe levikut selle maa kohta. Teataval määral võib seda väita ka linnade kohta. Meeldejäävusele aitab oluliselt kaasa riigi eba-korrapärane *kuju* (Itaalia, Kreeka);

- majanduslik edukus on küllalt oluline Euroopasse kuulumise tingimus. Eesti asetub ühtviisi kaugele nii Venemaast kui ka majanduslikult võimsatest riikidest nagu Saksamaa, Prantsusmaa, Suurbritannia ja Itaalia;
- kultuurilised ja keelelised ruumid on olulised põhiliselt regionaalse jagunemise kujundajatena Põhja-, Kesk- ja Ida-Euroopas.

Peale selle avaldavad oma mõju kindlasti ka rahvuslikud stereotüübid, kuid nende osa Euroopa-kujutluste tekkes on raske hinnata.

Loetletud tegurite koosmõjus kujunenud Euroopa-pilt saab formeeruda vaid pikema perioodi jooksul ega allu igapäevastele hetkemõjutustele. Küll aga on võimalik "uuenenud" Euroopa-nägemuse teke nendel õpilastel, kes on kasvanud juba uutes oludes.

Kirjandus

- Ahnström, L. 1993. Europe: culture area, geo-ideological construct or illusion? — *Norsk Geografisk Tidsskrift*, vol. 47 (2), pp. 57–67
- Couclelis, H. 1992. Location, Place, Region and Space. — *Geography's Inner World: Pervasive Themes in Contemporary American Geography*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, pp. 215–233
- Fisher, J. D., P. A. Bell, A. Baum 1984. *Environmental Psychology*. New York etc.: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Gould, P., R. White 1986. *Mental Maps*. Boston, Allen & Unwin
- Haltenberger, M. 1925. *Gehört das Baltikum zu Ost-, Nord-, oder zu Mitteleuropa?* (Publicationes Instituti Universitatis Dorpatensis Geographici, 1.) Tartu
- Kant, Edg. 1935. *Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- Kant, Edgar 1990. Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1229–1250
- Kant, Edgar 1992. Eesti kuuluvus Baltoskandiasse. — *Akadeemia*, nr 2, lk 354–396

Eesti kooliõpilaste Euroopa-kujutlusest

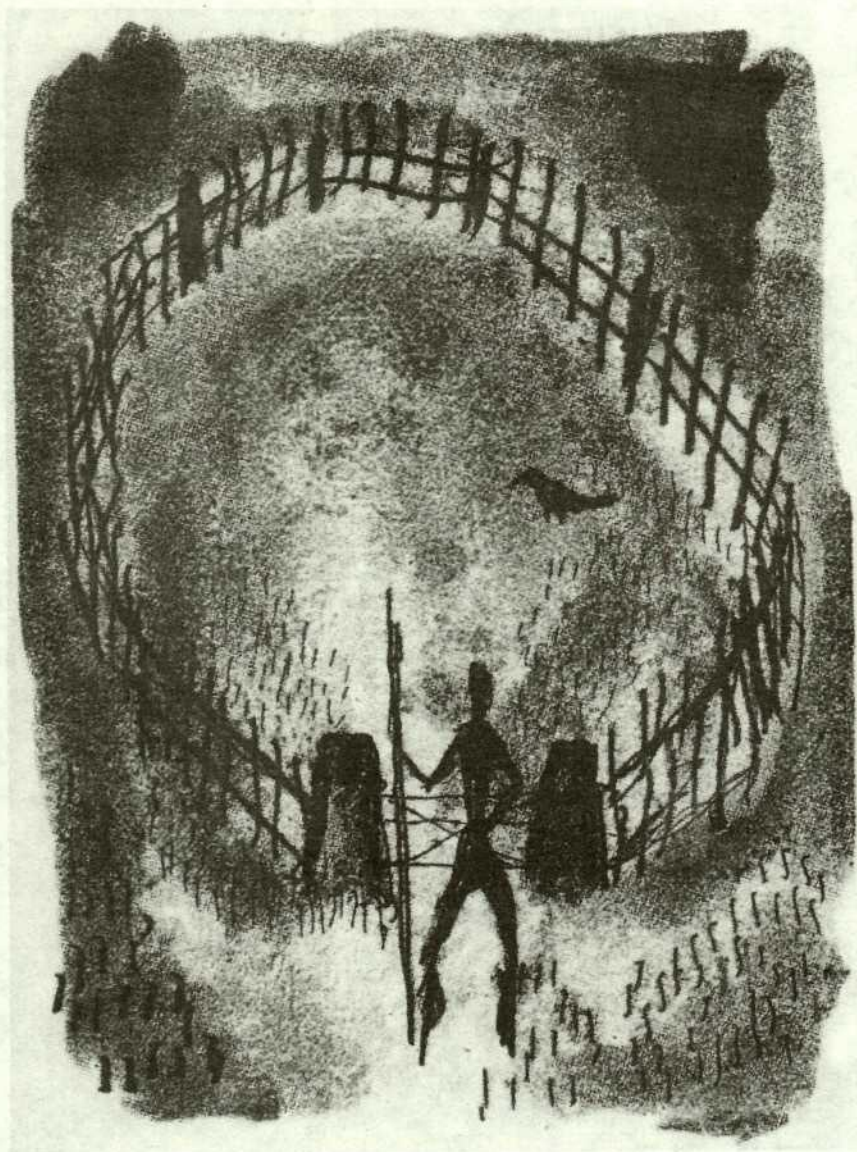
- K u r s , Ott 1990. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1252–1259
- K u r s , Ott 1992. Euroopa ruumiline taassünd. — *Akadeemia*, nr 5, lk 899–911
- K u r s , Ott 1993. Eesti piirid Euroopa riikide taustal. — *Akadeemia*, nr 3, lk 451–468
- L i i b e r , Ülle, Hannes P a l a n g 1994. Europe seen by Estonian pupils. — *The European Geographer Review*, vol. 7–8, pp. 122–128
- L i i b e r , Ülle, Hannes P a l a n g 1996. Kujutluskaardid: Eesti kooliõpilased Euroopast. *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat nr 29*. Tallinn (ilmumas)
- L o w e n t h a l , D. 1961. Geography, experience and imagination: Towards a geographical epistemology. — *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 51 (3), pp. 241–260
- L y n c h , K. 1960. *The Image of the City*. Cambridge, Mass.: M. I. T. Press
- S a a r i n e n , T. F. 1974. Environmental Perception. — *Perspectives on Environment*. (Commission of College Geography Publication No. 13.) Chicago: AAG, pp. 252–289
- T a m m e k a n n , August 1994. Euroopa ruumiline suurjaotus. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1706–1719
- T u r o v s k i 1993 = Туровский Р. Ф. Российское и Европейское пространства: Культурно-географический подход. *Известия Российской академии наук: Серия географическая*, no. 3, с. 116–122

HANNES PALANG (sünd. 1968) on geograafiamagister, Tartu ülikooli doktorant.

URMAS VESSIN (sünd. 1970) on Tartu ülikooli geograafiamagistrant. *Akadeemias* on varem avaldanud artikli “Valgevene kujunemine” (1994, nr 3, lk 607–621).

ÜLLE LIIBER (sünd. 1957) on lõpetanud Tartu ülikooli geograafiaosakonna 1981. aastal. Praegu töötab Tartu ülikooli geograafiainstituudi assistendina.

MÄRT LAARMAN

JÜRGEN HABERMAS JA KRIITILINE ÜHISKONNATEOORIA

John B. Thompson

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Süstemaatiliselt moonutatud kommunikatsioon

Ideaalne kõneolukord varustab meid teoreetilise tööriistaga süstemaatiliselt moonutatud kommunikatsiooni kriitiliseks analüüsiks. Seda nähtust võib esialgu iseloomustada kõrvalekaldumise kaudu puhta kommunikatiivse tegevuse mudelist. Kõigepealt hõlmab moonutatud kommunikatsioon keele tasandil reeglite kasutamist, mis kalduvad kõrvale keeleliste konventsioonide tunnustatud süsteemist. Teiseks ilmneb moonutatud kommunikatsioon käitumise tasandil käitumismallide jäiga ja sundusliku kordumisena. Lõpuks, kui vaadelda moonutatud kommunikatsiooni süsteemi tervikuna, ilmneb vastuolu eri kommunikatsioonitasandite vahel. Laguneb keelesümbolite, tegevusmallide ja väljendite vaheline normaalne ühildumine, nii et teod ja väljendused muudavad öeldu valeks. Avalikult osaleva *ego* ja allasurutud mitteteadvuse valdkonna vahele moodustub barjäär, nii et põhjuslikult määratlevad motiivid ei vasta enam keeleliselt hoomatavatele kavatsustele. Habermas oletab, et kõrvalekaldumise aste puhta kommunikatiivse tegevuse mudelist on otseses proportsionaalses seoses keeleelselt fikseeritud motivatsioonide ulatusega, mida ei saa vabalt ühiskondlikuks kommunikatsiooniks konverteerida.

Algus eelmises numbris.

Edasi pakub ta välja, et

need kõrvalekalded kasvavad vastavalt allasurumise määrale, mis iseloomustab institutsioonilist süsteemi antud ühiskonnas, ja allasurumise määr sõltub omakorda tootlike jõudude arenguastmest ja autoriteedi, s.t poliitilise ja majandusliku võimu institutsionaliseerimise, organisatsioonist. (Habermas 1970b: 146.)

Ajaloolised süstemaatilisel moonutatud kommunikatsiooni olukorrad stabiliseeritakse allasurumismehhanisme varjavate pettuste abil. Need pettused eristavad implitsiitselt tõstatatud kehtivusväiteid diskursiivsest tematiseeringust ja muudavad seega üksteisele vastutuse omistamise fiktsiooniks. Ühtlasi säilitavad tõhusad pettused seda fiktsiooni vastupandamatul moel usu kaudu legitiimsusesse. Süstemaatilisel moonutatud kommunikatsiooni üheaegne varjamine ja kaitse on Habermasi kinnitust mööda "ideoloogiate paradoksaalne tulemus".¹⁴

Süstemaatilisel moonutatud kommunikatsiooni mõiste annab kriitilisele teooriale ümberformuleeritud raamistuse. Muu hulgas tegeleb kriitiline teooria ideoloogialoorist läbitungimisega ja konkreetset ühiskondlikku formatsiooni iseloomustavate allasurumismehhanismide selgitamisega. Need mehhanismid sõltuvad omakorda tootlike jõudude arengust ja võimusuhte institutsionaliseeritusest. Praegu pooldab Habermas seisukohta, et selliseid võimusuhteid on võimalik kindlaks teha, kõrvutades ülekaalus olevaid normatiivseid struktuure ühelt poolt diskursiivse tahte formeerumisest tuleneva hüpoteetilise normisüsteemiga teiselt poolt. Järelikult võib ideoloogiakriitikat juhtida järgmine küsimus:

kuidas oleksid mingi sotsiaalse süsteemi liikmed tootlike jõudude mingil antud arenguastmel kollektiivselt ja siduvalt tõlgendanud oma vajadusi (ja milliseid norme nad oleksid õigustatult pidanud), kui nad, omades küllaldaselt teadmisi oma ühiskonna piiravatest tingimustest ja funktsionaalsetest imperatiividest, oleksid suutnud otsustada sotsiaalse läbikäimise organisatsiooni üle diskursiivse tahemoodustamise kaudu ja seda ka tõepoolest teinud? (Habermas 1976a: 113.)

Keskendudes vajaduste kollektiivsele tõlgendamisele tingimustes, mis on ajalooliselt määratletud, jääb kriitiline teooria seotuks

¹⁴Jürgen Habermas, Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz (Habermas, Luhmann 1971: 120).

tetutsemiskontekstiga viisil, mis säilitab tema järjepidevuse psühoanalüüsiga. Sest analüütiline dialoog arsti ja patsiendi vahel rahuldab kommunikatsioonivormi, mis pakub mõlemale ühtlasi nii rohkem kui ka vähem kui ratsionaalne diskursus. See pakub vähem, sest patsient ei eelda sümmeetrilist suhet terapeutiga algusest peale ja seega ei täida patsient kõiki diskursiivsele osalejale esitatavaid nõudeid. Kuid analüütiline dialoog pakub ka rohkem kui ratsionaalne diskursus; sest patsiendi õnnestunud eneserefleksiooni haripunktiks on mõistmine, mis ei lunasta mitte ainult tõepretensiooni, vaid ka autentsuspretensiooni. Võttes omaks analüütiku teoreetiliselt vahendatud käsitluse, kinnitab patsient mingit tõlgendust ja näeb enesepettuse ühtlasi läbi. Samuti võivad kriitilises teoorias, mida Habermas püüab luua, ühiskondlikud subjektid üritada hajutada ideoloogiaillusioone vajaduste kollektiivse tõlgenduse kaudu ratsionaalse diskursuse kontrafaktaalsetes tingimustes. Seda *tuleb* üritada sedavõrd, kui ideaalset kõneolukorda paratamatult ette aimatakse igas keelelise kommunikatsiooni aktis; ja seda *saab* ette võtta sedavõrd, kui iga kompetentne kõneleja evib vahendeid sellise olukorra konstrueerimiseks, ükskõik kui moonutatud tegelikud kommunikatsioonitingimused ka oleksid. "Sellele vältimatule fiktsioonile," teeb Habermas kokkuvõtte, "toetub suhete inimlikkus nende inimeste vahel, kes ikka veel on inimesed."¹⁵

IV. PROBLEEMID OSUTUSE- JA TÕETEOORIAS

Huvi, objektiivsus ja tõde

Habermasi hiljutised kirjutised keeleteooriast tähistavad olulist muutust tema esialgsetes vaadetes huvi, objektiivsuse ja tõe seoste kohta. Oma varasemates töedes tunnustab Habermas fenomenoloogilist teesi, et objektivistlike teaduste objektivaldkonnad ja kehtivuspretensioonid on ette ära määratud elu ilma enesestmõistetavuste poolt, kuigi ta lükkab tagasi Husserli väite, et ainult puhastatud transsendentaalne teadvus saab olla üle loomuliku seisukoha naiivsusest. (Vrd Husserl 1970.) Üks teose *Teadmine ja inimhuvid* keskseid teemasid on see, et mitmesuguste

---

¹⁵Jürgen Habermas, *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz* (Habermas, Luhmann 1971: 120).

teaduste käitumise loogilis-metoodilised reeglid on seotud huvide struktuuriga, mille juured peituvad inimsoo enesemoodustamisprotsessides ja mis otsustab ette ära nii teadusliku analüüsi võimalikud objektid kui teaduslike väidete kehtivuse võimaliku tähenduse. "Seega me räägime tehnilisest või praktilisest teadmismoodustavast huvist," selgitab Habermas,

sedavõrd, kui instrumentaalse tegevuse ja sümboolse interaktsiooni elustruktuurid kujundavad uurimisloogika kaudu ette ära võimalike väidete kehtivuse tähenduse sellisel moel, et sedavõrd, kui need väited on tunnetused, on neil funktsioon ainult neis elustruktuurides: see tähendab ulatuses, milles neid praktiliselt eksploateeritakse või milles neil on praktilisi tagajärgi. (Habermas 1972: 195–196.)

Nende transsendentaalsete piiride vajalikkust ja ületamatust on võimalik hoomata ainult filosoofilise teadvuse poolt, mis on vabanenud omaenda puhtuseilluusionist ja tunnistab oma seisundit inimhuvide struktuuris. Teenib ju filosoofiatraditsioon, millesse Habermas oma töö paigutab, sedasama vabastavat eesmärki, mis juhhib ka kriitilisi sotsiaalteadusi; ning filosoofia ei järgi seda eesmärki "mitte uuendatud *theoria* võimu kaudu," nagu eeldas Husserl, "vaid demonstreerides, mida see varjab: teadmise ja huvi seost."¹⁶

Huvi, objektiivsuse ja tõe konstellatsiooni teisendab Habermasi järgnev tegevuse ja diskursuse eristus. Teaduslike objektivaldkondade konstitutsiooni määrab ikka veel ette ära inimkonna loodusloost võrsuv huvistruktuur. Ent selle hilisema eristuse valguses on teaduslike väidete kehtivuse võimalik tähendus nüüd ainult kaudselt sõltuv instrumentaalse ja kommunikatiivse tegevuse sfääridest. Sest teaduse väited ei sisalda sugugi vähem kui argielu omad implitsiitselt tõstatatud kehtivuspretensioone, mida saab ainult diskursiivselt lunastada. Diskursuse valdkonnad on eristatud tegevuse kontekstidest, milles moodustatakse teaduslikud objektivaldkonnad, kindlustades seega, et "kehtivuse küsimused on eraldatud tekke omadest".¹⁷ Järelikult ei täpsusta teaduslike väidete kehtivuse tähendust enam kogemuse objektiivsust ette ära määrav huvistruktuur, vaid pigem tingimused, mis tagavad kehtivuspretensioonide diskursiivse lunastamise.

¹⁶Jürgen Habermas, Appendix (Habermas 1972: 316–317).

¹⁷Jürgen Habermas, *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz* (Habermas, Luhmann 1971: 117).

Nagu Habermas märgib,

antud kogemuse objektiivsust mõõdetakse nendel kogemustel rajanevate tegude kontrollitavatest tagajärgedest lähtudes. Teisalt ei näidata tõde, s.o väidete abil implitsiitselt alalhoitud kehtivuspretensioonide õigustust, mitte edukas tegutsemises, vaid edukas argumenteerimises, millega neid kehtivuspretensioone saab diskursiivselt *lunastada*. (Habermas 1973b: 233.)

Seega, ehkki Habermas oma varasemates töodes peab nii teadusliku uurimise võimalikke objekte kui teaduslike väidete kehtivuse võimalikku tähendust inimhuvide struktuuri poolt ettemääratuks, eristab ta oma hilisemates kirjutistes hoolikalt neid kahte probleemirühma. Kogemuse objektiivsuse eelduste seletamine jääb konstitutsiooniteooria ülesandeks, kuid kehtivuspretensioonide diskursiivse lunastamise tingimuste seletamine nõuab sõltumatut tõeteooriat.

Konstitutsiooniteooria

Konstitutsiooniteooria tegeleb teaduslike objektivaldkondade struktuuri ettemääratleva kogemuse apriorsusega. Oma viimastes uurimustes töötab Habermas seda teooriat skemaatiliselt välja, lähtudes kogemusetüüpide ja neile vastavate keelelise artikulasiooni vormide suhtest. Asjade ja sündmuste tajumisel tekib kogemus, mida saab väljendada väidetena, ning toimub sujuv üleminek vaatlusaktilt väljendusaktile. Tähenduse mõistmisel on aga kaks erinevat ja teineteisest lahutatud tasandit. Esimene tasand puudutab mitteobjektiveerivat hoiakut, mida peavad eeldama dialoogis osalejad, sest lausungi tähendust [*sense*] on võimalik tabada ainult sedavõrd, kui teisega on kehtestatud interpersonaalne suhe. Teine tasand puudutab seda, mida mõistetakse mitteobjektiveeriva suhtumise kaudu, nimelt lausunud väljendi propositsioonilist sisu. Habermas väidab, et see tasand esindab märkimisväärset lahknevust esimesest, sest kommunikatiivne kogemus "muutub kummaliselt objektiveerituks, kui sellest on tehtud propositsiooni sisu" (Habermas 1973a: 173). Need diferentseeritud suhted kogemuse ja väljenduse vahel võimaldavad Habermasil eristada "kirjeldusi", mis reprodutseerivad vaatluste sisu, ja "jutustusi", mis edastavad mõistmise tulemusi. Nii kirjeldused kui jutustused sisaldavad osutavaid ja predikatiivseid komponente, vihjates omaduste minimaalsele sisule, mis identifitseeritavatel objektidel peab olema. See minimaalne sisu moodustab kategooriaalse raamis-

tuse, mida võib analüüsida kognitiivsetest skeemidest lähtudes ja mis muudab kogemuse kui sellise objektiveerimise võimalikuks. Ent kui üldist kategooriaalset raamistikku rakendada vastavatele meelelise ja kommunikatiivse kogemuse objektivaldkondadele, erinevad tulenevad objektiveeringud olulistes punktides. Nagu Habermas märgib,

meelelisi kogemusi vahendavad kirjeldused tehakse keeles, mis erineb kommunikatiivset kogemust vahendava jutustuse omast. Esi-
mesel juhul peavad keele osutavad väljendid suutma identifitseerida asju ja juhtumusi; teisel juhul peavad nad suutma identifitseerida ka isikuid ja lausungeid (või kultuurilisi objekte), eristades seega lubatavate osutatute klasse. (Habermas 1973a: 173–174.)

Meelelise ja kommunikatiivse kogemuse eristatud valdkondadel on inimtegevusega aprioorne side. Habermas oletab, et seda sidet võiks demonstreerida kas kontseptuaalse analüüsi või immanentse kriitika abil, sest mõlemat tüüpi järelepärimine teeks avalikuks, et vaeldavad objektid on ühtlasi kehad, millega saab instrumentaalselt manipuleerida, ja mõistvad inimesed on ühtlasi osalised keeleliselt vahendatud interaktsioonis. Lõppkokkuvõttes on just aprioorne side teo ja kogemuse vahel see, mis säilitab järjepidevuse teaduslike objektivaldkondade konstitutsiooni ja igapäevaelu praktiliste tegevuste vahel.

Ümbersõnastatud konstitutsiooniteoorias omistatakse teadmismoodustavad huvid tegutsemisega seotud kogemuse valdkondade ja teoreetilise ning praktilise diskursuse valdkondade ühendamise rollile. Huvide struktuur ilmneb seega faktide loomuses, mida on võimalik sedastada teaduslikes väidetes. Teaduskeelte osutuslik süntaks sisaldab ju primitiivseid termineid, mis kategoriseerivad ainult teatavaid kogemuslike objektide klasse ja sellistes keeltes formuleeritud väiteid saab kontrollida ainult spetsiifiliste meetodite abil. Need meetodid määravad ära vahendid, mille abil saab tegudega seotud kogemusi välja juurida nende primaarsest elukontekstist ja kasutada diskursiivse argumentatsiooni eesmärgil, muutes igapäevajuhtumused seega diskursiivseteks andmeteks. Järelikult võib diskursuse vallas tõendatud väiteid elukontekstidesse tagasi tõlkida ainult teatud viisidel. Asjade ja juhtumiste objektivaldkonna kohta tehtud väiteid võib ümber tõlkida eesmärgilis-ratsionaalset tegutsemist valitsevaks suunitluseks, samas kui isikute ja lausungite objektivaldkonda puudutavaid väiteid võib teisendada kommunikatiivse tegevuse jaoks mõeldud

suunitluseks. Habermas leiab, et nõnda ette ära määratledes suhteid praktiliste tegevuste ja teaduslike tulemuste vahel,

säilitavad teadmist suunavad huvid tegevuse ja kogemuse asjakohase süsteemi ühtsuse *vis-à-vis* diskursusega; nad säilitavad teoreetilise teadmise latentse osutuse tegutsemisele arvamuste teisendamise kaudu teoreetilisteks väideteks ja nende teisendamise kaudu tegutsemisele suunatud teadmisteks. (Habermas 1974: 20.)

Huvil emantsipatsiooni vastu on samasugune roll kriitikaga tegelevate teaduste metodoloogilises struktuuris. Kuid erinevalt tehniliste ja praktiliste huvide kehtestatud tagasisidesuhetest on emantsipatsioonihuvide rajatud ahel eriti refleksiivne. Süstemaatilisel moonutatud kommunikatsiooni kogemus tekib ju "ainult momendil, mil ma saan analüütiliselt teadlikuks pseudo-objektiivsusest, mille juured on mitteteadlikes motiivides või allasurutud huvides, ja püüan seda *hajutada*" (Habermas 1973a: 176).

Tõeteooria

Kehtivuspretensioonide diskursiivse lunastamise tingimuste selgitamine on tõe konsensussteooria ülesanne. Püüdes seesugust teooriat formuleerida, nõustub Habermas Strawsoni seisukohaga, et tõesed või väärad on väited ja mitte lausungid ja et see, mida väidab tõene väide, on fakt. (Vrd Strawson 1971.) See seisukoht toob kaasa kõigi fakte asjadena hüpostaseerivate ontoloogiliste tõeteooriate tagasilükkamise ja viib loobumiseni igasugusest transsendentaalsest või üleliigsusteooriast, mis viib kogemuse valdkonnad kokku diskursuse omadega. Erinevalt neist traditsioonilistest teooriatest kinnitab Habermas, et tõde on kehtivuspretensioon, mis on seotud konstatiivsete kõneaktidega. Väide on tõene, kui seda esitava kõneakti kehtivuspretensioon on õigustatud; ning kehtivuspretensioon, teatab Habermas, on õigustatud parajasti siis, kui väitega nõustuksid kõik, kes kõnelejaga võiksid diskussiooni astuda.

Selleks et eristada tõeseid väiteid vääradest, viitan ma teise inimese arvamusele — tegelikult kõigi teiste arvamusele, kellega ma võiksin vestlusesse asuda (millega ma kontrafakuaalselt haaran kaasa kõik vestluspartnerid, keda ma võiksin leida, kui minu elukäik kattuks inimkonna ajalooa). Väidete tõesuse tingimus on kõigi teiste potentsiaalne nõusolek... Tõde tähendab tötust saavutada ratsionaalne konsensus. (Habermas 1973b: 219.)

Ent kui ratsionaalse konsensuse saavutamist pidada tõe kriteeriumiks, peab täpsustama, millistel tingimustel osutuks faktiliselt saavutatud konsensus ratsionaalseks. Habermas peab seda nii võimalikuks kui ka legitiimseks ülesandeks, sest nõutavad tingimused pole muud kui ideaalse kõneolukorra omad. "Ideaalset kõneolukorda iseloomustab asjaolu, et igasugune konsensus, mis selle tingimustes saavutatakse, võib püsida *per se* kui tõene konsensus";¹⁸ ja seega annab selle ideaali vältimatu etteaimamine aprioorse tagatise, et faktiliselt saavutatud üksmeele võib ühendada tõe mõistega.

Tõe konsensusteoorial on olulisi järeldotsi hinnanguliste otsustuste olemuse ja kriitilise teooria staatuse suhtes. Habermas heidab kõrvale klassikaliste loomuõiguste aluseks olevad eeldused, mille järgi normatiivsed väited võivad olla tõesed või väärad samas tähenduses kui deskriptiivsed väited, ning ka ortodokse empirismi eeldused, mis nendivad, et normatiivseid väiteid on täiesti võimatu tõendada. Habermas on samavõrra kriitiline ka Weberi, Popperi ja Hare'i vahepealsete seisukohtade suhtes, keda tema väidete kohaselt viib väärtusprobleemi otsustusliku kohtlemiseni nende suutmatus tajuda, et normatiivsete väidete kaasnevad kehtivuspretensioonid, mida saab argumentatiivselt lunastada. Selline argumentatsioon võetakse ette praktilise diskursuse vallas ja selles tehakse katse kehtestada ratsionaalne konsensus problematiseeritud normide kehtivuspretensioonide suhtes. Diskursiivse olukorra vormiomadused kindlustavad selle, et ratsionaalset konsensust on võimalik saavutada ainuüksi huvide põhjal, mida saab üldistada; seega oletab Habermas, et üksikute eesmärkide pluralismi saab ületada, ilma et otsitaks abi välisest kõlbluspõhimõttest:

Problemaatikast, mis tekib kõlbluspõhimõtte sissetoomisega, vabaneetakse niipea, kui nähakse, et normatiivsus-kehtivuspretensioonide diskursiivse lunastuse ootus sisaldub juba intersubjektiivsuse struktuuris ja muudab spetsiaalselt sissetoodud üldistusmaksimid üleliigseks.¹⁹

¹⁸Jürgen Habermas, *Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz* (Habermas, Luhmann 1971: 136).

¹⁹Habermas 1976a: 110. Habermasi sinne argumentatsioon on sarnane Apeli omaga, mida too arendas teoses Apel 1980: 225–300. Siiski kritiseerib Habermas Apeli lähenemise "järelejäävat otsustuslikku problemaatikat", mis Habermasi järgi tuleneb Apeli huvist pigem argumen-

Kriitilise teooria epistemoloogiline staatus on keerulisem. Sellistes teooriatesse kuulub ju nii rekonstruktsioonimõõde kui eneserefleksiooni element ning seega tuleb nende kehtivust hinnata vähemalt kahel tasandil. Sedavõrd kui kriitiline teooria on rekonstruktiivne, implitseerib ta tõesuspretensiooni, mida saab lunastada ainult teadusliku väitluse normaalsete protsesside kaudu. Ent sedavõrd, kui kriitiline teooria on refleksiivne, kaasneb sellega kehtivuspretensioon, "mida saab realiseerida ainult õnnestunud valgustusprotsessides, mis viivad välja teoreetiliselt tuletatavate tõlgenduste igasuguse sunduseta omaksvõtmisele asjasse puutuvate isikute poolt" (Habermas 1974: 37).

V. PROBLEEMID TEGEVUSE ANALÜÜSIS

Tegevuse tüübid

Habermasi töö põhiosa toetub kaht tüüpi tegevuste eristamisele. Neid eristatakse mitut moodi ja tüüpe endid kutsutakse erinevalt "töö", "palgatöö" või "eesmärgilis-ratsionaalne tegevus" ühelt poolt ja "interaktsioon", "sümboolne interaktsioon" või "kommunikatiivne tegevus" teiselt poolt. Habermas formuleerib algselt sellise eristuse oma uurimuses Hegeli Jena vaimufilosoofia loengutest. Habermasi arvates on nendel loengutel unikaalne koht Hegeli mõtte arengus, sest nad annavad originaalse, ehkki hiljem kõrvale jäetud aluse vaimu kujunemisprotsessidele. Vastandina Kanti postuleeritud üksikego eneserefleksioonile ja erinevalt Hegeli hilisema identiteedifilosoofia kaasatoodud idealistlikust reduktsionismist pakuvad Jena loengud mina konstitutsioonikäsituse, milles see esineb keele, töö ja interaktsiooni dialektilise produktina. "Töö" viitab tööriistade kasutamisele inimese vajaduste rahuldamisel, kuna "interaktsioon" tähistab protsessi, mille kaudu subjekt hakkab ennast nägema teiste silmade kaudu ja muutub seega enesest teadlikuks. Habermas on eriti huvitatud kahe viimati mainitud mõõtme vahelise suhte esitusest Hegelil, sest see esitus on antud nõnda, "et interaktsiooni taandamine tööle või töö tuletamine interaktsioonist ei ole võimalik" (Habermas 1974: 159). See seisukoht puudub aga pea täiesti Hegeli viimastest kirjutistest; ja

---

teerimise eelduste kui kommunikatiivse tegevuse vastu (vt Habermas 1976a: 159).

ehkki Marx selle oma tootlike jõudude ja tootmissuhete eristuses taasavastas, kaldus ta enesemoodustusprotsessi lahustama tootmise iseliikumises. Erinevalt neist hilisematest teooriatest jääb Habermas kindlaks selle juurde, et töö ja interaktsiooni mõõtmed tuleb rangelt lahus hoida. Tehniliste tootlike jõudude laienemine ei ole ju identne normide kujunemisega, mis säilitaksid domineerimisest vaba interaktsiooni. Nagu Habermas kinnitab:

vabastamine näljast ja viletsusest ei ole tingimata lähedane vabastamisele orjatööst ja alandusest, sest töö ja interaktsiooni vahel ei ole automaatset arengusuhet. (Habermas 1974: 169.)

Habermas kujundab oma töö ja interaktsiooni eristuse välja, kritiseerides ratsionaliseerimise mõistet Weberi ja Marcuse kirjutistes. "Ratsionaliseerimine" tähendab Weberi jaoks vahenditeesmärkide tõhususe kriteeriumile allutatud ühiskondlike sektorete kasvu ja ühtlasi ka ühiskondliku töö industrialiseerimist, mis seda protsessi soodustab. Et selle tulemuseks olev ühiskondlike institutsioonide transformeerumine viib vanade legitimaatsiooni-vormide hävitamiseni, saadab seda protsessi süvenev sekulariseerumine ja kasvav "vabanemine" traditsiooniliste maailmavaadete lummusest. Marcuse kinnitab aga, et Weberi ratsionaalsusemõiste on ülimalt kitsas ja sisimas ideoloogiline ja seega ei teosta protsess, mida Weber nimetab "ratsionaliseerimiseks", ratsionaalsust kui sellist, vaid ainult üht konkreetset tunnustamata poliitilise domineerimise tüüpi.²⁰ Seda domineerimist hõlbustab teadusliku ja tehnoloogilise protsessi institutsionaliseerimine, sest Marcuse väidab, et teaduse "materiaalne *a priori*" võimaldab kasutada oma tulemusi olemasoleva korra legitimeerimiseks. Järelikult ütleb viimati mainitud autor, et inimeste vabanemine kaasaegsest domineerimisvormist sõltub teaduse ja tehnika revolutsioonilisest teisenemisest. (Vrd Marcuse 1972: ptk 6 ja 9.) Just sellise Uue Teaduse ja Tehnika võimalikkust tahab Habermas vaidlustada. Habermasi seisukohast järgib teaduse ja tehnika areng loogikat, mis kujuneb paratamatult eesmärgilis-ratsionaalse tegevuse ehk töö mõõtmes; ja seega ei vii teaduse ja tehnika ülekaalus oleva vormi kriitika mitte mingi uue ja salapäraselt inimlikustatud teaduslik-tehnilise projektini, vaid pigem "alternatiivse tegutsemisstruktuurini: sümboolse interaktsioonini erista-

---

²⁰Vrd Herbert Marcuse, *Industrialization and capitalism in the work of Max Weber* (Marcuse 1968: 201–226).

tuña eesmärgilis-ratsionaalsest tegevusest”.²¹ Selle eristuse põhjal teeb Habermas vahet ühiskonna institutsioonilisel raamistusel, mis koosneb sümboolset interaktsiooni valitsevatest normidest, ja sellesse kinnistatud eesmärgilis-ratsionaalse tegevuse allsüsteemidel. Just nagu pole võimalik taandada ühtegi neist tegutsemistüüpidest teisele, iseloomustab igati sellistest ühiskondlikest sfääridest konkreetne ratsionaliseerimisvorm; ja kui viimati mainitud protsess võib olla kooskõlas weberliku käsitlusega eesmärgilis-ratsionaalse tegevuse allsüsteemide piires, ei ole see nõnda ühiskonna institutsioonilise raamistuse piires. Sest Habermas väidab, et ratsionaliseerimine institutsioonilisel tasandil

ei vii *per se* ühiskondlike süsteemide parema funktsioneerimiseni, vaid annab ühiskonnaliikmetele võimaluse edasiseks emantsipatsiooniks ja jätkuvaks individuaatsiooniks. Tootlike jõudude kasv ei ole seesama mis “hea elu” intentsioon. Parimal juhul võib ta seda teenida.²²

Eesmärgilis-ratsionaalne tegevus

Töö ehk eesmärgilis-ratsionaalse tegevuse mõistet saab lähemalt selgitada, eristades instrumentaalset tegevust ja ratsionaalset valikut. Need mõlemad on eesmärgilis-ratsionaalse tegevuse vormid ja sellistena tegelevad eelnevalt defineeritud eesmärkide realiseerimisega täpselt kindlaks määratud tingimustes. Kuid instrumentaalset tegevust valitsevad tehnilised reeglid, mis hõlmavad empiirilisi teadmisi ja mis implitseerivad tingimuslikke ennustusi vaadeldavate sündmuste kohta. Ratsionaalset valikut aga valitsevad strateegiad, mille hulka kuulub analüütiline teadmine ja mis implitseerivad eelistusreeglitest ning otsustusprotseduuridest järelduste tegemist. Habermas väljendab seda eristust järgmiselt:

kui instrumentaalne tegevus organiseerib vahendid, mis vastavalt reaalsuse tõhusa kontrolli kriteeriumidele on sobivad või sobimatud, sõltub strateegiline tegevus ainuüksi võimalike valikualternatiivide

---

²¹Jürgen Habermas, *Technology and science as “ideology”* (Habermas 1971: 88).

²²Jürgen Habermas, *Technology and science as “ideology”* (Habermas 1971: 119).

õigest hindamisest, mis tuleneb arvestusest, mida toetavad väärtused ja maksiimid.²³

Kaht eesmärgilis-ratsionaalse tegevuse vormi valitsevate tehniliste reeglite ja strateegiate kehtivus sõltub empiiriliste väidete tõesusest ja analüütiliste järelduste õigsusest. Eesmärgilis-ratsionaalne tegevus on seotud keelega sel määral, mil sellised väited ja järeldused on hästimoodustatud märgijad; kuid et need märgid on eemaldatud igapäevakommunikatsiooni kontekstist, on selline keelekasutus monoloogiline ja abstraktne. Asjassepuutuvaid reegleid ja strateegiaid ei omandata ühiskondliku interaktsiooni kaudu, vaid spetsiaalsete õppimismehhanismide abil, mis edastavad tehnilist vilumust ja professionaalseid oskusi. Kui inimene selliseid reegleid ja strateegiaid rikub, peetakse tema käitumist ebakompetentseks. Inimest ei karistata mitte avalikke sanktsioone rakendades, vaid ainuüksi tegevuse ebatõhususega: ““karistus” seisneb nii-öelda reaalsuse ninanipsus tegevusele”.²⁴

Eesmärgilis-ratsionaalse tegevuse ratsionaliseerimine võib käia nii instrumentaalse kui strateegilise käitumise kohta. Esmesel juhul hõlmab tegevuse ratsionaliseerimine empiirilise teadmise tehnilist rakendamist. Teisel juhul tegeleb ratsionaliseerimine väärtussüsteemide sisemise järjekindlusega ning otsusemaksimidega kindlate valikute tuletamiseks. Mõlema ratsionaliseerimisvormi tulemuseks on teadmise ühiskondlikult oluline rakendamine, mis kutsus esile ühiskondlike tootlike jõudude kasvu. Sest Habermasi seisukohast kuulub tootmise hulka nii tooraine eesmärgipärane teisendamine kui selle teisendamisprotsessi ühiskondlik koordineerimine; seega pole “tööprotsessi vajalikuks koostisosaks” mitte ainult tehnilised reeglid, vaid ka “strateegilise tegutsemise reeglid, millele vastavalt koordineerimine toimub”.²⁵ Ent ühiskondlike tootlike jõudude kasv ei ole ainuke ratsionaliseerimisprotsess, mis on oluline sotsiaalsete muutuste seletamiseks.

---

²³Jürgen Habermas, *Technology and science as “ideology”* (Habermas 1971: 92).

²⁴Jürgen Habermas, *Technology and science as “ideology”* (Habermas 1971: 92).

²⁵Jürgen Habermas, *Toward a reconstruction of historical materialism* (Habermas 1979: 132).

Marx oli kahtlemata teadlik teisestki protsessist, millest annab tunnistust klassikonflikti rõhutamine tema poolt, ent

mõistes rõhutatud klasside organiseeritud võitlust iseenesest tootliku jõuna, kehtestas ta ühiskondliku arengu kahe käivitaja vahele — ühelt poolt tehnilis-organisatsiooniline progress, teisalt klassivõitlus — segadusseviiva või vähemalt ebapiisavalt läbianalüüsitud seose.²⁶

Kommunikatiivne tegevus

Kommunikatiivse tegevuse mõistet on võimalik selgitada reguleerivate normide analüüsi abil. Sellised normid määratlevad käitumisele vastastikku esitatavaid ootusi ning neid tuleb mõista ja tunnustada vähemalt kaht tegutsevat subjekti siduvana. Et konsensuslike normide tähendus on objektiveeritud tavakeelses kommunikatsioonis, eeldab kommunikatiivne tegevus järelikult kõne kehtivusalust. Habermasi sõnutsi:

Universaalsed kehtivuspretensioonid (tõde, õigsus, siirus), mida hõivatud osapooled peavad vähemalt implitsiitselt säilitama ning vastastikku tunnustama, muudavad võimalikuks konsensuse, mis kannab kollektiivset tegevust.²⁷

Kõne kehtivusaluse eeldamine eristab kommunikatiivset tegevust tema strateegilisest vastest. Strateegilise tegevuse korral ei oodata ju väljendatud intentsioonidelt siirust ning aluseks olevate normide õigsust ei eeldata tingimata. Pigem järgib iga tegutsev subjekt omaenda isiklike eelistusi ning otsusemaksime, hoolimata sellest, kas teised subjektid nende valikutega nõustuvad või mitte. Kuid niipea, kui strateegilise tegevuse süsteem nõuab, et mitu subjekti peavad mingi konkreetse eelistuse suhtes kokkuleppele jõudma, nõuab ta normatiivi fikseerimist või tegevuse institutsionaliseerimist; ja "institutsionaliseerimine tähendab jällegi konsensuslike tegevuste organiseerimist, mis toetub intersubjektiivselt tunnustatud kehtivuspretensioonidele".²⁸ Sotsiaalsed institutsioonid

²⁶Jürgen Habermas, *Historical materialism and the development of normative structures* (Habermas 1979: 118).

²⁷Jürgen Habermas, *Historical materialism and the development of normative structures* (Habermas 1979: 118).

²⁸Jürgen Habermas, *Historical materialism and the development of normative structures* (Habermas 1979: 119).

koosnevad normidest, mis valitsevad kommunikatiivset tegevust, ja viimane omakorda hoiab selliseid institutsioone alal. Normid saadakse sotsialiseerumisprotsessis, peamiselt üksteisele järgnevate rollide internaliseerimisel. Suutmatuse konsensuslike normidega nõustuda viitab väärdunud tegevusele, mida tsenseeritakse konventsioonidel põhinevate sanktsioonide kaudu.

Kommunikatiivse tegevuse ratsionaliseerimine jätkub praktilise vastutuse [*accountability*] mõõtmes. Kui eesmärgilis-ratsionaalse tegevuse ratsionaliseerimine on ühenduses empiirilisel tõese teadmise kogunemisega, "ei ole kommunikatiivse tegevuse ratsionaliseeritava aspekti midagi tegemist propositsioonilise tõega, vaid pigem intentsionaalsete väljendite siirusega ja normide õigsusega".²⁹ Sellest tuleneb, et kommunikatiivse tegevuse ratsionaliseerituse määr on kahest tegurist. Esiteks sõltub see sellest, kuidas subjekt siiralt väljendab kavatsusi tegevuses või hoopis petab nii ennast kui teisi sisemisi ja ebateadlikke piiranguid tekitades. Teiseks sõltub see sellest, kas tegevusnormidega seotud kehtivuspretensioonid on tõepoolest kehtivad või ainuüksi stabiliseeritud intersubjektiivsete kommunikatsioonitõkete kehtestamise kaudu. Kommunikatiivse tegevuse ratsionaliseerimine tähendab Habermasi järgi seega sisemiste ja väliste takistuste lagunemist, mis süstemaatiliselt moonutavad kommunikatsiooniprotsessi ja hoiavad alal kommunikatiivset tegutsemist pseudokonsensusel baasil:

Ratsionaliseerimine tähendab siin nende jõusuhete hävitamist, mis märkamatuks paiknevad kommunikatsioonistruktuurides endis ning takistavad konfliktide teadlikku lahendamist ja konfliktide konsensuslikku reguleerimist psüühikasiseste ja ka inimestevaheliste kommunikatsioonitõkete abil.³⁰

Kommunikatiivse tegevuse ratsionaliseerimine peegeldub sotsiaalse integratsiooni ja psühholoogilise identiteedikujunemise üksteisele järgnevais vormides. Need vormid omakorda vahendavad ühiskondlike liikumiste arengut ja klassikonflikti dünaamikat, millel on sotsiaalse evolutsiooni protsessis ajalooliselt autonoomne ja teoreetiliselt domineeriv osa. Mõned neist omadustest,

---

²⁹Jürgen Habermas, *Historical materialism and the development of normative structures* (Habermas 1979: 119).

³⁰Jürgen Habermas, *Historical materialism and the development of normative structures* (Habermas 1979: 119–120).

mis nõnda eristavad kommunikatiivset tegevust eesmärgipärasest-ratsionaalsest tegevusest, võib kokku võtta järgmise tabelina.³¹

	<i>Töö</i>	<i>Interaktsioon</i>
<i>Reeglid</i>	tehnilised	normatiivsed
<i>Keel</i>	monoloogiline	dialogiline
<i>Implikatsioon</i>	ennustused	ootused
<i>Omandamine</i>	instruktsioon	sotsialiseerimine
<i>Funktsioon</i>	probleemide lahendamine	institutsionaalne säilitus
<i>Sanksioon</i>	ebatõhusus	karistus
<i>Ratsionaliseerimine</i>	produktiivsus	emantsipatsioon

VI. PROBLEEMID ÜHISKONNATEADUSE METODOLOOGIAS

Süvahermeneutika

Habermasi kirjutistel on oluline osa mitmesuguste ühiskonnateaduse metodoloogia probleemide lahendamisel. Üks neist probleemidest on seotud seletuse ja mõistmise vahelise seosega, mis Dilthey teedrajavast tööst alates on olnud pidevaid lahkkelisid põhjustav teema. Habermasi peamine panus nende lahkkelide lahendamisesse põhineb psühhoanalüüsi kasutamisel kriitilise teooria mudelina. "Süvahermeneutika" ühe vormina kasutab psühhoanalüüs seletavaid hüpoteese, selleks et mõista algselt arusaamatuid väljendeid. Need hüpoteesid tuletatakse üldistest tõlgendustest, mis määratlevad enesekujundamisprotsesse süsteemsete seisundite seadust-meenutavate jadadena, ning mis omistavad sümbolite organiseerituse järjestikuste faaside segadusele kommunikatsioonimoonutusi. Ainult lapse üldistatud arengulugu appi võttes on terapeudil võimalik rekonstrueerida patsiendi mineviku allasurutud sisu ja nõnda dešifreerida neid käitumisilminguid, mida allasurumismehhanismid moonutavad. Seega täheldab Habermas, et

Mis — süstemaatilisel moonutatud ilmingu semantiline sisu — ei ole "arusaadav", kui samaaegselt pole võimalik "ära seletada"

³¹Jürgen Habermas, Technology and science as "ideology" (Habermas 1971: 93).

Mispärast — sümptomipildi päritolu, viitega selle algtähtsustele, mis viivad välja süstemaatilise moonutuse eneseni. (Habermas 1970b: 120).

Üldtõlgenduste loogika asetab psühhoanalüüsi erilisse metodoloogilisse positsiooni. Ühelt poolt: sedavõrd, kui sümptomipildi taastamine võtab seletavate hüpoteeside kuju, on psühhoanalüüs lähedane empiirilise analüütilistele teadustele. Teisalt aga tuleneb sellest, et rekonstruktsioon ise on tõlgendus ja et tõestamise lõplik kriteerium on patsiendi meenusakt, psühhoanalüütilise protseduuri sarnasus ajaloolis-hermeneutiliste distsipliinide meetoditega. Psühhoanalüüsi omapärase positsiooni võtab kokku tema kausaalsusmõiste, mis ei puuduta mitte sidemeid vaadeldavate sündmuste vahel, vaid pigem eraldatud sümbolite ja allasurutud motiivide tagajärgi. Hegelit järgides nimetab Habermas seda "saatuse kausaalsuseks"; ja vastupidiselt teadusele, mis rakendab kausaalseid seoseid tehnilise kontrolli laiendamiseks, peab psühhoanalüüs eesmärgiks nende seoste kui selliste kõrvaldamist. See distsipliin "tõestab oma seletusjõudu eneserefleksioonis, milles objektiveeringust, mida nii mõistetakse kui ka seletatakse, ühtlasi ka üle saadakse" (Habermas 1972: 272).

Habermas väidab, et psühhoanalüüsi metodoloogiline struktuur on kriitilise ühiskonnateaduse jaoks paradigmaatiline. Sest nii nagu psühhoanalüüs püüab jõuda kaugemale patsiendi piiratud enesemõistmisest, ei saa ka kriitiline sotsiaalteadus jääda rahule ülevaatega sotsiaalsest tegutsemisest, mis lähtub tegutseja poolt olukorrale antava tõlgendusega ühte langevatest motiividest. "Sotsioloogia," märgib Habermas ühes varasemas töös,

mis kontseptualiseerib tegevuse motivatsiooni niimoodi, peab piirduma tõlgendusliku mõttearendusega. Seletused, mida see anda suudab, langevad ühte lingvistilise kirjelduse ja hermeneutilise eksegeesiga; loobuda tuleb kausaalsest seletamisest. (Habermas 1970c: 294.)

Kausaalsest seletusest loobumine on ühtaegu sotsiaalse maailma nende dimensioonide ignoreerimine, mis määravad ära ja moonutavad keele ja traditsiooni meediumi, nimelt töö ja võimu dimensioonide ignoreerimine. Tootlike jõudude areng on inimlike motiivide ja vajaduste tekkimise eeltingimus ning nende konkreetne sisu oleneb arenguastmest. Lisaks alluvad teadlikkus motiividest ja vajaduste tõlgendamine ülekaalus olevate normidega kehtestatud sanktsioonidele; ja sedavõrd, kui need normid väljendavad

poliitilise võimu asümmeetriaid, lubavad need avalikult kuulda-vale tuua ainult teatavaid motive ja vajadusi. Habermasi arvates peab kriitiline ühiskonnateadus püüdma avaldada allasurutut ning hajutada illusioone, mis legitimeerivad allasurumismehhanisme. Sellise teaduse käsutuses peab olema süstematiseeritult üldistatud ajalugu sotsiaalse evolutsiooni teooria näol, mis tekitab seletavaid hüpoteese konkreetsete institutsioonide ja ideoloogiate päritolu ja funktsiooni kohta. Siiski ei saa kriitiline ühiskonnateadus jääda sellele objektivistlikule tasandile, nagu oleks ta pelgalt funktsionalismi historiseeritud vorm. Kriitiline ühiskonnateadus ei püüdle ju sugugi vähem kui psühhoanalüüs subjekti emantsipatsiooni poole tähenduse selgitamise kaudu; ja nagu Habermas kinnitab vaidluses Luhmanniga: "...tähenduse tähendust ei ole võimalik kujutleda monoloogilise taandamise abil, olgu siis kogemuse fenomenoloogiale või keerukustkahandava tegevussüsteemi valikuviiisile" (Habermas, Luhmann 1971: 194). Nii et kuigi Habermas mõönab, et tähenduse selgekestegemist võib hõlbustada selle teke põhjuslik seletamine, väidab ta, et sellist selgekestegemist ei ole võimalik täiesti asendada seletamisega, sest tähendus on ühiskondliku maailma taandamatu koostisosa.

Rekonstruktsioon ja kriitika

Teine metodoloogiline probleem, millega Habermasi kirjutised tegelevad, on seotud rekonstruktsiooni ja kriitika vastavate rollidega. Teoses *Teadmine ja inimhuvid* sulatatakse need rollid tõhusalt eneserefleksiooni mõiste loodud raamistikku. See mõiste on pärit Kanti filosoofiast, kus ta tähendab võimaliku teadmise tingimuste selgitamist. Ent Hegel hävitas Kanti transtsendentaalse teadvuse alused ja arendas refleksioonikogemuse välja enesekujundamisprotsessi dimensioonis. Seega oli Hegel Habermasi silmis see, kes esimesena näitas, kuidas

kriitiline teadvus, pärast esialgset edasitõttamist, peab end oma praegusesse positsiooni viima refleksiooniastmete kaudu, mida saab rekonstrueerida inimkonna ajalugu moodustavaid kogemusi süstemaatilisel korrales. (Habermas 1972: 19.)

Kanti ja Hegeli väljatöötatud eneserefleksiooni mõiste säilib Freudi töödes. Toetades sümptomite tõlgendamise lapse üldistatud arenguloole, kasutab analüütik teoreetilist rekonstruktsiooni, et paljastada katkestatud enesekujundusprotsessi allasurutud kogemusi. Nende kogemuste meenumine patsiendile ning lõpuks nen-

de poolt esile kutsutavate sümptomite kõrvaldamine on analüüsi lõppeesmärk — “sõna,” nagu märgib Habermas, “milles kriitika kui teadmine ja kriitika kui teisendamine ei ole juhuslikult ühenduses” (Habermas 1972: 272).

Oma hilisemates uurimustes eristab Habermas otsesõnu rekonstruktsiooni ja kriitika kaht aspekti, mis on ühendatud eneserefleksiooni mõistesse. Refleksioon rekonstruktsiooni tähenduses viitab kvaasikantilikule püüdele heita valgust tingimustele, mis mingi teadmise- või tegevusevormi võimalikuks muudavad. Viimastel aastatel on seda tüüpi refleksioon taas ausse tõstetud, lähedes keeleliselt aluselt, eeldades reeglite süsteemi ratsionaalse rekonstruktsiooni vormi, mis muudab transsendentaalse subjekti üleliigseks. Refleksioon kriitika tähenduses aga tegeleb subjektiivselt konstitueeritud illusiooniga, mis objektiivselt piirab ühiskondlikku tegutsejat. Erinevalt anonüümsest reeglitesüsteemist, mis on ratsionaalse rekonstruktsiooni objektiks, puutuvad need reeglid indiviidi või rühma konkreetsesse enesekujundamisprotsessi; ning selliste illusioonide lagundamine teoreetiliselt esilekutsutud valgustuse kaudu viib subjekti vabanemisele varem teadvustamata kitsendustest. Nagu Habermas selgitab,

kriitikat iseloomustab tema võime muuta teadvustamata elemente teadvustatuks viisil, millel on praktilisi tagajärgi. Kriitika muudab *väära* teadvuse determinante, kuna rekonstruktsioonid selgitavad õiget oskusteavet, s.t intuitiivset teadmist, mida me saame, kui valdame kompetentsust reeglite vallas, *ilma* et sel oleks *praktilisi* tagajärgi. (Habermas 1973a: 183.)

See eksplitsiitne eristus rekonstruktsiooni ja kriitika vahel ei implitseeri aga seda, nagu poleks need kaks eneserefleksiooni tüüpi teineteisega seotud. Vastupidi, ühiskonnateadus, mis püüdleb kriitilisele hoiakule, ei saa Habermasi arvates vältida ratsionaalse rekonstruktsiooni kasutamist. Sest kui kriitika “tunnustab oma ülesandena süstemaatiliselt moonutatud kommunikatsiooni seletamist, peab ta valdama moonutamata kommunikatsiooni või mõistusliku diskursuse ideed” (Habermas 1970a: 128–129); ning moonutamata kommunikatsiooni idee avamine on kommunikaatiivse kompetentsuse teooria rekonstrueerivaks projektiks.

Ühiskonnateadus ja filosoofia

Oma töödes püüab Habermas läbivaldtuvastada lähedast ja konstruktiivset suhet ühiskonnateaduste ja filosoofia vahel. See suhe

on vastastikune, sest samuti nagu ühiskonnateadused nõuavad filosoofiat, nii ei saa ka viimasega enam tegelda sõltumatult esimesest. Habermasi järgi võib sotsiaalteadustel vaja minna filosoofia teeneid vähemalt neljas suhtes. Esimene neist on seotud ühiskonnateaduste enesemõistmisega, mis kannatab sellesama stsientistliku eelarvamuse käes, mis annab värvi loodusteaduste mõistmisele. Võitlus selle eelarvamuse vastu nõuab filosoofilist teadvust, mis on säilitanud epistemoloogilise laadi, kuid loobunud igasugustest absoluudipretensioonidest. Sest Habermas väidab, et

teadust saab mõista ainult epistemoloogiliselt, s.t *ühe* võimaliku teadmise kategooriana, niikaua kui teadmist ei võrdsustata kas ülevoolavalt suure filosoofia absoluutse teadmise või pimedalt teadusliku uurimistöö stsientistliku enesemõistmisega. (Habermas 1972: 4.)

Epistemoloogilise kriitika positiivne vaste on teoreetiliste strateegiatega kujundamine, mis aitaksid stimuleerida teaduse progressi, ilma et alistuksid ortodoksse empirismi atomistlikele ja induktivistlikele kalduvustele. Selle ülesande täitmine annab teise rolli filosoofiale, mis "on asendamatu valitseja ühtsus- ja üldistamispretensiooni üle, mis lunastatakse kas teaduslikult või üldse mitte" (Habermas 1976c: 57). Ühiskonnateadused vajavad filosoofiat kolmandaski mõttes, sedavõrd kui see distsipliin suudab selgitada kehtivuspretensioonide ratsionaalse lunastamise tingimusi. Selle ülesande elluviimine annab vahendid teaduse legitiimse objektiivsuse täpsustamiseks ja ka aluse teadusliku teadmise ideoloogilise kasutamise kritiseerimiseks. Lõpuks, et ideoloogiakriitika loob alternatiivse ühiskondliku identiteedi võimaluse, mida peab alal hoidma ainuüksi mõistus, võivad kriitilised sotsiaalteadused anda filosoofiale rolli, mis võiks nende endi omast kauem kesta.

Habermas väidab, et meie kaasaegses teaduslikus tsivilisatsioonis saab filosoofiaga mõtestatult tegelda ainult ühenduses teadustega. Filosoofia ja teaduse algse ühtsuse hävitas kaasaegse füüsika areng ja filosoofia on juba kaua aega tagasi kaotanud oma pretensiooni apodiktilise teadmise ainukese kaitsja osale. Seetõttu on Habermasi arvates reaktsiooniline püüe uuendada seda pretensiooni kaheldamatu kogemuse fenomenoloogilisse sfääri taganemise kaudu:

Sedavõrd kui me filosoofia all mõistame püüet tabada maailma ühtsust meetoditega, mis ei pärine teaduse eneserefleksioonist, vaid taotlevad pigem au seista teaduste eel või kõrval, pole enam või-

malik filosoofiliselt õigustada filosoofilise traditsiooni ratsionaalset sisu. (Habermas 1976c: 56–57.)

Kui filosoofia tahab üle elada oma absoluutsustaotluse kokkuvarisemist moel, mis säilitab tema ratsionaalse tuuma, siis ei nõuta mitte lähenemist, mis selle taotluse subjektivistlikus stiilis vargsi taas kasutusele võtaks, ega suhtumist, mis lihtsalt alistaks filosoofilise mõtte teaduse progressile. Pigem on vajalik filosoofia, mis suudab reflekteerida teaduste üle kahekordses tähenduses: filosoofia, mis on võimeline rekonstrueerima teadusliku teadmise tingimusi, ja filosoofia, mis on suuteline kritiseerima stsientistliku enesemõistmist ja selle teadmise ideoloogilist rakendust. Selline kriitika aitaks kõrvaldada tõkked, mis välistavad diskursiivse tahtemoodustuse, nii et filosoofiaga tegelemine ei oleks vaba poliitilistest tagajärgedest. Tõepoolest, filosoofiline mõte moodustab veel ühe momendi selle probleemi uuendamisprotsessis, millega Habermasi kirjutised eelkõige tegelevad, nimelt “teooria ja praktika spetsiifilise suhte probleemi, mis kaheksateistkümnendast sajandist alates on esile kerkinud kõikjal, kus uurimisloogika implitseeris valgustusintentsiooni” (Habermas 1970c: 308).

Selles peatükis peetakse Habermasi tööd osaks mõtetraditsioonist, mis võrsub Kanti, Hegeli ja Marxi kirjutistest ja hõlmab ka Frankfurdi koolkonna panust. Mõningaid selle koolkonna hilisemaid õpetusi järgib Habermas läbi kõigi oma tööde ning tema kõige hilisemates uurimustes asetatakse nad keeleteooria konteksti. See teooria, mis põhineb tegevuse ja diskursuse eristusel, püüab formuleerida kehtivuspretensioonide diskursiivse lunastamise tingimusi. Need tingimused moodustavad ideaalse kõneolukorra, mis kindlustab probleemseid väiteid ja norme puudutava ratsionaalse konsensuse võimalikkuse ja annab ratsionaalse kriteeriumi süstemaatiliselt moonutatud kommunikatsiooni analüüsiks. Habermasi kirjutised formuleerivad seega ümber kriitilise teooria ülesanded ja annavad oma panuse mitmesuguste probleemide lahendamisse filosoofias ning ühiskonnateaduse metodoloogias. Kas see ümberformuleerimine on aktsepteeritav ja kas need lahendused on adekvaatsed, neid küsimusi vaadeldakse II osas.

Kirjandus

A d o r n o , Theodor *et al.* 1976. *The Positivist Dispute in German Sociology*. Transl. G. Adey and D. Frisby. London: Heinemann

Jürgen Habermas ja kriitiline ühiskonnateooria

- Althusser, Louis 1969. *For Marx*. Transl. B. Brewster. Harmondsworth: Penguin
- Apel, Karl-Otto 1967. *Analytic Philosophy of Language and the Geisteswissenschaften*. Transl. H. Holstelie. Dordrecht: D. Reidel
- Apel, Karl-Otto 1972–73. Communication and the foundations of the humanities. — *Acta Sociologica*, 15–16, pp. 7–26
- Apel, Karl-Otto 1980. *Towards a Transformation of Philosophy*. Transl. G. Adey and D. Frisby. London: Routledge & Kegan Paul
- Bernstein, Eduard 1961. *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation*. Transl. E. C. Harvey. New York: Schocken
- Bukharin, Nikolai 1969. *Historical Materialism: A System of Sociology*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Engels, Friedrich 1951. *Anti-Dühring. Härra Eugen Dühringi poolt teaduses teostatud pööre*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Engels, Friedrich 1957. *Sissejuhatus Karl Marxi tööle Klassivõitlus Prantsusmaal aastail 1848–1850*. — K. Marx, F. Engels. *Valitud teosed. Kahes köites*. I köide. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 87–103
- Habermas, Jürgen 1970a. Summation and response. Transl. M. Matesich. — *Continuum* 8, pp. 123–133
- Habermas, Jürgen 1970b. Toward a theory of communicative competence. — *Recent Sociology* no 2. Ed. H. P. Dreitzel. New York: Macmillan, pp. 115–148
- Habermas, Jürgen 1970c. *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Frankfurt: Suhrkamp
- Habermas, Jürgen 1971. *Toward a Rational Society: Student Protest, Science, and Politics*. Transl. J. J. Shapiro. London: Heinemann
- Habermas, Jürgen 1972. *Knowledge and Human Interests*. Transl. J. J. Shapiro. London: Heinemann [1968]
- Habermas, Jürgen 1973a. A postscript to *Knowledge and Human Interests*. Transl. Ch. Lenhardt. — *Philosophy of the Social Sciences* 3, pp. 157–189
- Habermas, Jürgen 1973b. *Wahrheitstheorien*. — *Wirklichkeit und Reflexion: Walter Schulz zum 60. Geburtstag*. Hrsg. H. Fahrenbach. Pfullingen: Neske, S. 211–265
- Habermas, Jürgen 1974. *Theory and Practice*. Transl. J. Viertel. London: Heinemann [1963]
- Habermas, Jürgen 1976a. *Legitimation Crisis*. Transl. T. McCarthy. London: Heinemann [1973]
- Habermas, Jürgen 1976b. The analytical theory of science and dialectics. — Th. Adorno *et al.* *The Positivist Dispute in German*

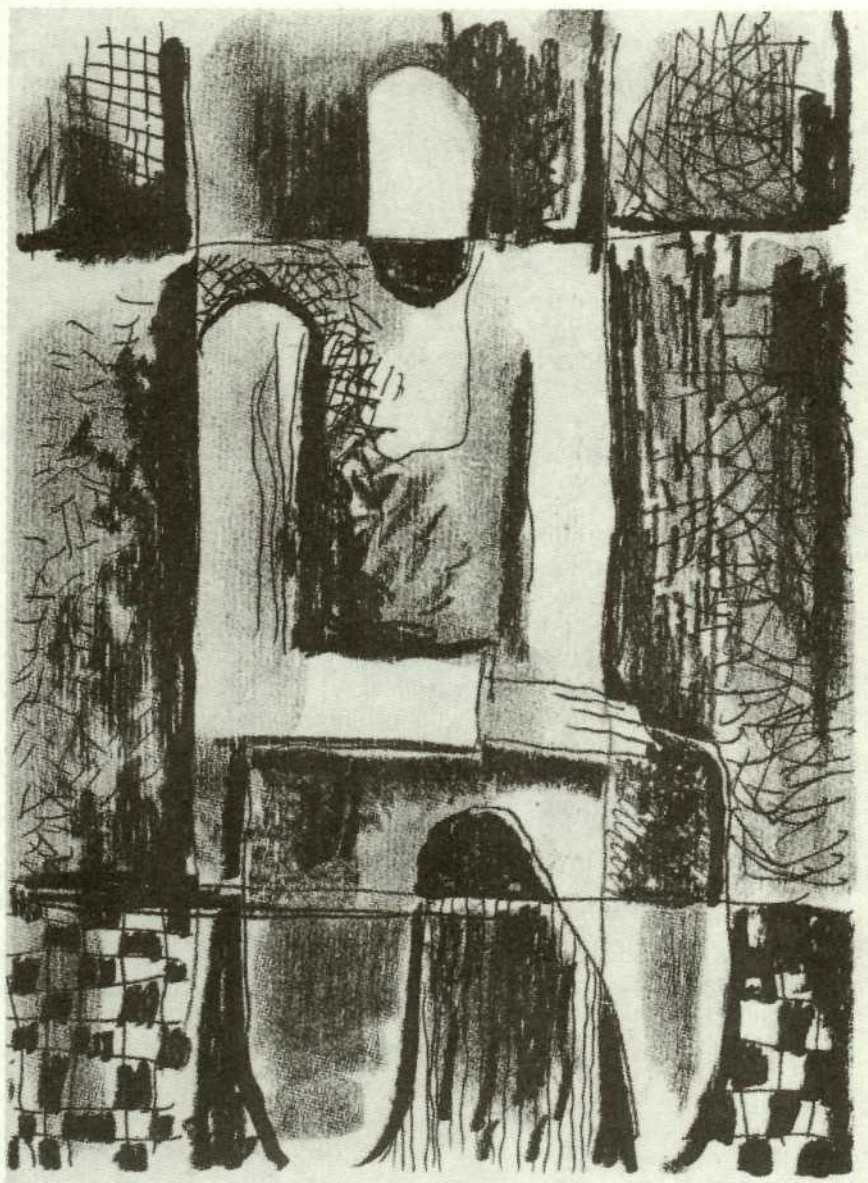

- Sociology*. Transl. G. Adey and D. Frisby. London: Heinemann, pp. 131–162
- H a b e r m a s , Jürgen 1976c. *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt: Suhrkamp
- H a b e r m a s , Jürgen 1979. *Communication and the Evolution of Society*. Transl. T. McCarthy. London: Heinemann
- H a b e r m a s , Jürgen; Niklas L u h m a n n 1971. *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie — Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt: Suhrkamp
- H e g e l , Georg Wilhelm Friedrich 1967. *The Phenomenology of Mind*. Transl. J. B. Baillie. New York: Harper & Row
- H e l d , David 1980. *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. London: Hutchinson
- H o r k h e i m e r , Max 1947. *Eclipse of Reason*. New York: Oxford University Press
- H o r k h e i m e r , Max 1972. *Critical Theory: Selected Essays*. Transl. M. J. O'Connell et al. New York: Herder & Herder
- H o r k h e i m e r , Max; Theodor A d o r n o 1973. *Dialectic of Enlightenment*. Transl. J. Cumming. London: Allen Lane
- H u s s e r l , Edmund 1970. *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy*. Transl. D. Carr. Evanston: Northwestern University Press
- J a y , Martin 1973. *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–50*. London: Heinemann
- K a u t s k y , Karl 1971. *The Class Struggle (Erfurt Program)*. Transl. W. E. Bohn. New York: W. W. Norton
- K o h l b e r g , Lawrence 1969. Stage and sequence: the cognitive-developmental approach to socialization. — *Handbook of Socialization Theory and Research*. Ed. by D. A. Goslin. Chicago: Rand McNally, pp. 347–480
- K o h l b e r g , Lawrence 1971. From *is* to *ought*: how to commit the naturalistic fallacy and get away with it in the study of moral development. — *Cognitive Development and Epistemology*. Ed. by Th. Mischel. New York: Academic Press, pp. 151–235
- L o r e n z e r , Alfred 1970. *Spracherstörung und Rekonstruktion*. Frankfurt: Suhrkamp
- L o r e n z e r , Alfred 1976. Symbols and stereotypes. Transl. Th. Hall — *Critical Sociology*. Ed. by P. Connerton. Harmondsworth: Penguin, pp. 134–152

- Marcuse, Herbert 1955. *Reason and Revolution*. London: Routledge & Kegan Paul
- Marcuse, Herbert 1968. *Negations*. Transl. J.J. Shapiro. Harmondsworth: Penguin
- Marcuse, Herbert 1972. *One Dimensional Man*. London: Sphere
- Marx, Karl 1953. *Kapital. Poliitilise ökonomia kriitika*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Marx, Karl 1982. *Majandusteaduslikud ja filosoofilised käsikirjad 1844. aastast*. Tallinn: Eesti Raamat
- Marx, Karl; Friedrich Engels 1985. *Saksa ideoloogia*. Tallinn: Eesti Raamat
- Offe, Claus 1973. The abolition of market control and the problem of legitimacy, I and II. — *Kapitalistate* 1 and 2, pp. 109–116 and 73–75
- Offe, Claus 1975. The theory of the capitalist state and the problem of policy formation. Unpublished paper presented at a conference in Florence, 1975
- Offe, Claus 1976. Political authority and class structures. — *Critical Sociology*. Ed. by P. Connerton. Harmondsworth: Penguin, pp. 388–421
- Piaget, Jean 1932. *The Moral Judgement of the Child*. London: Routledge & Kegan Paul
- Piaget, Jean 1968. *Six Psychological Studies*. London: University of London Press
- Strawson, Peter F. 1971. Truth. — *His Logico-Linguistic Papers*. London: Methuen, pp. 190–213
- Toulmin, Stephen 1958. *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wellmer, Albrecht 1974. *Critical Theory of Society*. Transl. J. Cumming. New York: Seabury Press

JOHN BROOKSHIRE THOMPSON töötab Cambridge'i ülikooli Jesus College'is, tegeldes peamiselt sotsiaalfilosoofiaga. Lisaks raamatule, kust pärit käesolev peatükk, on avaldanud järgmised teosed: *Studies in the Theory of Ideology* (1984); *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication* (1990) ja *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media* (1995) ning toimetanud mitmeid kogumikke.

MÄRT LAARMAN

MIS ON FIKTSIOON?

Margit Sutrop

Sõnal "fiktsioon" on palju tähendusi. Viies selle sõna tagasi tema ladina kujule *fictio* või *fingere*, saame teada, et tema algne tähendus on 'väljamõeldis, teesklus' või 'moodustamine, kujundamine'. Saksa keeles mõeldakse fiktsiooni all tänapäevalgi esiteks väljamõeldist, võltsingut või siis igasugust kujutlusvõime saadust kõige laiemas tähenduses.¹ Teiseks tähistab fiktsioon seal teatud diskursust, milles mittetegelikke asjaolusid esitatakse sellisel viisil, et see sugereerib neid pidama tegelikeks. Just seda viimast tähendust peetakse silmas siis, kui kõneldakse pea kõigist kirjandusvormidest, eriti aga eepikast, kui fiktsionaalsetest, rõhutades jutustava ilukirjanduse vastandlikkust ajalookirjutamisele. Saksa kirjandusteadlased ei räägi aga enamasti mitte fiktsioonidest, vaid tekstide fiktsionaalsusest.

Tänapäeva inglise keeles kasutatakse sõna "fiktsioon" vähemalt kuues eri tähenduses. Levinumad neist on esiteks tähendus, mille järgi fiktsioon on imaginaarsete juhtumite, asjade ja asjaolude väljamõtlemine, luulendamine, ükskõik kas petmise eesmärgil või mõnel muul põhjusel. Teise tähenduse kohaselt on fiktsioon oletus, mille kohta on teada, et ta on faktist erinev, aga mida vastavalt teatud konventsioonile siiski aktsepteeritakse. Inglise kõnekeeles tähendab *fiction* peamiselt jutustavat proosat, kõige sagedamini on see aga lihtsalt romaani sünonüüm.

Eesti keeles fiktsioonist jutustava proosa tähenduses harilikult ei räägita. Küll aga öeldakse väljamõeldiste kohta mõnikord fiktsioon. Tihedamini tarvitatakse igapäeva kõnepruugis adjektiivi "fiktiivne" (näiteks fiktiivne leping, dokument, abielu), mis samuti tuleneb ladina *fictio*'st ja mille maakeelseks vasteks on petlik,

---

¹Fiktsioonist selle laiemas tähenduses, kui konstruktsioonist või kujutlusvõime produktist, on 1911. aastal ilmunud raamatus (Vaihinger 1986) kirjutanud saksa filosoof Hans Vaihinger, saksakeelse fiktsiooniteooria vaieldamatu klassik.

näiline. Nõnda oleks siis eesti keeles kergem kõnelda fiktiivsetest asjadest ja olenditest (*non-existent objects*) nagu kentaur, Pegasus, ükssarv, näärivana, jõuluvana, Punamütsike, Hamlet, Sherlock Holmes, James Bond, kui arutleda fiktsiooni olemuse üle, kuna sõna "fiktsioon" on meile võõras.

Selle loo eesmärk ei ole avada sõna "fiktsioon" kogu mõistetvälja. Tahaksin siin keskenduda ainult fiktsiooni diskursuse (kõne) tähendusele, kus fiktsiooniks nimetatakse **fiktsionaalset narratiivi**. Narratiivi all aga mõistetakse nii suulist kui kirjaliku diskursust, mis jutustab mingist sündmusest või sündmuste ahelast. Narratiiv selles tähenduses pole midagi muud kui narratiivne tekst.² Narratiiv võib esineda paljudes eri vormides ja meediumides. Narratiivid võivad olla loodud sõnades või piltides või sõnade, piltide ja muusika kombinatsioonides. Aga isegi kui öelda, et siin loos piirduakse vaid narratiividega, mille meediumiks on sõnad, on ikkagi veel võimalik edasi täpsustada, millega just tegeldakse. Sest sõnalised narratiivid võivad olla nii suulised kui kirjalikud. Hoidumaks väärti mõistmisest täpsustan, et edaspidi mõtlen siin "narratiivi" all kirjalikke sõnalisi tekste, mis jutustavad mingist sündmusest või sündmuste ahelast. Alljärgnevas on kavas pärida, mis teeb narratiivi fiktsionaalseks. See ei ole küsimus sellest, kuidas teha vahet fiktsionaalsetel ja mittefiktsionaalsetel narratiividel, vaid küsimus fiktsionaalse narratiivi olemusest.

Kõige traditsioonilisem vaade fiktsioonile on, et fiktsionaalsed narratiivid sisaldavad väljamõeldud lugusid, tegelasi ja sündmusi, kuna mittefiktsionaalsed narratiivid kõnelevad tegelikest isikutest ja juhtumitest. Sellist seisukohta väljendas Aristoteles oma *Poe-*

²Prantsuse strukturalistliku narratoloogia juhtivaid teoreetikuid Gérard Genette on oma raamatus *Narratiivi diskursus* (Genette 1980: 27) juhtinud tähelepanu sellele, et sõna "narratiiv" kasutus on sageli väga ebatäpne. Genette eristab kolme eri mõistet, mida kõiki määratletakse selle sõnaga. Esiteks see tähendus, millest ülal on juttu, narratiiv kui narratiivne tekst. Teiseks räägitakse sündmuste ahelast endast kui narratiivist, selle asemel soovib ta kasutada sõna "lugu" (pr. k *histoire*), inglise keeles *story*. Kolmas, kõige vanem tähendus narratiivil on narratsiooni akt ise. Selle kohta soovib Genette öelda "jutustamine" (pr. k *narration*), tähistamaks narratsiooni toimingut ja kogu seda reaalselt või fiktsionaalselt situatsiooni, milles jutustamise toiming aset leiab.

tikas, näidates, et luule (laiemas tähenduses) ja ajalugu ei erine mitte selle poolest, et üks on kirjutatud värssides ja teine mitte, vaid hoopis selle poolest, et ajalookirjutaja räägib sellest, mis on tegelikult toimunud, kuna aga poeet kõneleb sellest, mis võib toimuda, niisiis sellest, mille toimumine on võimalik. Just seetõttu on luule Aristotelese meelest tõsisem ja filosoofilisem kui ajalugu, kuna luule kõneleb rohkem üldisest, ajalugu aga üksikust (Aristoteles 1982: 343).

Aristotelese vaadet näib jagavat kaasaegne narratoloog Hayden White, kes väidab, et ajaloolased tegelevad sündmustega, mis on määratavad kindlas aja-ruumi paigutuses, sündmustega, mis on (või olid) põhimõtteliselt vaadeldavad või tajutavad, kuna aga loovad kirjanikud — luuletajad, romaanikirjanikud, näitekirjanikud — tegelevad nii selliste kui ka kujutletud, hüpoteetiliste või fiktiivsete sündmustega (White 1978: 121).

Ometi ei piisa fiktsionaalsuse määratlemiseks väitest, et fiktsionaalsed narratiivid tegelevad nii tõestisündinud kui väljamõeldud sündmustega, sest näiteks kui faktuaalse narratiivi autor valeb ja kirjutab sündmustest, mida pole tegelikult toimunud (nagu Leonid Brežnevi *Väike maa*), ei muutu tema narratiiv sellepärast veel fiktsionaalseks, vaid on lihtsalt valelik faktuaalne narratiiv. Seevastu kirjanik võib luua teose, mis räägib eranditult ainult tõestisündinud asjadest, ja seda peetakse ikkagi fiktsiooniks. Parimaks näiteks on James Joyce'i *Dublinlased*, mille kohta Joyce ise on väitnud, et kui Dublin peaks hävima, siis saaks selle taastada tema tekstide järgi. Seisame küsimuse ees, mis määrab siis narratiivide fiktsionaalsuse kui mitte see, millest seal juttu on?

Mõni aeg tagasi arvasid paljud autorid, et fiktsionaalsus on puhtlingvistiline fenomen. Üksteise võidu püüti näidata, millised stilistilised, struktuuraalsed või retoorilised tunnused teevad teksti fiktsionaalseks. Paraku ei andnud fiktsionaalsete narratiivide lingvistiline analüüs soovitud tulemusi. Selgus, et kuigi narratiivide stilistiliste, retooriliste ja struktuuriliste iseärasuste tundmine aitab liigitada narratiive fiktsionaalseteks, ei määratle need tunnused fiktsionaalsust *per se*, kuna ükski neist tunnustest ei esine kõikides fiktsionaalsetes tekstides ega puudu kõikidest mittefiktsionaalsetest tekstidest.

Pragueuseks on jõutud arusaamisele, et pole olemas ühtki tekstile omast tunnust — ei lingvistilist, süntaktilist ega semantilist — mille esinemine näitaks, et tegemist on fiktsiooniga. Pigem arva-

takse, et narratiivide fiktsionaalsus on seotud mingi erilise toimingu, mille autor sooritab narratiivi valmistades. Fiktsionaalsuse olemust otsitakse nüüd autori toimingutest ja lugeja hoiakutest, mitte enam asjadest ja sõnadest.

1970.–1980. aastatel oli selleks raamistikuks, milles kirjeldati autori toiminguid fiktsionaalse teksti loomisel enamasti kõneaktiteooria (*speech act theory*)³. John Austini kõneaktiteooriat aluseks võttes küsiti, millise(d) kõneakti(d) sooritab fiktsionaalse narratiivi autor. Kuna narratiivid koosnevad eelkõige kirjeldus-

³Kõneaktiteooria põhiväide on, et keele abil ei saa mitte üksnes maailma kirjeldada, vaid ka mitmesuguseid toiminguid sooritada. Kõneaktiteooria rajajaks peetakse John L. Austinit, kelle loengud avaldati 1962. aastal tema kirjalike märkmete põhjal pealkirja all *Kuidas teha sõnadega asju* (Austin 1967). Austin teeb vahet konstateerivatel ja performatiivsetel lausungitel. Konstateerivate lausungite abil konstateeritakse midagi ja need lausungid võivad olla tõesed või väärad. Konstateeriva lausungi näide võiks olla "Väljas sajab vihma". Performatiivsete lausungite abil saab sooritada mitmesuguseid toiminguid, sellised lausungid pole ei tõesed ega väärad. Näiteks: "Ma luban Sulle, et ma panen kirja homme posti." Austin näitab üksikasjalikult, millised tingimused peavad olema täidetud, et kõneakt õnnestuks. Ent analüüsi käigus jõuab Austin järeldusele, et kõik lausungid on performatiivse iseloomuga, kõigi lausungitega sooritatakse toiminguid. Seepärast ta loobub eristusest konstateerivate ja performatiivsete lausungite vahel. Austin näitab, et iga kõneakt koosneb tegelikult kolmest aktist: 1. **lokutiivsest aktist**, mis seisneb foneetilises aktis (häälikute kuuldavaletoomine), faatilises aktis (sõnade esiletoomine, mis on keele grammatiliste konstruktsioonireeglite järgi kokku pandud) ja reetilises aktis (lausungi tähenduse esiletoomine); 2. **illokutiivsest aktist** (toiming, mis sooritatakse, kui midagi lausutakse); 3. **perlokutiivsest aktist** (toiming, mis sooritatakse seeläbi, et midagi lausutakse; toiming koos esilekutsutud toime või mõjuga). Illokutiivsed aktid, erinevalt perlokutiivsetest, sooritatakse tänu keeles olemasolevatele konventsioonidele.

Austini kõneaktiteooriat on edasi arendanud John R. Searle, kes oma raamatus *Kõneaktid. Essee keelefilosoofiast* (Searle 1969) teeb vahet kõneaktide järgnevatel aspektidel: 1. **lausungiakt** (Austini lokutiivne akt); 2. **propositsiooniline sisu** (hõlmab nii referentsiakti kui ka predikatsiooniakti; Austini reetiline akt); 3. **illokutiivne akt** (Austini illokutiivne akt). Searle'i järgi on kõneaktidel propositsioonilis-illokutiivne topeltstruktuur.

test, asjaolude, sündmuste, tegelaste mõtete ja toimingute teadustamisest, siis võiks arvata, et nad koosnevad põhiliselt assertiividest (kõneaktidest, milles propositsioonid on lausunud väitva jõuga). Kui see tõepoolest nii oleks, siis oleks enamikul juhtudel põhjust süüdistada fiktsiooni autoreid valetamises, kuna seal räägitakse väljamõeldud tegelastest, sündmustest või asjaoludest. Ent juba 1595. aastal ütles luuletaja sõõr Philip Sidney, et kuna luuletajad ei väida midagi, siis ei saa nad ka valetada (Sidney 1970). Selle tõe on omaks võtnud peaaegu kõik kaasaegsed autorid, kes tegelevad fiktsiooniga.

Austin ise on oma loengutes teinud vaid paar märkust selle kohta, kuidas fiktsionaalsetes tekstides keelt kasutatakse. Ta ütleb, et fiktsioon on "parasiitne" keelekasutus, kus illokutiivsed jõud känguvad. Mitu autorit (Beardsley 1973 ja 1981; Ohmann 1971; Gale 1971) on sellele märkusele toetudes väitnud, et fiktsionaalne narratiiv on diskursus, mille lausetel puudub illokutiivne jõud, mis neil normaalses kõnes muidu oleks. Nende illokutiivne jõud on mimeetiline, jäljendav. Fiktsionaalne narratiiv jäljendab kõneakte, mille väljaspool teksti pole mingit eksistentsi. Fiktsionaalse narratiivi autor sooritab küll lokutiivseid akte (ütleb teatud asju), aga ta ei teosta illokutiivseid akte (teatud toiminguid nagu väitmine, käskimine, lubamine), mille ta normaalsel juhul oleks teostanud selliste lausete lausumisega.

Mõned filosoofid (Gale 1971; Gabriel 1975; Searle 1975) on arvamisel, et autor ainult "teeb nagu" või teeskleb, et ta sooritab illokutiivseid akte. See teooria, mis näeb narratiivide fiktsionaalsust autori illokutiivsete aktide teeselduses, on saanud endale nimeks fiktsiooni teesklusteooria (*pretense theory*). Selle kõige tuntumaks esindajaks on John Searle (Searle 1975), kelle seisukoht on, et kui esimeses isikus jutustatud narratiivide puhul autor teeskleb, et on jutustaja, kes teostab assertiive, siis kolmandas isikus jutustatud narratiivide autor teeskleb, et ta sooritab illokutiivseid akte, tegelikult lausudes või pannes kirja lauseid. Kõneaktiteooria terminoloogias öelduna — illokutiivne akt on teeseldud, kuna aga lausungi akt on tegelik. Searle pakub välja järgmise seletuse: kuigi lingvistiliste reeglite järgi mõõtes autori laused on väited (*assertions*), tegelikkuses ta ainult teeskleb, et ta väidab midagi, kuna ükski neist illokutsionaarsetest kohus-

tustest (*commitments*)⁴, mis käivad assertiivide kohta, pole siin jõus.

Pikka aega oli fiktsiooni teesklusteooria üldtunnustatud, ent viimasel ajal on seda kõvasti kritiseeritud eelkõige selle eest, et ta jätab lahtiseks, milline on autori akt fiktsiooni luues. Näiteks Felix Martinez-Bonati on osutanud, et sellest pole küllalt, kui öeldakse, et autor teeb, nagu ta väidaks midagi (nagu ta sooritaks assertiive), tuleb öelda ka, mida ta väitmist teeseldes tegelikult teeb (Martinez-Bonati 1980: 428).

On pakutud välja mitmesuguseid võimalusi, kuidas nimetada seda akti, mille autor tegelikult sooritab, kui ta kõneleb fiktsionaalselt, kõige sagedamini on seda nimetatud loo jutustamiseks või lihtsalt fiktiivseks lausungiks. Gérard Genette (Genette 1992) on arutlenud võimaluse üle, et autor sooritab assertiivi asemel tegelikult hoopis teise kõneakti, nimelt direktiivi, mille sisuks on "Kujutage palun koos minuga ette, et elas kord üks tüdruk...!". Sel juhul autor mitte ei väida, et ükskord ammu-ammu elas tüdruk, kellele vanaema õmbles punase mütsikese, vaid annab lugejale käsu kujutada ette, et ükskord elas üks tüdruk.

Ent Genette'i meelest on siiski õigem öelda, et fiktsionaalse narratiivi autor sooritab deklaratsiooni, see tähendab, et autor lihtsalt deklareerib, et kõneleb fiktsionaalselt, ilma et ta ise usuks või nõuaks teistelt uskumist, et elas kord üks väike tüdruk... Nende mõlema ettepaneku järgi tuleb aga välja, et fiktsionaalse narratiivi kirjutamine on üheainsa illokutiivse akti sooritamine ja see tähendab, et kogu teksti tuleks vaadelda üheainsa propositsioonina, mis muidugi tekitab hulga põhjendatud vastuväiteid.

Mõne autori meelest on üldse vale näha fiktsiooni olemust fiktsionaalses kõnes, kuna fiktsioonid on võimalikud ka teistes meediumides kui keeles. Viimase aja kõige populaarsema fiktsiooniteooria autoriks on ameerika analüütiline filosoof Kendall Walton, kes arvab, et igasugune fiktsioon on representatsioon.

⁴John Searle'i järgi on assertiivide spetsiifilised ja konstitutiivsed reeglid järgmised: 1. Peareegel: väite esitaja seob end väljendatud propositsiooni tõesusega. 2. Ettevalmistavad reeglid: kõneleja peab olema võimeline tooma tõendeid või põhjenduse väljendatud propositsiooni tõesuse kohta. 3. Väljendatud propositsioon ei pea olema silmanähtavalt tõene nii kõnelejale kui kuulajale lausungi kontekstis. 4. Siiruse reegel: kõneleja seob end usuga väljendatud propositsiooni tõesusse (Searle 1975: 322).

Waltoni fiktsioonikäsitlus on funktsionalistlik. Raamatus *Mimesis as Make-Believe* (Walton 1990) väidab Walton, et fiktsioonide klassi kuuluvad kõik asjad, mille funktsiooniks on panna inimesi mängima "teha-nagu-usuks"-mänge (*games of make-believe*). Sellised mängud on meile kõigile lapsepõlvest tuttavad: lapsed teevad, nagu usuksid, et nukud on beebid, et kepphobused on hobused, et lumelossid on lossid, et saviplönnid on koogid, jne. Nukud, kepphobused, lumelossid ja saviplönnid on neis mängudes rekvisiidid (*props*), mis annavad materjali ja süüna meie kujutlustele.

Suurte inimeste mängud kunstiteostega on lihtsalt lapsepõlve mängude jätk. Kujutavate kunstiteoste funktsioon (aga Waltoni järgi on kujutavad kõik kunstiteosed, ka kirjandusteosed) on Waltoni arvates sama mis nukkudel ja kepphobustel, nad on rekvisiidiks vaatajate, lugejate, kuulajate teha-nagu-usuks-mängudes, kirjutades ette, mida me peame kujutlema. Sellise teha-nagu-usuks-hoiaku võtmine ei tähenda aga seda, et me langeksime pettekujutluse ohvriks ja hakkaksime fiktsiooni pidama tegelikuseks. Otse vastupidi, Waltoni arvates me teadvustame teha-nagu-usuks-mänge mängides endale täielikult, et meil on tegemist fiktsiooniga ja just seetõttu võtamegi õige hoiaku.

Walton toob järgmise näite: vaadates Meindert Hobbema pilti *Suure punase katusega vesiveski*, mängib vaataja pildiga teha-nagu-usuks-mängu. Selles mängus on fiktsionaalne, et vaataja näeb punase katusega vesiveskit. Mängus osalejana ta kujutleb, et see on nii. Waltoni tees on, et kujutlemine leiab alati aset esimeses isikus, seestpoolt⁵ — vaataja kujutleb veski nägemist, mitte lihtsalt, et ta näeb veskit. Nähes lõuendit, ta kujutlevalt näeb veskit. *Gulliveri reise* lugedes järgib lugeja selles sisalduvat juhust, et vastavalt fiktsiooni mängureeglitele ta peab tegema-nagu-usuks, see tähendab kujutlema, et loeb laevaarsti päevikut.

---

⁵Walton toetub siin Christopher Peacocke'i teesile, et kõik meie kujutlused leiavad aset seestpoolt, esimese isiku vormis (Peacocke 1985). Ta väidab, et kujutlemine on alati kujutlemine iseenda kohta, kujutlemine, et ollakse mingis kindlas teadvuslikus seisundis. Sellesarnasel seisukohal on ka Zeno Vendler (Vendler 1984), kes väidab, et objektiivne kujutlemine (kujutlen tiigrit allikast joomas) on alati taandatav subjektiivsele kujutlemisele (kujutlemisele ennast nägemas tiigrit allikast joomas).

Walton rõhutab, et just tänu sellele, et kujutlemine toimub alati esimeses isikus, seestpoolt, pakub see meile nii suurt lõbu — sest egoistidena me naudime seda, kuidas meie kujutlused käivad meie endi kohta. Oma kujutlustes oleme ise peategelased nii nagu unenägudes ja unistusteski. Kirjandusteost lugedes tähendab see, et me kujutleme seestpoolt, mida tähendab olla mingi tegelase naha, näiteks mida tähendab olla kuningas Leari olukorras, tütarde poolt hüljatud ja hing täis kibedat valu. Waltoni fiktsioonikäsitus ei keskendu aga fiktsiooni sellele antropoloogilisele aspektile, vaid asetab rõhu sellele, et fiktsiooni retsipient kujutleb teadvat või uskuvat seda, mida teoses öeldakse.

Fiktsiooniga on meil Waltoni arusaamist mööda tegemist siis, kui antud asja funktsiooniks on panna meid võtma tema suhtes teha-nagu-usuks-hoiakut. Kuidas mingi asi selle funktsiooni saab, selles suhtes jätab Walton kõik võimalused lahti, mingi asi võib selle funktsiooni omandada autori taotluse kaudu, aga see ei pea tema meelest olema ainus viis. Näiteks pilved panevad meid kujutlema, et näeme lambaid, ja seepärast on ka pilve funktsioon käivitada teha-nagu-usuks-mängu. Walton väidab, et siin pole asja funktsioon kuidagi seotud fiktsiooni tegija intentsiooniga. Ent mitmed autorid (Lamarque ja Olsen 1994) on osutanud, et siinkohal Walton eksib, kuna ka sel juhul, kui me näeme pilvi lamastena, on selle taga fiktsiooni tegija, antud juhul seega taevasse vaataja intentsioon, tema tahe kujutleda, et pilved on lambad.

Teha-nagu-usuks-fiktsiooniteooria (*make-believe theory of fiction*) teise variandi on esitanud Gregory Currie raamatus *Fiktsiooni olemus* (Currie 1990). Currie rõhutab just seda aspekti, mida Walton eitab. Currie meelest on fiktsioon ilmtingimata seotud autori tahtega luua fiktsioon. Ta väidab, et fiktsioon saadakse autori kommunikatiivse akti teel, mis on sooritatud kavatsusega kutsuda esile teatud toime — sundida auditooriumi võtma fiktsionaalse teose suhtes teha-nagu-usuks-hoiakut. Lugejad võtavad selle hoiaku vähemalt osalt selle tagajärjel, et nad tabavad ära autori tahte, et nad võtaksid teksti propositsioonide suhtes sellise hoiaku.

Fiktsionaalsuse määrab just autori tahe: kui autor tahab kirjutada fiktsionaalset teksti, tuleb tema kirjatööd kohelda fiktsioonina; kui tal on aga kavatsus esitada faktuaalne narratiiv, peavad lugejadki kohtlema seda mitte-fiktsioonina. Fiktsioonina väljapakutut pole kohane mõõta tõeväärtuse mõõdupuuga, kuna aga

faktualse narratiivi puhul on enesestmõistetavalt oluline hinnata, kas jutustatud lugu vastab tõe või mitte.

Ent selle teooria järgi pole näiteks *Robinson Crusoe* üldse fiktsioon, kuna Daniel Defoe kirjutas selle lootusega, et lugejad peavad seda tõestisündinud looks. Ja niisuguse kavatsusega kirjutasid oma romaanid paljud 18. sajandi romaanikirjanikud, kes püüdsid võita lugejaid just sellega, et kinnitasid oma lugude faktilisust, väites oma teoste eessõnas, et kõik, millest juttu tuleb, on sulatõsi.

Currie arutleb oma raamatus ka selle näite üle. Kui ta oleks järjekindel, siis peaks ta ütleva, et Defoe romaan *Robinson Crusoe* pole mitte fiktsioon, vaid hästi kirja pandud vale. Ometi ta seda ei ütle. Currie arvates on *Robinson Crusoe* fiktsioon tagantjärele, kuna hilisemad lugejad loevad seda nii, nagu oleks selle autori kavatus panna neid võtma fiktsioonile vastavat hoiakut. Ent sel juhul pole fiktsioon mitte see, mis on kirjutatud intentsiooniga, et publik tabaks autori intentsiooni, et selle suhtes võetaks vastav hoiak, vaid hoopis see, mida loetakse vastava hoiakuga. Nii aga muutub fiktsionaalsus retseptisioonist sõltuvaks fenomeniks. Iga asi võib olla fiktsioon, kui teda sellena kohelda. Sellega aga Currie tegelikult ei nõustuks ja ilmselt mitte ka teised fiktsiooni-teoreetikud.

Mis siis teeb teksti fiktsionaalseks, kui tekstis fiktsiooni näha pole ei autori ega lugeja intentsiooniks? Eespool nägime, et arutelu käigus on juba kõrvale heidetud kõik teksti objektiivsed karakteristikud, väidetakse, et teksti ei tee fiktsionaalseks mitte see, millest kõneldakse (tõestisündinud või väljamõeldud asjadest) ega kuidas kõneldakse (milliseid stiilivõtteid kasutades, mis žanri reegleid järgides). Fiktsionaalsust seostatakse eelkõige autori toimingute ja lugeja hoiakutega.

Tundub, et fiktsiooni olemust otsides ollakse küll õigel teel, aga otsimist on alustatud valest otsast. Lähtutakse eeldusest, et lugeja hoiak fiktsionaalse teksti suhtes on teha-nagu-usuks (*make-believe*). Fiktsioon on siis see, mis paneb lugeja sellist hoiakut võtma. Seejuures ei tunnistata aga, et mingi tekst muutuks fiktsiooniks seeläbi, et publik võtab tema suhtes teha-nagu-usuks-hoiaku. Kinnitatakse, et hoopis teksti enda loomus määrab selle, kuidas seda vastu võetakse. Ent nii jõuavad teha-nagu-usuks-teooria pooldajad ikkagi vajaduseni öelda, mis on fiktsioon. Nägime, et Walton mõistis fiktsionaalsust teksti funktsioonina käi-

vitada teha-nagu-usuks-mänge. Currie aga väitis, et fiktsioon on autori kommunikatiivne akt, mida sooritades ta taotleb, et lugeja teeks-nagu-usuks ta teksti, kusjuures autor tahab lugejaid panna seda hoiakut võtma tema kavatsuse äratundmise tulemusena.

Waltoni teooria puuduseks on, et see jätab lahtiseks, kuidas asi omandab funktsiooni käivitada teha-nagu-usuks-mänge. Currie teooria aga ei ütle, milles tegelikult seisneb autori fiktsiooni-tegemise akt, kuidas ta edastab lugejatele oma kavatsuse panna neid võtma teksti suhtes teha-nagu-usuks-hoiakut. Kui fiktsiooni olemus seisneb autori toimingu erilisuses, siis tuleks muidugi alustada küsimusest: Mida teeb autor, kui ta kirjutab fiktsionaalset narratiivi? See küsimus ei tohiks aga pärida autori kõneakti loomuse üle, nagu seda tegid need autorid, kes püüdsid leida vastuse kõneaktiteooria raamides, vaid peaks alustama kaugemalt, nimelt küsimusest: mis sünnib autori peas, kui ta loob fiktsionaalset teost?

Fiktsionaalne narratiiv kui tekst on autori looming. Aga see ei ütle veel midagi selle kohta, millise toimingu tulemusena see tekst sünnib. Kas autori toimingut saab üldse kirjeldada kõneaktide sooritamisenä? Kas fiktsionaalse narratiivi autor üldse kõneleb? Jean-Paul Sartre on öelnud, et romaani autori tegevus erineb jutustaja tegevusest, kuna jutustaja jutustab, autor aga leiutab nii jutustaja kui jutustamise stiili (Sartre 1988: 773–774). Narratiiviteoorias on tuntud tõde, et fiktsionaalsete narratiivide autor erineb jutustajast. Genette'i järgi võib selle alusel koguni teha vahet fiktsionaalsetel ja faktuaalsetel narratiividel: fiktsionaalsetes narratiivides autor erineb jutustajast, kuna aga faktuaalsetes narratiivides autor on ise jutustaja (Genette 1990: 764).

Ma arvan, et õigus ongi nendel autoritel (Smith 1978; Beardsley 1981), kes väidavad, et fiktsionaalne narratiiv on fiktsioon sellepärast, et jutustaja on seal fiktsionaalne entiteet, kes seetõttu ei saa sooritada tõelisi illokutiivseid akte. Narratiivi ei tee fiktsionaalseks mitte see, et tegelased, kohad ja sündmused on välja mõeldud (need võivad olla ka elust võetud), vaid et need kõneaktid, mis neist sündmustest teada annavad, on fiktiivsed.

Et kirjandusteadlasi huvitab muidugi eelkõige see, mis toimub teksti sees, siis pole nende huvikeskmes mitte autori, vaid jutustaja jutustamise akt. Fiktsiooni defineerimise seisukohalt on aga oluline see, missuguse toiminguga sooritab fiktsiooni autor. Umberto Eco on *Järelkirjas "Roosi nimele"* (Eco 1986) mõtisklenud enda

Mis on fiktsioon?

kui romaani autori tegevuse üle. Eco ütleb küll, et tema jutustab, aga lisab, et ta teeb seda maski tagant, jutustades keskaegse krooniku suu läbi, kes ka ise päris täpselt ei taba, mis tegelikult juhtus. Lugu esitatakse *Roosi nimes* tegelikult kahe jutustaja vaatepunktilt: vaheldumisi kõnelevad Adso kaheksakümneaastase vanakesena ja Adso noorukina. Mäng seisneb selles, et vanake Adso pidevalt resoneerub sellega, mida ta noorukina läbi elas ja tundis.

Roosi nimes on tegemist mitmekordse raamjutustusega, lugu esitatakse läbi kolmekordse jutustamisakti: eessõnas väidab romaani kirjutaja (kes on ka vaid fiktsionaalne entiteet), et tema romaan põhineb 1842. aastal Pariisis ilmunud Abbé Vallet' teosel, mis omakorda püüab tõetruult reprodutseerida 14. sajandist pärinevat Adso käsikirja, mille olevat ühest Melki kloostrist leidnud üks 18. sajandi õpetatud mees. Romaani kirjutaja seab eessõnas kahtluse alla Abbé Vallet' tegevuse Adso käsikirja reprodutseerijana — ta küsib, kas Vallet' osa oli tõlkida Adso käsikiri ladina keelest “uusgooti prantsuse” keelde või on ta selle käsikirja transkribeerija. Ent samamoodi mõtiskleb ta ka omaenda tegevuse üle, küsides endalt, miks ta üldse võttis endale julguse esitada seda jutustust kui Adso autentset käsikirja.

Kõik ülalöeldu käib *Roosi nime* fiktsionaalsete jutustajate toimingute kohta. Ent nüüd küsime, mida teeb Umberto Eco kui reaalne isik, kui jutustav autor? Eco ütleb, et kirjutades tundis ta end pidevalt peidus olevana, kogu kirjutamise situatsioon olevat talle meenutanud lastemängu vooditeki all, kus ta tundis end kui allveelaevas, mille seest saatis teateid oma õele, kes oli oma voodis teki all peidus; olles mõlemad välismaailmast isoleeritud ja täielikult vabad kujutlema end sõitmas vaikselt merel kaugustes (Eco 1986: 42).

Roosi nimi on romaan, mis on jutustatud esimeses isikus. Narratoloogia terminis öelduna on tegemist homodiegeetilise narratiiviga, kus jutustaja on ise üks tegelane. Aga ma arvan, et see, mida Eco ütleb esimeses isikus jutustatud narratiivi autori toimingute kohta, kehtib ka kolmandas isikus jutustatud narratiivide kohta, olgu need siis homodiegeetilised või heterodiegeetilised (kus jutustaja ise ei ole loo tegelane). Mõlemal juhul loob fiktsionaalse narratiivi autor kõigepealt mõttes fiktsionaalse maailma, kus leiavad aset sündmused, millest ta tahab jutustada. Ta loob ka jutustaja kaju, kes võib osaleda ise sündmustes või olla kõiketeadev

kõrvaltvaataja. Igal juhul on ta koht ajas, aga sageli ka ruumis, lugejatele teada.

Fiktsionaalse jutustamise praktika näeb ette, et autor ei jutusta loo sündmustest mitte omaenda sõnadega, vaid oma väljamõeldud jutustaja suu läbi. Isegi kui lugu, mida narratiivis jutustatakse, on tõestisündinud, on selle jutustamise akt väljamõeldud. Autor laseb fiktsionaalsel jutustajal seda tõestisündinud lugu jutustada. Jutustamise akt on fiktsionaalsetes narratiivides tematiseeritud, autor ei kujuta mitte ainult sündmusi ja tegelasi, vaid ka loo jutustamise akti. Hans Rudolf Picard (Picard 1987) on huvitavalt näidanud, kuidas erinevates fiktsionaalsetes narratiivides toimub jutustamise akti tematiseerimine või kujutamine.

Tuleb välja, et fiktsionaalsetes narratiivides leiab aset kahekordne jutustamisakt; kogu narratiivne tekst on autori jutustatud, ent lugu, mida fiktsionaalne narratiiv esitab, ei jutusta mitte autor ise, vaid fiktsionaalne jutustaja, kelle jutustamisakti autor kujutab. Faktuaalse narratiivi autor on ise jutustaja, oma teksti kirjutades sooritab ta peamiselt assertiive. Seejuures väljendab ta oma usku.⁶ Fiktsionaalse narratiivi autori tegevus erineb faktuaalse narratiivi autori tegevusest selle poolest, et fiktsionaalse narratiivi autor ei teosta enda kõneakte, vaid paneb kirja enda poolt väljamõeldud jutustaja kujutletud uskumisi. Kirjutades fiktsionaalset narratiivi, ei väljenda autor oma usku, vaid kujutlust. Fiktsioon on autori kujutlusakti väljendus.

Kirjandus

- Aristoteles 1982. Luulekunstist. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 337–356; nr 8, lk 393–409
- Austin, John L. 1967. *How to Do Things with Words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Beardsley, Monroe C. 1973. The Concept of Literature. — *Essays in Honor of William K. Wimsatt*. Eds. F. Brody, a. o. New Haven and London: Yale University Press, pp. 23–39
- Beardsley, Monroe C. 1981. Fiction as Representation. — *Synthese*, vol. 46, pp. 291–313

⁶John Searle näitab oma raamatus *Intentsionaalsus* (Searle 1983), et iga kõneakt on kõneleja vastava mentaalse oleku väljendus: assertiive sooritades väljendab kõneleja oma usku, töötades midagi teha, väljendab kõneleja oma kavatsust seda teha, jne.

Mis on fiktsioon?

- Currie, Gregory 1990. *The Nature of Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Eco, Umberto 1986. *Nachschrift zum "Namen der Rose"*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. (Itaaliakeelne orig. *Postille a "Il nome della rosa"*. Milano, 1983)
- Gabriel, Gottfried 1975. *Fiktion und Wahrheit. Eine semantische Theorie der Literatur*. Stuttgart—Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag
- Gale, Richard M. 1971. The Fictive Use of Language. — *Philosophy*, vol. 46, pp. 324–339
- Genette, Gérard 1980. *Narrative Discourse*. Oxford: Basil Blackwell. (Prantsuskeelne orig. *Discours du récit*. Éditions du Seuil, 1972)
- Genette, Gérard 1992. *Fiktion und Diktion*. München: Fink Verlag. (Prantsuskeelne orig. *Fiction et diction*. Éditions du Seuil, 1991)
- Lamarque, Peter und Stein Haugom Olsen 1994. *Truth, Fiction, and Literature: A Philosophical Perspective*. Oxford: Oxford University Press
- Martinez-Bonati, Felix 1980. The Act of Writing Fiction. — *New Literary History*, vol. 11, pp. 425–434
- Ohmann, Richard 1971. Speech Acts and the Definition of Literature. — *Philosophy and Rhetoric*, vol. 4, pp. 1–19
- Peacocke, Christopher 1985. Imagination, experience and possibility. — *Essays on Berkeley: A Tercentennial Celebration*. Eds. J. Foster, H. Robinson. Oxford: Clarendon Press, pp. 19–35
- Picard, Hans Rudolf 1987. *Der Geist der Erzählung: Dargestelltes Erzählen in literarischer Tradition*. Bern: Peter Lang
- Sartre, Jean-Paul 1988. *L'Idiot de la famille*. Paris: Gallimard
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Searle, John R. 1975. The Logical Status of Fictional Discourse. — *New Literary History*, vol. 6, pp. 319–332
- Searle, John R. 1983. *Intentionality: An essay in the philosophy of mind*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sidney, Sir Philip 1970. An Apologie for Poetrie (1595). — *Criticism: The Major Texts*. Ed. W. J. Bate. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich
- Smith, Barbara Herrnstein 1978. *On the Margins of Discourse*. Chicago: University of Chicago Press
- Vaihinger, Hans 1986. *Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Mensch-*

- heit auf Grund eines idealistischen Positivismus.* Neudruck der 9./10. Auflage, Leipzig 1927. Aalen: Scientia Verlag
- V e n d l e r, Zeno 1984. *The Matter of Minds.* Oxford: Oxford University Press
- W a l t o n, Kendall L. 1990. *Mimesis as Make-Believe: On the Foundations of the Representational Arts.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- W h i t e, Hayden 1978. *Tropics of Discourse.* Baltimore: Johns Hopkins University Press

MARGIT SUTROP (sünd. 1963) lõpetas Tartu ülikooli ajakirjandusosakonna 1986. aastal. Kaitses magistritöö filosoofias Tartu ülikoolis 1991. aastal. Täiendanud end Oxfordi ülikoolis Inglismaal ja Oslo ülikoolis Norras. 1992. aastast doktorant filosoofia ja kirjandusteooria erialal Konstanzi ülikoolis Saksamaal.

LI BO TÕLGITAVUS JA TÕLGITAMATUS

Märt Läänemets

Li Bo, ka Li Bai või Li Tai-bo (701–762), Hiina Tangi ajastu (618–907) luuletajate tohutu plejaadi¹ säravamaid esindajaid, on mõnevõrra tuttav juba ka eesti lugejale.² Hiinas on ta kahtlemata kõigi aegade populaarseim ja armastatuim poeet, kelle luuletusi iga koolis käinud hiinlane peast teab ja kellest ka nüüd, 1200 aastat hiljem, vaimustusega legende räägitakse. Ka on ta väheseid hiina ja üldse ida poeete, kes oma loomingu mõjudega on teataval määral osaline ka kaasaegses kirjandusprotsessis, andes ikka ja jälle ainet ja inspiratsiooni meie aja luuletajatele, kutsudes üles ennast järgima ja endale kaasa elama.³ Veinimaiast “taevase andega” õnnistatud poeti võib mõnes mõttes pidada kõigi aegade luuletajate prototüübiks või ideaalkujuks, kes teostas oma elus ja loomingu selle, mille poole kõik poeedid ihalevad: olla eluajal vaba ja sõltumatu, samal ajal tunnustatud ja armastatud, valada kõik oma

---

¹1707. aastal ilmunud *Täielik Tangi luule kogu* sisaldab ligi 50 000 luuletust ligi 2300 autorilt.

²Vt “Kaneelipuu: Li Bo ja Du Fu luulet.” — Raamatus *Täiskuu taeva all* (Loomingu Raamatukogu, nr 10–11, 1985). Tõlkinud ja saatesõna kirjutanud Jaan Kaplinski. Seal on pikemalt juttu ka Tangi ajastu kultuurisituatsioonist ja Li Bo eluloost.

³Ezra Poundi 1915. aastal ilmunud Li Bo tõlkekogumik *Cathay* avas Li Bo tee kaasaegsesse ingliskeelsesse luulesse. Hästi tuntud on ta olnud saksakeelseil mail. Iseloomustagu seda kasvõi Hermann Hesse *Klingsori viimane suvi* (Loomingu Raamatukogu, nr 40, 1965). Eesti luules on näiteks Betti Alver kirjutanud luuletusi Li Bo ainetel ja minu arvates suurepäraselt ära tabanud hiina luuletaja vaimu: vt luuletused “Kui elu on vaid uni” ja “Paviljon” kogumikus *Korallid Emajões* (Tallinn, 1976), lk 77–81.

hinge pealt täiuslikesse värssidesse ja saada lõpuks tõepoolest surematuks. Surematuse poole pürgisid paljud Li Bo tao-erakuist sõbrad ja õpetajad, kes elueliksiiri valmistades, kes mediteerides, kes veel teise-kolmanda kaudu. Küllap proovis luuletaja ka ise nendega läbi käies ühte ja teist surematuse otsimise nippi, eelistades vaimolendiks saamisele viimaks ikka ilmainimese saatust. Ja ometi on just Li Bo — joodik ja seikleja, ohjeldamatu lõbutseja ja lohutamatu kurvastaja, õukonnatola ja surmamõistetud — see, kellest hiinlased usuvad, et just tema oli juba sünni poolest surematu, heleda Ehatähe vaim, kes koerustükkide eest taevas karistuseks üheks inimeleks maa peale saadeti (tema liignimi — Tai-bo, Suur Valge — tähendabki Ehatähte). Tao-erakutest pole enamasti teada, kui kaugelt keegi neist surematuse otsinguil jõudis. Li Bo elab aga oma luuletustes igavesti. Kõige paremini iseloomustavadki teda tema enda kirjutatud värsid:

*Muistsed targad ja pühakud olid ja elasid,
keegi ei mäleta neid.*

*Palju kuulsamad joodikud on, kelle seltsist ei
puudunud iialgi vein.*

Siinse kimbu üheksa luuletust on vaid murdosake Li Bo ligi tuhandest meie päevil teada olevast luuletusest. Valiku tegemisel olen lähtunud nende tuntuusest ja teatud “representatiivsusest” (ehkki tunnistan, et selline “representatiivsus” tuleneb alati pigem valiku tegija maitsest kui mingist objektiivsest alusest). Väga palju, kui mitte enamik Li Bo ja üldse hiina poetide luuletusi on äärmuseni literatuursed, tulvil vihjeid, varjatud ja otsesed tsitaate, isiku- ja kohanimed, nii et konteksti tundmata on luuletuse sõnumist tihti võimatu aru saada, liiati siis neid veel luuletusena teise keelde tõlkida. Ka siinsed luuletused, ehkki mõnevõrra “lihtsamad”, vajavad mõistetavuse huvides mõningaid selgitusi, mida allpool annangi. Enne veel aga mõni sõna Tangi ajastu hiina luulest ja selle tõlkimisest.

Tangi ajastu luules kulmineerus hiina luule ja rahvalaulu juba tollekski ajaks oma paari tuhande aasta pikkune traditsioon, mida iidsetest aegadest tähistab sõna ja kirjamärk *shi*. *Shi* tähendaski algselt rahvalaulu ja kitsamas mõttes Konfutsiuse ajal kokkupandud rahvalaulude kogumikku, mis hiljem, Hani ajast-

tul (207 eKr–220 pKr) kanoniseerituna sai tuntuks nimetuse *Shijing* — “Laulude raamat” — all. Muistsed rahvalaulud koosnesid valdavalt neljasilbilistest värssidest ja neid esitati laudes muusika saatel. Sajandite vältel *shi* transformeerus ja mitmekesisus. Hani ajastul kujunes välja viie- ja seitsmesilbiliste värsiridadega *shi*, mis jäigi hiina kunstluule põhiliseks stiiliks. Tangi ajastul hakati vahet tegema kahe põhistiili vahel — *jin(ti) shi* ehk “moodne luule” ja *gu(ti) shi* ehk “vanaaegne luule”. Esimene kujunes välja VII sajandil, olles Tangi ajastu suureks uuenduseks hiina luules. Talle on omased üsna ranged vormi- ja kompositsiooneeskirjad: ühesugune värsimõõt, kindel värsiridade arv, läbi kogu luuletuse vältav üks ja sama riim, kindel toonide vastavus paarisvärssides,⁴ paarisvärsside kompositsiooniline parallelism jne. “Moodsas luules” tekkis omakorda mitu alaliiki. Levinuim on *lüshi* — “korrastatud luule”, mis koosneb kaheksast viie- või seitsmesilbilisest värsireast ühe ja sama lõppriimiga. Neli keskmist värsirida pidid olema komponeeritud nii, et nad moodustaksid kaks sisult ja kompositsiooniliselt paralleelset või üksteisele vastanduvat paari. “Korrastatud luule” erikujuks on *jueju* — “lühendatud värsid” — neljast viie- või seitsmesilbilisest värsireast koosnev etteantud kompositsiooniga lühivorm, kus esimene värs juhatab sisse teema (*qi*), teine arendab teemat edasi (*cheng*), kolmas esitab teema muutuse (*zhuang*) ja neljas annab lahenduse (*he*). Seda stiili peetakse ka jaapani haiku eelkäijaks.

“Korrastatud luule” kolmas erikuju on *pailü* — “ridamisi korrastatud”, kõige vabam moodsa luule stiil, kus nõutav oli vaid ühesugune värsimõõt (ikka 5 või 7 silpi), ridade arv ega riim ei olnud ette määratud.

“Vanaaegne luule”, mis järgis Hani ajastu stiili ning oli lähedsem rahvalaulule, oli kompositsioonilt märksa vabam kui “moodne luule”. Värsirea pikkus (domineeris siiski 5- või 7-silbiline värs) ega ridade arv luuletuses polnud kindlaks määratud, riim ega toonivaheldus polnud kohustuslik, suurem vabadus valitses

---

⁴Hiina keeles häälduvad silbid neljal eri toonil (varem oli toone rohkem), kusjuures toon on tähendust määrav komponent. Toonid jagatakse kahte kategooriasse: ühtlased (*ping*) ja muutuvad (*ze*). Paarisvärssides ei tohtinud ühtlased ja muutuvad toonid olla kohakuti.

ka kompositsioonis. *Gushi* kasutas tihti muistsete rahvalaulude teemasid ja motiive. Rahvalaulu motiividel loodud luule liigitati omaette žanri, mille nimetuseks on *yuefu* — “muusika-ameti luule”, sest nende eeskujuks võetud laulud olid kokku kogutud ja süstematiseeritud Hani ajastu keiserliku muusika-ameti poolt. Hiljem hakati *yuefu* žanri viljelema ka “moodsa luule” stiilis.

Li Bo, kellest üldiselt kõneldakse kui konservatiivist vormi küsimustes, oli eeskätt “vanaaegse luule” meister. Ka “korrastatud luulet” kirjutades tundis ta end vabamalt, kui selle reeglid ette nägid. Igale “tavalisele” luuletajale oleks selliseid “eksimusi” vormi ja kompositsiooni reeglite vastu, mida Li Bo endale tihti lubas, suureks patuks pandud. Li Bo värssidest õhkuv elujõud, loomulikkus ja sõna kasutamise meisterlikkus korvavad igasugused vormi “puudujäägid”. Liiga range eeskirjadest ja reeglitest kinnipidamine nii luules kui ka elus näis pigem kammitsevat poeedi kõrgelennulist vaimu. Samas on tema *jueju* stiilis kirjutatud luuletused iseäranis kaunid ja “helisevad” just seetõttu, et väga lakooniline vorm on andnud sõnale erilise väljendus- ja tunde-rikkuse. Li Bo sõber ja Tangi luuletajaks number kaks hinnatud Du Fu (712–770) on tema luule kohta öelnud: “Võtab pintsli — vaibub tuul ja maru; paneb kirja värssi — nii headel kui ka kurjadel vaimudel on silmad vees.”⁵

Kõik hiina luule tõlkijad on seisnud probleemi ees, kuidas anda võimalikult adekvaatselt edasi nii luuletuse sisu kui ka vormi, ilma et üks või teine tõlkes liiga palju kannataks. Hiina keele ja luule iseärasuste tõttu on see probleem hiina luule tõlkimisel kahtlemata teravam kui ükskõik millisest teisest, lähedasemast keelest tõlkides. Peab kohe ütleva, et mingit kindlat meetoodikat või süsteemi ei ole keegi hiina luule tõlkimiseks seni loonud ja vaevalt kunagi midagi sellist üldse ilmubki. Otsustavaks jääb tõlkija maitse, inspiratsioon ja meisterlikkus. Lakoonilise vormi tõttu on hiina luule välist struktuuri lausa võimatu teistes keeltes edasi anda. Samas, luuletust “ümber jutustades” edastame küll selle süžee, kuid vormi eirates läheb kaduma see, mis teeb luuletusest luuletuse — rütm, luuletuse terviklikkus. Hiina luule

⁵Vt Л. Эпдлин, “Танская поэзия.” — *Поэзия эпохи Тан. VII–X вв.*, Москва, 1987.

foneetilise kokkusurutuse kõrval (tuletame meelde, et vaid viis või seitse silpi värsireas) tuleb arvestada ka seda, et iga silp-sõna kirjutatakse hiina keeles üles hieroglüüfina, millel võib olla väga lai tähendusväli arvukate assotsiatsioonidega, mida alfabeetilises kirjas iialgi ühe sõnaga edasi anda ei saa. Lisaks mängivad hiina luules tihti rolli ka foneetilised assotsiatsioonid. Hiina keeles on väga palju homonüüme ja hiina luuletaja võib taotluslikult kasutada sõna, mis kõlalt assotsieerub mõne hoopis teise sõnaga, millel on sama hääldus, kuid hoopis erinev tähendus, mis antud luuletuse kontekstis ometi tähenduslikku rolli hakkab mängima.

Paljud tõlkijad eelistavad tõlkida hiina luulet vabavärsis, viidates sealjuures hiina *guti shi* otsekui vabavärsilisele vormile. Vabavärss võimaldab tõepoolest küllalt üksiheselt edasi anda hiina värsiside sisu ja sõnalist ülesehitust, olla "originaalilähedasem" kui meetriline tõlge. Vajaka jääb aga luuletuse rütmi ja "muusika" tunnetusest. Ärgem unustagem, et *shi* oli algselt l a u l ning iga laulu tekst sisaldas oma kindlat meloodiat ja rütmi.⁶ Sama lugu on ju eesti regilaulu või setu leelodega. Neid ei saa lihtsalt ilma viisita deklameerida, samas võivad nad kirjapanduna, eriti võõramaalasele — näiteks hiinlasele —, ka vabavärsina paista. Tangi ajastu *shi* luule oli küll muistsest rahvalaulust üsna tugevasti kaugenenud, kuid generatiivne side nende vahel oli endiselt olemas. Ja seda tuleb minu arvates ka tõlkimisel silmas pidada, s.t püüda tõlkida peale luuletuse teksti ka rütmi, luuletuse teraviklikku pilti, arvestades muidugi juba oma keelt, kultuuritausta, luuleregleid jne. Kui anglosaksi vabavärss ehk sobibki hiina *shi*-luule tõlkimiseks inglise keelde, ei anna see kindlasti alust väita, et Tangi luule ise oligi vabavärsiline.

Lähtusin Li Bo luuletuste tõlkimisel tõdemusest, et olulisem kui anda tõlkes edasi luuletuse sisu sõna-sõnalisel järgnevuses on seada sihiks luuletuses sisalduva terviku, luuletaja mõtte, tunde ja nägemuse nii, nagu see minu meeles vastu kajab. Nõustun Bruce M. Wilsoniga, kes selgitab enda ja hiinlase Zang Ting-cheni tõlkemeetodit nõnda: "Me ei ole nende luuletuste tõlkimisel ra-

---

⁶Hilisel Tangi ja eriti Songi ajastul (960–1279) toimus nn muusikalise luule taassünd *ci*-luule kujul: luulet kirjutati kindlatele muusikalistele teemadele, mis määrasid ette nii luuletuse sisu kui ka kompositsiooni.

kendanud mingit süsteemi. Töötades keelte ja meetrikatega, mis on teineteisest nii kaugel, nagu on seda hiina ja inglise omad, olime õnnelikud, kui inglise keelde tõlgitud luuletusest sai iseenesest hea luuletus, mis mõjus ingliskeelsele lugejale samamoodi, nagu algupärane hiina luuletus hiina lugejale, kuigi kindlasti hoopis teistsuguses mõttes.⁷ Ka mina olen püüdnud pidada silmas sama sihti ja läinud sisuliselt ümberluuletamise teed. Kes nüüd otsib välja hiinakeelsed originaalid ja hakkab näpuga rida ajama, leiab kindlasti, et paljud värsid on minu tõlkes sõnastatud üsna teistmoodi kui originaalis. Tunnistan, et ei peljanud seda teha, püüdes edasi anda värsi m õ t e t, mitte sõnu. Järgnevast üheksast luuletusest kaheksa on kirjutatud regulaarses viie- või seitsmesilbilises värsimõõdus. Seepärast olen need tõlkinud samuti meetriliselt, ühesugust värsimõõtu ja rütmi järgides ning kasutades paarisriimi. Värsirea olen jaganud kaheks, markeerides nõnda ka originaali värsis esinevat kohustuslikku tsesuuri (viiesilbilises värsis teise, seitsmesilbilises neljanda silbi järel). Ei salga, et tõlke vormi otsingul sain mõningast inspiratsiooni Betti Alveri luuletustest Li Bo ainetel (vt viide 3). Viimane luuletus "Raske teekond Shu'sse" on tõlgitud teises laadis, johtuvalt originaali eripärast. Selles üsna pikas romantilise ballaadi laadses luuletuses käib Li Bo värsiga eriti vabalt ümber, mis lubab Burton Watsonil muheldes väita, et luuletuse "hüplev värsimõõt, mis kõigub neljast üheteistkümne silbini värsireas, meenutab luuletuses endas kirjeldatud sakilisi mäetippe ja konarlikke mägiteid Sichuani."⁸ Olen tõlkinud selle luuletuse eepilisemas laadis, jagades värsirea kaheksa- ja seitsmesilbilisteks lõikudeks. Järgides originaali olen aeg-ajalt sisse toonud ühesuguse värsimõõdu ja riimiga tsükleid.

Ma ei arva sugugi, et hiina klassikalist luulet peaks tingimata tõlkima nii, nagu mina olen teinud. Esitan siiski vaid ühe võimaliku ja võib-olla mitte kõige täiuslikuma meetodi. Loode-tavasti toob tulevik nii uusi tõlkijaid kui meetodeid. Pean oma meeldivaks kohuseks tänada Ain Kaalepit siinsete tõlkekatsetuste

⁷Eessõna raamatule *100 Tang Poems*. Hongkong, Beijing, 1991, lk 18.

⁸Burton Watson, *Chinese Lyricism: Shih Poetry from the Second to the Twelfth Century*. N.Y., London, 1971, lk 141.

kohta tehtud tõsiste märkuste eest, millega nende trükiks ettevalmistamisel ka arvestasin.

Luuletused on tõlgitud järgmistest väljannetest: *Tang shi san bai shou xiang xi* (Kolmsada Tangi ajastu luuletust koos selgitustega). Beijing, 1991. *300 Tang Poems: A New Translation*. Hongkong, Beijing, 1991. *100 Tang Poems*. Hongkong, Beijing, 1991.

MÄRTLÄÄNEMETS (sünd. 1962. a) lõpetas Tartu ülikooli 1985. aastal psühholoogina, 1992-93 õppis Hiinas hiina keelt ja kirjandust. Praegu töötatab Tartu ülikooli orientalistikakeskuses teadurina. *Akadeemias* on temalt ilmunud Tiibeti meditsiiniatlase arvustus (nr 3, 1995, lk 623-632).

LUULET

Li Bo

JOOGEM VEINI!

Mu isand, kas näed, otse taevast kui alla toob
Kollane jõgi need veed.
Mere poole ta veeretab laineid ja tagasi
enam ei ole tal teed.
Mu isand, kas näed, kambris peegli ees seda, et
halliks on läinud su pea.
Lumivalgeks on muutunud süsimust siid — hommik
õhtuks on saamaski pea.
Kui hing ihkab rõõmu, siis ära end salga ja
rõõmule annagi teed.
Ära tühjana lase sa seista küll peekrit kesk
heledat kuuvalget ööd.
Kui taevas on õnnistand andega sind, seda
jaga ja rõõmusta maad.
Tuhat kuldraha isegi raiskad kui ära, veel
enam sa tagasi saad.
Tapa härg, aja vardasse oinas ja tee, et su
tuju saaks kõigiti heaks.
Ühekorraga kolmsada peekritäit veini siis
ära sa jooma küll peaks.
Täitkem karikad, isandad kallid ja sõbrad, jooma
kutsuda plaan on mul teid.
Kõrvad lahti ja kuulake mind, oma lauluga
rõõmustan mina nüüd teid.

Parim muusika, hõrgumad road, liiga kalliks ma
ühtegi asja ei pea.
Tahan purju end juua ja seda, et kaineks ei
saakski siis enam mu pea.
Targad pühakud muistsed kord olid ja elasid,
keegi ei mäleta neid.
Palju kuulsamad joodikud on, kelle seltsist ei
puudunud iialgi vein.
Muiste kuningas Chen kui korraldas peo oma
Rahu ja rõõmu palees.
Tuhat vaati läks veini ja vahet ei olnud, vaid
pidu ja pillerkaar kees.
Kas mõelda võib peremees kunagi sellest, et
raha on nappimas tal.
Kui sõbrad on majas, siis veinipoe manu tal
tee olgu jalgade all.
Poiss käsu saab ratsu ja kuldkirja kuub rahaks
teha, et ei lõpeks vein.
Koos teiega prassime nõnda, et ununeks
muistsete aegade lein.

ÜKSIPÄINI KUUVALGEL PURJUTADES

Rohuaias õite keskel
veinikannuga
üksi purjutan, ei ühtki
sõpra minuga.
Tõstan peekri, viipan enda
seltsi taevast kuu.
Minu enda vari tahab
olla kolmas suu.
Vaene kuu on hädas — ta ei
mõista juuagi.

Vari täpselt kõik teeb järgi,
mida minagi.
Nõnda mina, kuu ja vari
aega veedame.
Elust tunneme koos rõõmu,
kuniks kevade.
Laulu lõõn, kuu seisatab ja
kuulutama jääb.
Tantsides kuid vari mulle
muudkui jalgu jääb.
Kaine peaga koos me pidu
alustasime.
Purjus peaga ise suunda
lõpuks lahkume.
Nüüdsest sõbrad igaveseks,
lähme oma teed.
Teinekord me kokku saame
sealpool Linnuteed.

VEINI JUUES KUULE

Kuldne kuu, kui kaua juba
taevas rändad sa?
Käsi peekriga jääb seisma,
kui sult küsin ma.
Mitte keegi sinuni
ei jõua iialgi.
Sina kõike tead ja näed, miks
olema peab nii?
Ripud väravate kohal —
sädelev kristall.
Kirkalt valgustad sa maad, kui
udu hajub all.

Igal õhtul mere poolt sa
tõused taevasse.
Enne hommikut kuid juba
kaodki pilvisse.
Valge jänes eluvett on
segamas su peal.
Üksipäini Kuuneid kurvalt
jalutamas seal.
Tänastele paistad, nagu
muistsel ajalgi.
Muistsetele paistsid nõnda,
nagu meilegi.
Tänased ja muistsed põlved
jõena voolamas.
Kuu on ikka ühtmoodi
taevas hulkumas.
Mina soovin vaid, kui laulu-
veini aeg on käes.
Peekri põhi säragu kesk-
õise täiskuu väes.

KUULATES SHU MUNGA KANDLEMÄNGU

Mungakuues kaugelt Läänest
tulnud Shu-maa mees.
Hoiab õrnalt hõbekeelset
kannelt enda ees.
Peened sõrmed vaevu-vaevu
keeli riivavad.
Tundub, nagu kümme tuhat
mändi mühavad.
Rännumehe süda kergeks
saab kui vetevoos.

Meenub õhtukella kaja
helidega koos.
Lummatuna ei ma märka
päikest loojumas,
ega sügispilvi süнки
taeva kogumas.

SÕPRA TEELE SAATES

Põhjamüüri taga juba
sinetavad mäed.
Idatorni ümbritsevad
valendavad veed.
Selles kohas kätte jõuab
jumalagajätt.
Viimast korda enne reisi
annan sulle kätt.
Nagu tuulte meeleva
jäetud pilvetomp,
kallis sõber, rändad ära,
kurku tõuseb klomp.
Lehvitame, aeg on käes, end
ümberrad sa.
Jumalagajätuks ratsu
nukralt hirnatub.

VAIKSE ÖÖ IGATSUS

Sängi ees helendab
kuuvalguslaik.
Justnagu härmatand
oleks see paik.

Kergitan ennast, kuud
vaatama jään.
Kodu, oh kas sind veel
kunagi näen.

MARMORTREPI IGATSUS

Marmorastmed valgest udust
üles kerkivad.
Õösel siidsukis jalad
külma kardavad.
Õhkõrn kardin alla langeb,
selle tagant ta
läbi uduloori kuule
pilgu läkitab.

KEVADIGATSUS

Põhjas stepirohi lokkab —
roheline siid.
Läänes mooruspuudel puhkeb
haljaid võrseid siin.
Millal minu kallis võtab
koju matkata?
Kaua jõuab noorik teda
enam oodata!
Kevadtuuleltki ei kuule
miks ta nüüd mul nii
lökkas aseme-eesriided
lausa pärani.

RASKE TEEKOND SHU'SSE

Oh, mis hirmus! Küll on kole!
Kõrged kaljuastangud!
Raske-raske teekond Shu'sse
tõuseb otse taevasse.

Vanal hallil ajal
muistsed kuningad
rajasid seal riigi —
valdjad vägevad.

Nelikümmend tuhat aastat
hiljem Qin'i riigi alla
läksid sealsed valdused.
Valge mägestiku poole
läände lookleb linnuradu
üle kõrge Kulmukaare
aheliku tippude.
Nendes paigus mägede all
vägimehed hukka said.
Pärastpoole kuristikest
üle ehitati sillad
taevaastmeid turvama.

Üleval on kõrged tipud,
millest kuue lohe veetud
päike vaevu mööda saab.
All on vahulainetuses
kärestikulised ojad
veeretamas voogusid.
Sellest kohast küll ei jõua
kurgki üle lennata.
Ahvil hirmust hing jääb kinni,
kui ta katsub ronida.

Sinimägestikust kulgev
kiira-kääraline rada
iga saja sammu kohta
oma kümme looget teeb.
Kuklas pea ja hing on kinni —
tähtedeni ulatumas
oledki, kui raske ohe
lõpuks maha surub sind.

Sõber, millal koju jõuad
sellelt retkelt lääne poole?
Sealt, kus kuristiku veerel
igivanul puieokstel
linnud kurvalt laulavad;
isalind kus emalinnu
kannul okste varju kaob.
Kaugel kukub kägu;
täiskuu kahkjäs pale
heidab nukrat valgust
üle kõnnumaa.

Raske-raske teekond Shu'sse
tõuseb otse taevasse.
Kui sa sellest kuulda saaksid,
kalbeks muutuks sinu palg.

Mägede ja taeva vahel
tolligi ei ole maad.
Järsakute seintel rippu
kuivad männijässakad.
Kärestikud, kosed kõrgelt
kuristikku kukkudes
mõirgavad kui kümme tuhat
kõue vastu kaljusid.
Küll on kohutav!

Oh, kas kaugelt rajalt
tagasi veel üldse
koju jõuab ta!

Käänulisi kaljuradu,
kitsaid kuristikusildu,
üksipäini kaitsta suudab
                    kindlameelne mees,
olgu kasvõi kümme tuhat
                    vaenlast temal ees.

Äraandjad olla
                    muudetud neis paigus
ringihulkuvateks
                    rebasteks ja suteks.

Inimsööjad tiigrid
                    luurel hommikul,
verejanulised
                    hambad irevil

Õhtuhämaruses
                    madu-ussid teel —
surmatoovad hambad,
                    mürkipritsi keel.

Kuigi Siidilinnas
                    lõbu laialtki,
kindlasti on parem
                    kodus tagasi.

Raske-raske teekond Shu'sse
tõuseb otse taevasse.
Kaua vaatan lääne poole,
pikalt ohkan vaid.

SELETUSI

Joogem veini (*jiang jin jiu*) on kirjutatud *gushi* — “vanaaegse luule” — stiilis ja žanriliselt liigitatud *yuefu* alla. Ta koosneb 25 valdavalt 7-silbilisest värsireast, kuigi tuleb ette ka 5-, 6- ja 10-silbilisi ridu. Tõlkes olen luuletuse jaganud 22 enam-vähem ühesuguse silpide arvu ja rütmiga topeltvärsiks, koondades paaris kohas originaali kaks värsi ühte.

Luuletus on Li Bo paatosliku ja ekstaatilise “veiniluule” parimaid näiteid, kus luuletaja “kreedo” ja eluvaade on sõnastatud ehk selgemini kui kusagil mujal. Aja ja elu voolavus, loomulikkus kui eluviis, ennastunustav sõprus ja tarve oma annet välja valada inimeste rõõmuks on siin lausa deklaratiivselt väljendatud. Ja muidugi ülistus veinile, Li Bo lahutamatu kaaslasele, millest luuletaja leidis nii inspiratsiooni kui ka lohutust. Seda väljendab eriti luuletuse lõpurida.

Kollane jõgi — Huanghe, mis on toodud elu ja aja pöördumatusse võrdpildiks.

Kui taevas on õnnistand andega sind — Li Bo vihjab siin oma luuleannile kui taevasele ehk looduslikule (*tian sheng* — taevast sündinud), mitte õpitule, mis tao filosoofias vastandub eelmisele kui *ren wei* — inimese loodud.

Isandad kallid ja sõbrad — originaalis kutsub Li Bo endaga tegelikult jooma kaht konkreetset isikut. Esimest neist — meister Ceni (*Cen fu-zi*) — arvatakse olevat luuletaja Cen Cani (715–770), teine — Dan Qiu — oli Li Bo sõber, tao õpetaja.

Kuningas Chen — Kolmevalitsuse ajal (220–280) elanud valitseja, kes oli tuntud luuleande ja külalislahkuse poolest. Selles värsis on ka viide kuningas Cheni kaasaegse, poeet Cao Qi luuletusele.

Üksipäini kuuvalgel purjutades (*yue xia dun zhao*) on viiesilbiliste värsiridadega *gushi* stiilis luuletus. Nii originaalis kui tõlkes on 14 värsirida. Ebatüüpiline hiina luulele üldiselt, kuid üsna tüüpiline Li Bo’le on siin pöördumine kuu ja varju kui hingeliste poole. Luuletusest võib ehk välja lugeda ka teatavat eneseirooniat ja kibestumist üksindusest, mis lahustub siiski veini, kuu ja kevade nautimise ekstaasis.

Veini juues kuule (*ba jiu wen yue*) on 16 7-silbilisest värsireast koosnev *gushi* stiilis luuletus. Teemaatiliselt haakub eelmistega.

Valge jänes — muistsed hiinlased uskusid, et kuu peal elab võlujänes, kes pressib seal jumalate jaoks elueliksiiri.

Kuuneid — legendi järgi saatsid jumalad kaunitari Chang E kuu peale “pagendusse”, kui too oli varastanud oma jumalikkude päritolu mehe Hou Yi tagant elueliksiiri.

Kuulates Shu munga kandlemängu (*ting shu seng jun dan qin*) on tüüpiline viiesilbiline *lüshi* stiilis “moodne luuletus”. Nagu kompositsioonireeglid ette näevad, annavad kaks esimest värsirida teema (Shu munga kandlemäng), neli järgmist teema arenduse (kuulaja emotsioonid ja mälestused) ning kaks viimast lahenduse (kuulaja ärkamine muusika lummusest).

Shu — Sichuani provintsi muistne nimetus; Shu’s veetis Li Bo oma lapsepõlve ja nooruse.

Kandleks olen tõlkinud hiina rahvusliku keelpilli qini.

Rännumees — Li Bo ise.

Sõpra teele saates (*song youren*) on samuti viiesilbiline *lüshi* stiilis luuletus.

Vaikse öö igatsus (*jing ye si*) ja **Marmortrepi igatsus** (*yu jie yuan*) on *jueju* luule stiilsed näited. Mõlema luuletuse põhimotiiviks on kuu ja igatsus — hiina rahvatraditsioonis ja luules väga oluline ja sage teema, sestap on nad žanriliselt paigutatud *yuefu* alla. Kindlat teemat ja emotsiooni väljendavate luuletustena nähakse neis ka *ci*-luule eelkäijaid (vt viide 6). Täiskuu sümboliseerib lahusviibivate sõprade ja armastajate igatsust teineteise järele, nende ühendajat vaimus. Hiinlased usuvad, et vaadates täiskuu ja mõeldes sõpradele või kodustele, kellest sa oled lahutatud, paneb kuu nood omakorda sinu peale mõtlema. Kaug-Idas on isegi spetsiaalne täiskuu vaatamise püha kuukalendri kaheksanda kuu viieteistkümnendal päeval.

Sõnaga “igatsus” on tegelikult tõlgitud kaks erinevat hiinakeelset sõna. “Vaikse öö igatsus” pealkirjas seisab sõna *si*, mille kõrvaltähendused on “mõte”, “mälestus”, “soov”, “kavatsus”, teise luuletuse pealkirjas aga *yuan*, mille kõrvaltähendusteks “kurbus”, “valu”, “kibedus”, “tusk”. Seega on emotsionaalne häälestatus kummagi luuletuse puhul mõnevõrra erinev. Esimeses on see seotud mälestuspildiga kaugest lapsepõlvkodust, mille tekitab härmatisega sarnanev kuuvalgus, teises luuletuses kadunud või purunenud armastusega.

Kevadigatsus (*chun si*) on *gushi* stiilis kuuest viiesilbilisest värsist koosnev luuletus. Temaatiliselt kuulub see tsükklisse, mis Li Bo loomingus on üsna arvukalt esindatud — need on laulud noore naise igatsusest oma abikaasa järele, kes on pikkadeks aastateks saadetud kaugetele piirialadele sõjaväeteenistusse.

Põhjas — originaalis on kohanimi Yan, Põhja-Hiinas praeguses Hebei provintsis asuv maakoh; siin peetakse silmas piirkonda, kus luuletuse “minategelase” abikaasa sõjaväes viibib.

Läänes — originaalis Qin — muistne vürstiriik Lääne-Hiinas, mille territooriumil asus ka Tangi keisrite pealinn Changan — minategelase-nooriku kodukoht.

Raske teekond Shu'sse (*shu dao nan*) on *gushi* stiilis *yuefu* luuletus, Li Bo üks populaarsemaid teoseid. Vormilt rahvalaululähedasem kui enamik tema luuletusi.

Shu — vt kommentaari "Shu munga kandlemängu" juurde. Shu alad on Kesktasandikust eraldatud raskesti läbipääsetavate mägi-aladega, mis tegi muistsel ajal teekonna sinna raskeks ja ohtlikuks. Ka Li Bo luuletuse üheks motiiviks on mure Shu's viibiva sõbra saatuse pärast.

Muistsed kuningad — originaalis on nimetatud Shu müütilisi valitsejaid Can-congi ja Yu-fu'd, kes valitsenud neil mail kümneid tuhandeid aastaid enne esimesi hiina dünastiaid.

Qini riigi alla — IV saj eKr läks Shu Qini vürstiriigi võimu alla.

Valge mäestik, Kulmukaare ahelik — Taibo ja Emei mäemassiivid Sichuanis.

Vägimehed hukka said — legendi järgi saatnud Qini valitseja Shu valitsejale kingiks viis kaunitari, kellele viimane saatnud vastu viis ustavat sõjameest. Mägikoopas rünnanud neid hiigelmadu, kellega sõjamehed võitlusse astusid. Võitluse käigus varisesid mäed ja matsid kõik enda alla. Seda paika tähistab viieks jagunenud mäekuru.

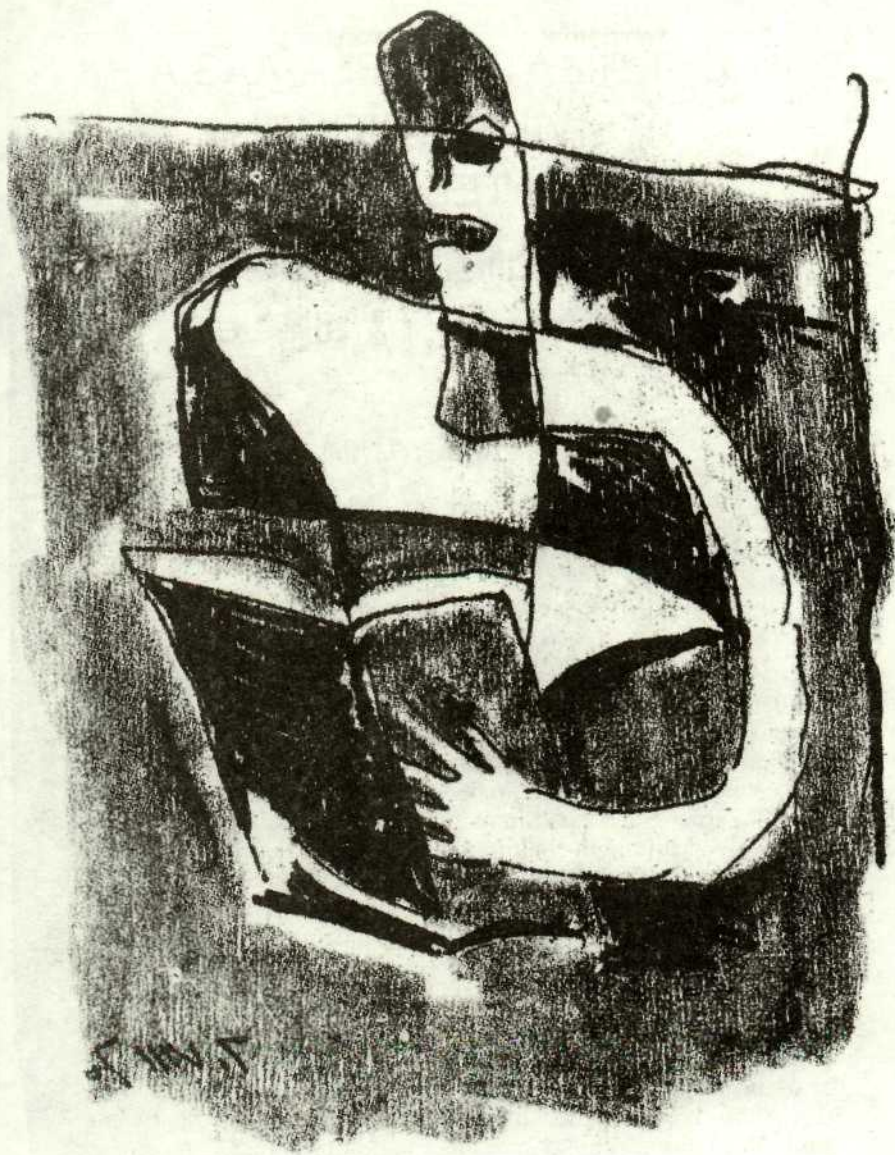
Kuue lohe veetud — muistse legendi järgi veavad kuus lohet päikese vankrit üle taeva. Kirjeldatud mäed on nii kõrged, et kujutavad päikese lohesõidukile tõsist ohtu.

Sinimäestik — Qingni, sinisavist ja settekivimitest mäeahelik Sichuanis, kuhu vesi hulgaliselt uhteorge on uuristanud.

Siidilinn — Jincheng, Sichuani pealinna Chengdu muistne nimetus.

Märt Läänemets

MÄRT LAARMAN

AMEERIKA JA EDELA-AASIA TSIVILISATSIOONI ERI TEEDEST

Arheoloogilisi materjale ja etnograafilisi paralleele

Juri E. Berezkin

KÜSIMUSED, MILLELE SEE ARTIKKEL VASTAMA PEAKS

1960. aastate lõpus õnnestus mul arheoloogiaüliõpilasena esimest korda sõita Lõuna-Turkmenistani pronksiaegse linna Altõn-depe väljakaevamisele. Sel ajal ma juba teadsin ülikooliloengutest, et esimeste tsivilisatsioonide areng Ameerikas ja Lähis-Idas on üllatavalt sarnane ja et see kinnitab oluliselt ajaloo seaduspärasuse olemasolu. Mul oli ka ettekujutus Mehhiko ja Peruu indiaanlaste linnadest ja teadsin sedagi, et Lõuna-Turkmenistan kuulus III aastatuhandel eKr Lähis-Ida kultuuritsooni. Ja ometi ma ei näinud mingit sarnasust Altõn-depe asula ja indiaanlaste linnade vahel. Miks nad on nii erinevad, ei osanud keegi mulle seletada.

Ameerika arheoloogilise materjali põhjal olen enam-vähem võimeline ette kujutama, kuidas käis igapäevane elu asteekide pealinnas Tenochtitlánis või Chan-Chanis Peruus. Kokkuvõttes ei olnud sellel elul suurt viga. Küll aga on raske mõista, kuidas Altõn-depe inimesed oma rasketes elutingimustes hakkama said. Vee koju toomiseks pidid nad kõndima mitusada meetrit ja kandma nõud üles linna, kuna majad asusid ümberasuvalt lagendikust 25 m kõrgemal. Jäätmeid ilmselt keegi linnast ära ei viinud

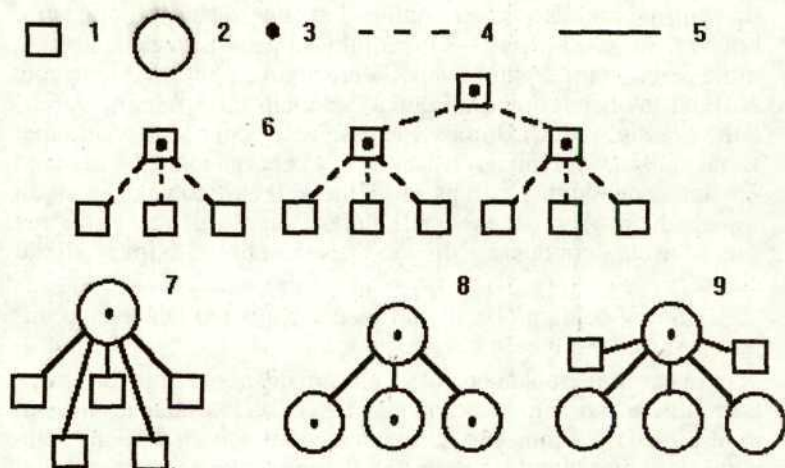
ja seega levis palju haigusi. Enamik mehi ja eriti naised suri enne 30 aasta vanuseks saamist. Kevad- ja sügisvihmadega muutus linn porihunnikuks ja kitsad, umbes 1 m laiused tänavad olid lausa kraavid. Ja ometi pidas 7–8 tuhat inimest paremaks elada koos ja mitte perekonniti eraldi oma põllu ja karjamaa juures. Me teame, et III aastatuhandel oli elu Lõuna-Turkmenistanis rahulik. Järelikult ei läinud inimesed linna vaenlase eest põgeneses, vaid omal vabal valikul. Kui mõni relvastatud kokkupõrge juhtuski, ei olnud see linna koondumise põhjuseks. Hiljem, II aastatuhandel eKr, oli sõjaohut Keskk-Aasia lõunaosas kindlasti tunduvalt reaalsem, aga suured asulad puudusid. Mis jõud siis ikkagi ajas inimesi kokku elama?

Teine nii-öelda globaalne probleem köitis mu tähelepanu hiljem ja on sisuliselt eelmistest erinev.

Impeeriumi pooldajate üks tähtsamaid argumente on suure tsentraliseeritud riigi paratamatus. Ehkki nad kasutavad meelsamini niisuguseid mõisteid nagu rahva vaim, tsivilisatsiooni omapära, ajaloolised huvid ja isegi Jumal, tundub nende seisukoht olevat kooskõlas Lääne evolutsionistide arvamusega. 1950. aastatest Ameerika sotsiaaltropoloogias, eriti arheoloogide hulgas, oli levinud arenguskeem, mille järgi elanikkonna kasv ja majanduslik areng sõltub suurearvuliste ühenduste tekkimisest. Muistses ajaloos on nende ühenduste tüübid *band* (rändrühm), *tribe* (hõim), *chiefdom* (võimsa pealiku valdkond) ja *state* (riik) (Service 1962). Hiljem Robert Carneiro muutis natuke seda skeemi ja pani "hõimu" asemele "autonoomse külakonna" (*autonomous village*), sest ainult külakogukonda ja mitte amorfset hõimu võis nimetada koondatud üksuseks (vt skeemi 1; Carneiro 1981: 47; 1987: 760).

Mõlemad, hõim ja *chiefdom*, on "keskmise suurusega ühiskonnad" (*middle range societies*), umbes 1000/3000–10 000/30 000 inimest (Upham 1972), millest allpool on külakond ja rändrühm ning ülalpool riik. Kõige olulisem selles skeemis on lüli *chiefdom*, sest just sellises ühiskonnas tekib esmakordselt võimukus. Riik, mis on arenenud *chiefdom*-ist, ei saa olla muud kui despootlik kuningriik. Edaspidine võitlus kuningriikide vahel lõpeb sellega, et üks vallutab teisi. Kui viimased kaotavad oma autonoomia, siis muutubki uus suurriik impeeriumiks.

Ajaloo edasi liikudes näeme, et põhitegelasteks ongi impeeriumid. Meie sajandi keskel tekkis isegi oht, et suurriikide võitlus viib kogu maailma ühinemiseni ühe impeeriumi võimu alla.

Skeem 1. 1. Külakogukond. 2. Linn. 3. Võimukeskus. 4. Mitteformaalne (isiklik) alluvus. 5. Formaalne (administratiivne) alluvus. 6. Chiefdom'id (lihtne ja kompleksne). 7. Linnriik. 8. "Territoriaalne" kuningriik. 9. Impeerium.

Õnneks ei vastanud viimane võimalus reaalsusele ei praktiliselt ega teoreetiliselt. Nimelt ei saa eksisteerida kinnist (ülemaailmset) tsentraliseeritud süsteemi, millel puuduks energia juurdevool väljastpoolt (Adams 1975). Siiski viib meie ajastu majandusareng terve planeedi integreerumiseni ja inimkond muutub koondatud ühiskonnaks. Praegusedki ülemaailmsed sidemed ei ole nõrgemad Antiik-Kreeka linnriikide omadest.

Ajaloo olid koondatud ühiskonnad enamasti tsentraliseeritud ja see tähendab, et kaasaegsed poliitilised ja majanduslikud tendentsid välistavad üksteist. Ühest küljest ei saa olla ülemaailmset tsentraliseeritud ühiskonda, aga teisest küljest on ta paratamatu. Kui mõlemad tendentsid on õigesti hinnatud, siis on tulemas mõni

hoopis uus, ennenägematu ühiskonnatiüp (koondatud, aga mitte tsentraliseeritud).

Unikaalse protsessi olemasolu on alati kahtlane, aga kas minevikus tõepoolest puudusid koondatud ja samal ajal tsentraliseerimata, akefaalsed kollektiivid? Meie teame, et näiteks riigi tasemel on olemas niisugune detsentraliseeritud vorm nagu konföderatsioon, kuigi ta esineb üsna harva. Igal juhul oleks tähtis leida midagi sellesarnast madalamal tasemel, kust edaspidine areng alguse on saanud.

Sotsioloogid arvavad, et kui kollektiivis on umbes 500 inimest, on see võimeline funktsioneerima ilma mingi juhtkonnata (Adams 1975: 251–253). Suuremad ühendused (eriti üle 1000 inimese) vajavad valitsemisstruktuure ja kasvav autonoomne külakogukond või oma osade aktiivsust koordineeriv hõim muutubki *chiefdom*'iks. Tüüpiline *chiefdom* koosneb külakogukondadest, mis pole omavahel seotud mitte ainult poliitiliselt ja rituaalselt, vaid ka majanduslikult (Creamer, Haas 1985: 739–740). Kui elanikkond on territooriumil hajali, siis koostöö võib olemas olla, aga kui inimesed elavad ühes asulas, on majanduslikud sidemed nende vahel paratamatud.

Kas see tähendab, et iga autonoomne linn pidi olema linnriik (kui seal elab umbes 30 000/50 000 inimest või rohkem (Baker, Sanders 1972: 163)) või *chiefdom* (kui ta elanikkond on väiksem)?

Ühesõnaga, probleem on järgmine: kas on võimalikud autonoomsed ühendused vähemalt 1000–2000 või isegi üle 10 000 liikmega, mis moodustaksid poliitilise terviku, ilma et nad samal ajal oleksid tsentraliseeritud? Et niisugusele küsimusele vastata, peame tutvuma ka teisiti organiseeritud ühiskondadega ja aru saama nende olemasolu loogikast.

MUISTNE AMEERIKA

Monumentaalsed ehitised ja rikkalikud hauad

Klassikalised *chiefdom*'i maad on Okeaanias ja Kolumbuse-eelne Ameerika. Me teame üpris hästi, kuidas 16.–18. sajandil *chiefdom*'e valitseti. Ajaloolisi ja arheoloogilisi materjale võrreldes oleme võimelised rekonstrueerima ka enne eurooplaste tulekut eksisteerinud *chiefdom*'e.

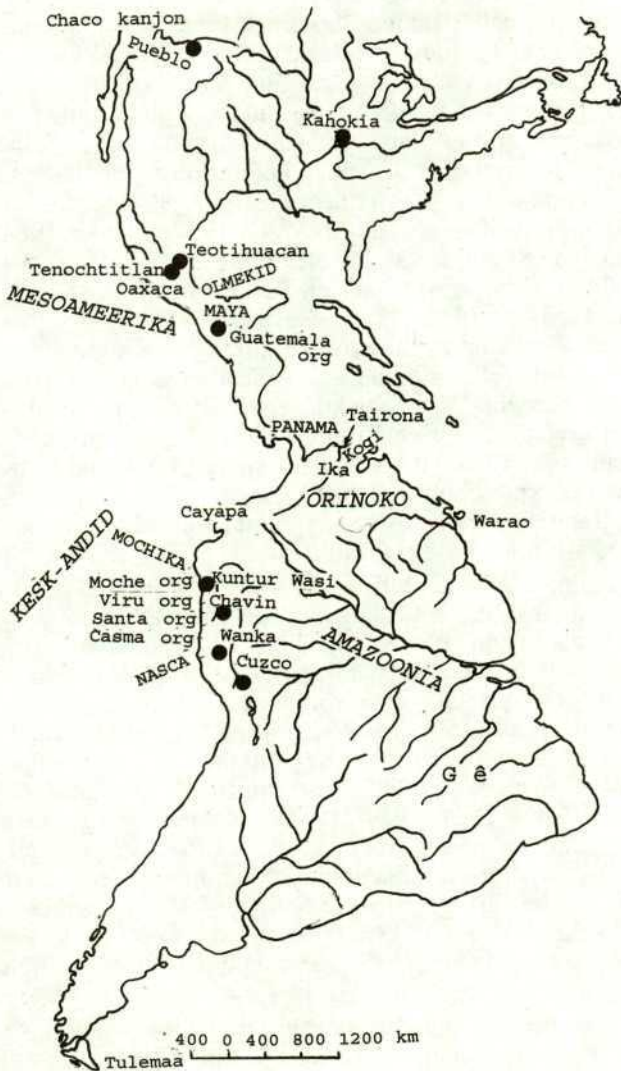
Chiefdom'i kõige kindlamaks arheoloogiliseks tõenduseks on rikkalike panustega eliidihaudade olemasolu. 1519. a tungisid hispaanlased ühe Kesk-Panama pealiku piirkonda. Konkistadoorid jõudsid õigel ajal: pealik oli parajasti surnud ja teda hakati matma. Hispaanlaste kirjelduse järgi "oli tal peas suur kiivrisarnane kuldne kauss", kaelas neli-viis kuldset kaelaketti, käed ja jalad olid kuldtorude sees, rinna ja kõhu peal olid suured kullast medaljonid, kuldvööst rippusid alla kuldsed kellukesed ja seljas oli kadunukesel midagi rõngasrüütaolist. Tema kõrval lamas kaks kullaga kaunistatud naisekeha (Emmerich 1965: 93–94).

1930. aastatel leidis ameerika arheoloog D. Lothrop Kesk-Panamast veel rikkalikumaid hauad, kus oli ka hulgaliselt ohverdatud naisi ja teenijaid (Lothrop 1937). Need leiud kuuluvad I aastatuhande teise poole pKr (Dade 1972) ja võib olla kindel, et tolleaegses Panamas valitsesid juba võimsad pealikud (vt kaart 1).

Kesk-Andide esimesed rikkalikud hauad kuuluvad 5. sajandisse eKr. Seal on Kuntur Wasi templite keskus, kust leiti neli matmiskambrit kullast kroonide ja ehetega (El Oro 1992; Kato 1993). Pealikute hauad I aastatuhande algusest pKr (Mochica kultuur) on täis kulda ja hõbedat (Alva, Donnan 1993). Need avastused on alles hiljuti tehtud, aga kui arheoloogidel ei oleks õnnestunudki leida pealikute matmiskohti, oleks ikkagi tekkinud veendumus, et kusagil nad kindlasti on. Asi on selles, et I aastatuhandest pärit kuldsed ehted ja nõud olid ammugi "mustal turul" liikvel, neist on lausa kollektisioone moodustatud (Emmerich 1965, joonis 1–9).

Mehhikos oli kuld kuni I aastatuhande lõpuni tundmatu ja kõige väärtuslikumaks materjaliks peeti nefriiti. Olmeekide kultuuris (1200–500 eKr) ilmuvad nefriidist ehted ja kujud. Tol ajal ei olnud riiklikku organisatsiooni veel olemas ja ühiskondlik süs-

Kaart 1.

teem oli *chiefdom*'i tüüpi (Drennan 1976: 358–363; Earle 1976: 21; Sanders, Webster 1978: 290).

Riigi tasemele jõudnud ühiskonna suhteliselt kõrgemat arengut tõendavad ka suured ehitised, mille rajamiseks on vaja väga palju inimesi või palju aega ning suurejoonelist ja stabiilset organisatsiooni. Kunstlikult loodud püramiidikujulisi künkaid ja monumentaalseid platvorme võib Uues Maailmas leida sealt, kus enne Kolumbust oli olemas küllalt kõrge elanikkonna tihe-
dus — mitte ainult Kesk-Ameerikast ja Kesk-Andidest, vaid ka Mississipi vesikonnast (Ford, Webb 1957; Fowler 1984; Holley, Dalan, Smith 1993; Peebles 1958; Webb 1977), Orinoco lagendikult (Llanoses) (Spencer, Redmond 1992: 144), ja Amazonias (Myers 1992: 87; Roosevelt 1991: 38), kus niisugused ehitised olid kümnete meetrite kõrgused ja sadade meetrite pik-
kused. Mägi-Kolumbias ja Kesk-Ameerika kaguosas ei domineerinud monumentaalsete objektide hulgas mitte muldvallid, vaid suured kivikujud (Olsen Bruhns 1992). Umbes niisamuti nagu Okeaanias — Lihavõttesaare hiiglasuured kivikujud ei olegi nii unikaalsed, kui populaarteaduslike raamatute autorid armastavad väita. Tahiti monumentaalsed templiplatvormid (*marae*) ulatuvad kuni 15–16 m kõrguseni (Wallin 1993).

Monumentaalsete ehitistega on siiski probleem palju keerulisem kui rikkalike haudadega. Ameerikas ilmuvad need sellel ajal, kui elanikkond oli veel liiga hõre ja arenenud võimustruktuuri olemasolu ei tundu tõenäoline. Näiteks Chalcacingos (Kesk-Mehhikos) ilmuvad 2–4 m kõrgused kivikattega terrassid juba Amate ajajärgul (1500–1100 eKr) ja muutuvad suuremaks Barrancase ajajärgul (1100–700 eKr), mil ümbritsevas piirkonnas oli vaid kaheksa pisikest asulat. Neist suurim oli umbes 130–325 elanikuga (Grove 1984: 40–45). Lõuna-Mehhikos Oaxaca orus, mille pikkus on umbes 70 km, ei elanud Rosario ajajärgul (700–500 eKr) tõenäoliselt rohkem kui 2000 inimest (Feinman jt 1985: 344). San José Mogotes, selle perioodi kõige tähtsam asulas, ehitati sel ajal juba suuri kivist platvorme ja raiuti välja kaunistustega steelasid (Blanton 1983: 258; Marcus 1986: 83, 88; Spencer 1982: 14–19).

Veelgi vapustavamad on Peruu leiud. Siin dateeritakse esimesed kividest ehitatud pühamud ja kunstlikud muldvallid juba VI/V–III aastatuhande algusega eKr, seega mitu tuhat aastat varasemasse aega, kui ilmuvad esimesed külad ja esimesed ki-

videst või savist elumajad (Aldenderfer 1989, 1990, 1991; Bonnier 1987; Bonnier, Rosenberg 1988; Bonnier, Zegarra, Tello 1985; Dillehay, Netherly 1983; Dillehay, Netherly, Rossen 1989; Olsen Bruhns 1994, joonis 7.2). Need "templid" on muidugi väikesed, aga hiiglasuuri platvorme hakati ehitama Peruuus ka umbes kaks tuhat aastat enne esimeste ülikute matmiskohtade ilmumist (Feldman 1985, 1987). II aastatuhande teisel poolel olid Peruu põhja/keskrannikul ehitatud templiplatvormid mahuga kuni 0,5–3,0 miljonit m³, s.t 10 kuni 30 korda suuremad kui kõige kõrgemad Mesopotaamia tsikuraadid (S. Pozorski, T. Pozorski 1992: 867; T. Pozorski, S. Pozorski 1993: 61). Need ehitised on kaunistatud reljeefsete kujutistega, mis olid kindlasti tehtud juba professionaalsete skulptorite poolt (Fung Pineda 1988; Moseley, Watanabe 1974; Olsen Bruhns 1994: 106–110; S. Pozorski, T. Pozorski 1986; T. Pozorski 1975; Ravines, Isbell 1975; Ravines jt 1982; Samaniego, Vergara, Bischof 1985). Arvatakse, et näiteks Moche orus, kus asub üks seitsme templiga keskus (suurim neist on 120×100×18 m), elas sellel ajal ainult 1200 inimest (Pozorski 1980).

Uhkete avalike ehitiste kõrval olid indiaanlaste elumajad alati tagasihoidlikud ja kaunistusteta. Oaxaca orust Mehhikos on vaid ühe elumaja õuest (San José ajajärk, 1100–1000 eKr) leitud midagi, mil tõenäoliselt rituaalne tähendus — kaks saviga määritud ja punaseks ning kollaseks värvitud 120 cm läbimõõduga madalat süvendit (Flannery 1976: 336, joonis 11.3).

Pealikuteta templid

Eelajaloolises Euroopas on olukord Peruuga sarnane. Juba III aastatuhandel eKr ehitatakse monumentaalseid templeid (Stonehenge Inglismaal, Malta saare templid), aga esimesed ülikute matmiskohad ilmuvad alles II aastatuhandel (Wessexi kuld Lõuna-Inglismaal (Kinnes 1988), mida mõnikord dateeriti III aastatuhandega eKr, kuulub tegelikult ka 18.–17. sajandisse). Veerand sajandit tagasi julges inglise arheoloog Colin Renfrew esimesena rekonstrueerida Vana Maailma eelajalugu Ameerika eeskujul (*chiefdom* ide tekkimine ja areng) ning pakkus ka *chiefdom* ide klassifikatsiooni (Harding 1983; Renfrew 1973: 253–256; 1974). Ta väitis, et *group-oriented chiefdoms* ilmuvad varem kui *individualizing chiefdoms* oma kindlaskujunenud eliidiga. Ei olnud aga selge, miks me peame neid "terve kollektiivi huvides eksistee-

rivaid" valitsemisstruktuure just *chiefdom*'iks nimetama. Mingi organisatsioon oli seal kindlasti olemas, aga miski ei kinnita konkreetselt, et selle eesotsas seisnuksid võimsad pealikud (*chiefs*).

Ameerika arheoloog John Rick (Stanfordi ülikool) pakkus hiljuti veel ühe, Renfrew' omaga üsna sarnase klassifikatsiooni. Ricki järgi kontrollivad *purpose integration society* ülikud ressurse, informatsiooni ja inimesi, koondades võimu ja väärtused seega enda kätte. *Function integration society*'s niisugused privilegeritud rühmad puuduvad, ent inimesed töötavad siiski koos, et ehitada nii utilitaarseid (näiteks kanalid) kui mitteutilitaarseid objekte (templid) (Rick 1990: 480).

Miks nad seda teevad, J. Rick ei seleta. Vastuse annavad Peruu töötavad teadlased. Nende hulgas on ameerika arheoloogid Richard Burger ja tema naine (Burger, Salazar-Burger 1991; 1993). Uurides monumentaalseid keskusi, mis olid ehitatud Peruu rannikul II aastatuhande teisel poolel eKr, tõstavad nad esile asjaolud, mis on *chiefdom*'i teooria vastu. Elamute ja käsitöö jäänuiseid on leitud kõige imelikumatest kohtadest, näiteks templiplatvormilt. Ebaharilikud isiklikud ehted (näiteks merelõvi kihvadest kaelakett) tõendavad, et mõnede surnute staatus oli erinev tavaliste inimeste omast, aga ühestki hauast ei ole leitud midagi tõesti väärtuslikku. Templid ehitati mitme sajandi jooksul ja see tähendab, et niisuguse töö jaoks tuli pidevalt kasutada küll sadade, aga siiski mitte tuhandete inimeste tööjõudu.

Burgerite teorias on tähtsaim, kuidas muistse Peruu ühiskonna organiseeritust seletada. See oli sama organisatsioonitüüp, mille indiaanlased on säilitanud kuni meie ajani. Selle aluseks on hierarhiline ja duaalne sugulussüsteem: ühiskond tervikuna koosneb kahest osast (ütlemes, paremast ja vasakust), need osad on omakorda samuti pooleks jagatud, jne, kuni peaaegu perekonna tasemeni välja (Netherly 1984). Struktuuri iga astme ühel poolel on natuke kõrgem staatus kui teisel, nii et vastava sugukonna alajaotuse juht on ka mõlema alajaotuse ühine liider, kusjuures madalama alajaotuse juhiks on tema asetäitja. Liidri positsioon võis olla päritav või ka valitav, seega oli tähtis ametikoht, mitte konkreetne väljavalitu.

Need tööd, mis nõuavad paljude inimeste koordineeritud aktiivsust (näiteks kanalite puhastamine või külakogukonna pidude ettevalmistamine) on organiseeritud selliselt, et kaks sugukonda (s.t kõrgem ja madalam) võistlevad ülesande parema täitmise

eest. Võidust pole huvitatud mitte ainult liidrid, vaid ka lihtsad inimesed ja sellepärast on nad valmis ka "ebapraktilist" tööd teema (templite ehitamine). Niisugune süsteem on võimeline sadade inimeste aktiivsust koordineerima. Ühisest tööst osavõtjad ei tegutse käsu korras, vaid kõikidele tuttava rituaali järgi (Tello, Miranda 1923: 530–549).

On väga tõenäoline, et II aastatuhandel eKr ja veelgi varasemal ajal oli ühiskonna struktuur Peruus niisama duaalne kui hiljem. Seda kinnitavad sellise ühiskonna arhitektuurile iseloomulikud topelttempliplatvormid ja kaksikaltarid.

Abielupaar Burgeri seisukoht leidis ameerika arheoloogide hulgas suurt toetust (Moseley 1992: 25–27). Isegi Thomas ja Shelia Pozorski, kes on kõige veendunud *chiefdom*'i ehk varase riigi mudeli pooldajad, peavad tunnistama, et "muistne komplitseeritud ühiskond kauges minevikus võis olla väga erinev kõigist näiteist, mis on meile tõepoolest tuttavad" (S. Pozorski, T. Pozorski 1992: 863). Peale Peruu ranniku on veel ilma päritavate juhtideta, aga suhteliselt arenenud ühiskonna näiteks 900–1200 eKr Chaco kanjoni kultuur Arizonas. Siit on teada võimsaid ehitisi, ehkki haudadest pole aardeid leitud. Sellegipoolest on varanduslik stratifikatsioon siin ilmekam kui II aastatuhande eKr Peruus (Earle 1987: 285; Lekson 1984; Lightfoot 1987; Rick 1990: 480).

II aastatuhande eKr ja hilisemad materjalid Põhja-Peruust ei ole siiski nii erinevad, kui diskussioonist osavõtjatele mõnikord tundub. Tõsi küll, umbes 500 eKr tugevneb liidrite võim ning ilmub ja areneb matmiskohtade diferentseeritus (kuld, tapetud naised jne pealike haudades). Aga hiiglasuured templiplatvormid, mis olid ehitatud II aastatuhandel eKr ja I aastatuhandel pKr, on siiski sarnased. On tähelepanuväärne, et neidsamu jaaguari-kihvu ja -küüsi, mida Peruu pealikud ja kuningad olid kasutanud I aastatuhandel pKr oma võimu sümbolina (Lathrap 1985), on juba II aastatuhandel eKr näha templite seintel. Ühiskonna arengu astmed on siin erinevad, aga arengutee vist sama.

Võimukeskus võib ka isikupäratu olla. Sellisel juhul on ühiskondlikud tööd sugulusstruktuuride funktsioneerimise otsene tulemus. Iga sugukond on huvitatud oma maaõiguste, kõrge positsiooni, sõjalise võidu jne sümboolsest jäädvustamisest ja monumentaalehitised on selle eesmärgi saavutamiseks kõige mõjuvamad.

Tseremoniaalsed keskused

Mitteutilitaarsed ühiskondlikud tööd ja ühiskonna hierarhiline struktuur on tihtipeale seotud tseremoniaalsete keskustega ja elanikkonna haja-asustusega.

Peale eelriigiliste ühiskondlike tööde ulatuse on arheoloogid hämmastanud ka asjaolu, et platvormid ja templid seisid väljaspool asulaid. Niisugused "tseremoniaalsed keskused" on Ameerikas, Okeaanias ja mõnedes teistes regioonides väga tavalised. Euraasia steppides oli samasugune roll pealike hauakäabastel.

Kollektiivsed tööd on tavaliselt kontsentreeritud sellesse kohta, mida peetakse universumi keskpunktiks. Viimase roll ei ole ainult religioosne, see on ka ühiskondliku elu ja majandusliku aktiivsuse keskus.

Ühiskonnad, kus puuduvad elanikkonda koos hoidvad administratiivsed struktuurid (teiste sõnadega, kõik väiksed ja keskmise suurusega eelriigilised ühiskonnad), vajavad ja on ka ühiskondade regulaarseks tugevdamiseks võimelised organiseerima oma liikmete koosviibimisi. Need toimuvad tseremoniaalses keskses, mis võis olla väljaspool asulat või ka mitte. Keskuseks olid monumentaalsed templid, onnid või lihtsalt väljak. Pidulik koosviibimine soodustas sõjalist koostööd, majanduslikku planeerimist, omavaheliste tüliküsimuste lahendamist jne.

Tseremoniaalse keskuse funktsioneerimise põhimõtteid võiks illustreerida mõne näitega Lõuna-Ameerika indiaanlaste eluviisist. Sisuliselt ei olegi kirjeldatud poliitiline moodustis Euroopas täiesti võõras: oli ju Delfi ja Olümpia pühamutel Antiik-Kreekas või tähtsamatel keskaegsetel kloostritel umbes samasugune roll. Erinevus seisnes selles, et siin nad eksisteerisid riikidega koos, samal ajal kui Uues Maailmas olid keskused mõnikord ainukesed ulatuslikud poliitilised üksused.

Lõuna-Ameerika tseremoniaalsed keskused olid algvormis juba Tulemaa Selk'namide jahimeestel. Sealsed indiaanlased olid rändava eluviisiga ja nende onnid olid äärmiselt primitiivsed, isegi ilma katusega. Suures piirkonnas rändavad rühmad said umbes kord aastas kindlas kohas kokku, mis võimaldas hoida rahva ühtsustunnet ja noortel leida kaaslasti. Selles kohas oli soome-ugri *koda* meenutav suhteliselt suur ehitis, kus rituaalidest osavõtjad võisid ka elada (Gusinde 1931: 194–204, 831–839; Lothrop 1928: 59–64, 94).

Orinoco suudmes elavate *warao*-indiaanlaste majandussüsteem oli arenenum kui tulemaalastel (Heinen 1972; Heinen, Ruddle 1974; Wilbert 1972, 1975; Wilbert, Layrisse 1980). Kuni meie sajandi alguseni *warao*'del paiksed külad siiski puudusid ja inimesed rändasid deltasaartel ringi. Iga endogaamne kogukond (umbes 200 inimest) koosnes mitmest eksogaamsest rühmast. Suurema osa aastast rändasid väiksed rühmad või isegi üksikud perekonnad omaette ringi, püüdes kalu ja töödeldes tärglist, mida sisaldab mauriitsiusepalmi tüvi. See tärglis koguneb kuival ajal ja kaob vihmadega. Puhastatud tärglist võis kaua säilitada ja tänu sellele oli *warao*'de korilus enam-vähem niisama efektiivne kui algeline põllumajandus. Palmisalud ja kalarikkad vesistud on suurel territooriumil laiali ja sellepärast pididki *warao*'d rändama. Kogutud tärglisevarude jaoks oli vaja aga kindlat paikset kohta, mida kasutaksid kõik rühmad.

Nii oli kogukonna pühamu ka majandusliku keskuse rollis ja ajutine onn muutus templick. Igas *warao*'de keskuses oli puust põrand tantsimiseks, pereonnid ja *kuaihanoko* — üsna kapitaalne kahekorruseline ehitis, mis oligi tempel. Selle esimesel korrusel seisis suur tünn palmitärglisega ja ülemisse kambrisse oli peidetud püha kivi (vaimu kehastus). Tünni oli mitme kuu jooksul pikkamööda tärglisega täidetud ja peo käigus jagas preester selle laiali.

Võib oletada, et Mehhiko ja Peruu kõige vanemad muldvallid ja kividest konstruktsioonid on samasuguste kogukondlike keskuste jäänused, kus ei olnud pidevat elanikkonda ja mis olid orgudes rituaalse- ja majandusliku elu sõlmpunktid.

Erinevalt *warao*'dest on *kogi*- ja *ika*-indiaanlased Sierra Nevada mägedes (Põhja-Kolumbias) pikaajalise traditsiooniga põllumehed (Chaves Mendoza, Francisco Zea 1977; Reichel-Dolmatoff 1975, 1985, 1987) ja Tairona kultuuri järeltulijad. Siiski on ka *kogi*'d liikuva eluviisiga. Mägedes on eri kõrgustel erinevad mulla- ja kliimatingimused, mis võimaldab talupoegadel kasvatada nii jaheda- kui kuumalembeseid taimi. Selleks tuleb umbes kord kuus muuta asukohta, liikudes eri kõrgustel asuvate põldude vahel. Samal ajal on vajadus ühiskondlike kontaktide järele, milleks korraldatakse tseremoniaalsetes keskustes perioodilisi kokkutulekuid. Need on templite ümber asuvad suured külad, kus tavaliselt elab ainult preester ja kuhu rahvas koguneb mõneks nädalaks aastas.

Kogi templid on palju suuremad ja uhkemad kui *warao*'de omad. Nende ehitamiseks ei kasutata mitte ainult puid, vaid ka kive. Tairona (*kogi* esivanemate) linnakestes olid 22–24 m läbimõõduga hooned (Reichel-Dolmatoff 1964: 170), mille vundament oli tehtud töödeldud kividest (Cadavid 1986; Cadavid, Groot de Mahecha 1982; Castaño 1987).

Kogi, *ika* ja *warao*'de pühamutel on oma hierarhia. Kõige tähtsamate templite mõjusfääri kuulub peaaegu kogu etniline territoorium, väiksematel pühamutel on vaid lokaalne piirkond. Need mõjusfäärid ei ole *chiefdom*'id (pealikud puuduvad), aga *chiefdom*'i iseloomustav võimustruktuur on juba välja kujunenud nagu II aastatuhandel eKr Peruus.

Veel tähtsamad on Lääne-Ekuadori materjalid. *Cayapa*-indiaanlased elavad legendikul ja seepärast sarnaneb nende tsivilisatsioon tüüpiliste Kolumbuse-eelsete tsivilisatsioonidega (De Boer, Blitz 1991). Siin kasvatatakse maisi ja mugultaimi. Eri-nevalt *kogi*'dest ja *warao*'dest ei muuda *cayapa*'d aasta jooksul elukohta, sest nende majapidamised on perekonniti hajali. See võimaldab kasutada elukoha lähedal asuvat sobivat põllumaad. Nagu enamikul indiaanlastest, ei ole ka *cayapa*'del olnud (vähemalt minevikus) rakkeloomi ja saaki kaugelt käsitsi tuua on liiga raske. Nagu juba öeldud, on indiaanlastel vaja poliitilistel ja sõjalistel põhjustel omavahelist ühendust hoida, mida tseremoniaalsed keskused võimaldavadki.

Tulemaalaste, *warao*'de ja isegi praeguste *kogi*- ja *cayapa*-indiaanlaste rühmades, mis on koondunud ühe tseremoniaalse keskuse ümber, on alla tuhande inimese. 16. sajandil oli *kogi* või *cayapa chiefdom*'ides üle 10 000 liikme ja nende valitsemine nõudis formaalseid võimustruktuure. Kordame aga jälle, et rahvarv ei ole sellist tüüpi süsteemis ainuke muutuv komponent. Mida arenenum sugulusstruktuur, seda vähem oli vajadust tugeva juhi järele.

Huvitavaid näiteid selle kohta võib leida Ida-Brasiilia *gê*-indiaanlaste eluviisist (Gross 1979; Maybury-Lewis 1979). *Gê*'de külad ei olnud midagi muud kui omapärased tseremoniaalsed keskused, kuhu tuli mitmeks kuuks kokku 2–3 tuhat inimest, et osaleda rituaalides ja spordivõistlustel ja samal ajal harida oma põllumaad. Kui peod ja põllutööd olid möödas, siis rändas perekond või väike rühm omaette edasi, elatudes korilusest ja jahist. *Gê* külades pühamuid õieti polnud ja ühiskondlik hierarhia

puudus täiesti, kuid sugulusstruktuur oli üks arenenumaid ja keerulisemaid Ameerikas. Seetõttu oli igatühe käitumine omamoodi programmeeritud, mis aitas koostööd organiseerida ja konflikte vältida.

Suguharu struktuuride põhjal kujunenud ühiskonna eeliseks ongi inimeste aktiivsuse suunamine eri olukordades. Olemasolevas hierarhias on ka kerge levitada vajalikku informatsiooni eri rühmade vanemate kaudu. Ainukeseks piiranguks on siin aeg, mille jooksul informatsioon jõuab keskusest perifeeriasse ja tagasi. Kui see võtab rohkem kui ühe päeva, muutub süsteem juhitamatuks ja mõned tema osad iseseisvuvad. Just sellepärast ei ole *chiefdom*'i pealinnast piirini tavaliselt rohkem kui 15–30 km (Spencer 1987: 375; Helms 1979: 53). Ainult ratsanike (Euraasia steppides) ja meremeeste (Polüneesias ja Mikroneesias) *chiefdom*'ide vahemaad olid mõnikord suuremad.

Piirideta asulad

Tseremoniaalsetes keskustes toimuvatest ehitustöödest võtavad osa kõik vastavasse sugukonda kuuluvad inimesed sõltumatult elukohast. Seetõttu ei pruugi monumentaalse templi kõrval mingit suurt asulat olla.

Enamikul Ameerika ja Okeania *chiefdom*'idest puudusidki tihedasti kokku ehitatud asulad. Niisugune olukord oli näiteks havailastel (Allen 1991: 119) ja Peruu lõunarannikul asunud Nasca kultuuris (Silverman 1985; 1986). Buritica orus (Tairona kultuuris) elanud 15 000 inimesest elas *chiefdom*'i pealinnas kõige rohkem 2000 (Castaño 1987: 232). Guatemala orus (I aastatuhande alguses pKr) olid monumentaalse keskuse juures 26 000 elanikust ainult 10–12% (Sanders, Murdy 1982: 54). Peruu põhjarannikul asuvas 40–50 km pikkuses Alam-Santa orus (1. sajandi alguses) elas umbes 30 000 inimest, enamik neist väikestes asulates ja mitte püramiidide kõrval (Wilson 1988: 177–196). Isegi San Lorenzos (olmeekide kultuur Mehhikos 12.–10. sajandil eKr) ja Chavin-de-Huantaris (chavini kultuur Peruu 4.–3. sajandil eKr) ei olnud elanike arv suurem kui 2–3 tuhat (Burger 1984: 234–247, 277; Marcus 1976: 85). Mõlemad asulad olid ometi suurte piirkondade poliitilised keskused, neil oli üsna suur ideoloogiline mõjusfäär.

Kindlaid reegleid siin aga pole. Näiteks Virú orus Santa oru lähedal (I aastatuhande alguses pKr) oli umbes 16 000 elanikust 3–4 tuhat kontsentreeritud *chiefdom*'i pealinna ümber (Schaedel 1972: 19). Veel suuremad (7–14 tuhat inimest) olid *wanka* linnad Peruu mägedes (1400 pKr (D'Altroy 1987: 85)), kuigi need arvud on Ameerika *chiefdom*'ide jaoks rekordilised. Olulisem kui asulate suurus on asjaolu, et Ameerikas ei olnud neil tavaliselt konkreetseid piire. Seetõttu oli võimatu öelda, kus lõpeb *chiefdom*'i keskus ja kus algavad väikesed maa-asulad.

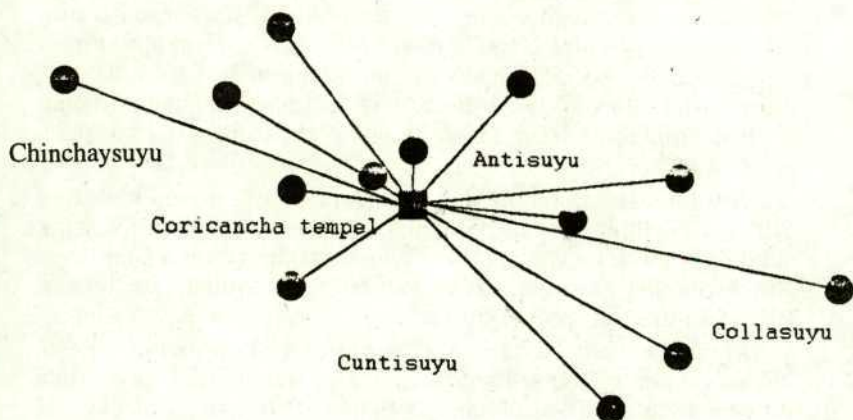
See piiride puudumine on väga tüüpiline ja arheoloogilised andmed on kooskõlas ajalooliste ja etnograafilistega. Näiteks Cuzcos (mis sai pärast inkade pealinnaks) ei omandanud iga *ayllu* (sugukond) mitte konkreetset piiratud krunti, vaid piltlikult mingi osa "maailma ringist" linna peatemplist lõpmatuseni, sest linnal polnud täpseid piire (Sherbondy 1979; Zuidema 1964, 1986a, 1986b). Seega olid tähtsad just need radiaalsed piirid (skeem 2).

Sellist tseremoniaalse keskuse taolist linnatüüpi, kus maa- ja linnaelanikkonna tegevus, elustiil ja staatus oluliselt ei erine, nimetavad ameerika arheoloogid *regal-ritual city*'ks (Sanders, Webster 1988: 523–524).

Tavaliselt puudusid Mehhikos, Kolumbias või Peruus linnamüürid, nii et kaitselahinguid peeti kas mägedes asuvate kindluste ümber või kõrgetel templiplatvormidel. Kui müüre üldse ehitati, siis mitte linnade, vaid riikide piirile kuskil mägedes või kõrbes (Paddock 1984; Topic, Topic 1978: 618). Isegi nende ehitiste kaitsefunktsioon oli tihtipeale algeline, nad lihtsalt eraldasid eri sugukondade territooriume (Wilson 1988: 251–255). Ainukesed müüridega piiratud asulad olid Kesk-Peruus 14.–15. sajandil pKr (Parsons, Hastings 1988: 218). Need asusid mägede tipus ja olid mõeldud peamiselt kindlustatud varjupaigaks, sest sõjaaeg oli tol ajal ebatavaliselt suur. Müüridega on piiratud ka Missisippi kultuuri suurim keskus Cahokia, ent mitte asula ise, vaid tähtsamate püramiididega piirkond (Coe, Snow, Benson 1986: 56–57).

Esimeste Ameerika riikide pealinnadel puudusid linnamüürid nagu *chiefdom*'ide keskustel, aga just suuruse poolest olid riigi ja *chiefdom*'i linnad väga erinevad. Teatud arenguetapil rändas riigi pealinna tohutu hulk inimesi. Guatemalas ei elanud varaklassitsel ajal monumentaalse keskuse lähedal enam mitte 10%, vaid

Skeem 2. Inkade pühamud Cuzco piirkonnas. Coricancha kesktempliga seotud sümboolsed jooned on ayllu (klannide) maad jagavad piirid. Zuidema 1986b, joonis 16 järgi (lihtsustatud).

umbes 50% 30 000-lisest elanikkonnast (Sanders, Murdy 1982: 55). Eriti ilmeka näite pakub Teotihuacan (Mehhikos) 1.–7. sajandil pKr. Siia koondus umbes 125, isegi kuni 200 tuhat inimest, s.t umbes 50% Mehhiko oru elanikkonnast (peaaegu kõik need, kes elasid Tezcoco järvest ida pool (Blanton 1983: 263–270; Sanders, Webster 1988: 337)). Selline kontsentratsioon oli majanduslikus mõttes väga kahjulik ja juba asteekite ajal elas enamik inimesi jälle väiksemates linnades ja külates (Gorenflo 1986; Sanders, Webster 1988: 539). Sellele fenomenile proovime seletust pakkuda hiljem ja teeme praegu eelkõrvõtte.

Chiefdom'i tekkimise loogika on järgmine. Kui elanikkonna tihedus kasvab (tavaliselt tänu töötleva majanduse arengule), siis tekib vajadus konfliktide ärahoidmiseks koordineerida suurema hulga rahva aktiivsust. Sugulusstruktuur ja eriti duaalne

organisatsioon kergendab ühiskonna organiseerimist lihtsast kokonnast kõrgemale tasemele (õieti tekibki organisatsioon just selleks, et kergendada kogukondade vahelist koostööd). Niisugune organisatsioon võiks põhimõtteliselt töötada ilma eesotsas oleva võimsa pealikuta. Nagu iga teine tihiskondlik struktuur, kipub see aga muutuma iseseisvaks ja oma reaaliikmetest sõltumatuks. Inimesed, kes on mõne kõrgema ameti kandjad, on huvitatud oma tähtsuse rõhutamisest ja suurte templite ehitamine annab selleks hea võimaluse.

Kui ühiskonnas on ainuke ja kindel keskus, siis on kõik ressursid koondunud just sinna ja tänu sellele on eliidil hea võimalus neid ka kontrollida. Nii muutubki ametikandja võimsaks juhiks ja kui ühiskonna suurus veelgi kasvab ning juht suudab luua temale alluva haldussüsteemi, tekib ka kuningriik.

Majanduslikult on haja-asustus tihtipeale kasulikum kui elanikkonna suur kontsentreeritus. Kui *chiefdom*'i organisatsioon (sugukondlik struktuur pealikuga eesotsas) on olemas, ei takista haja-asustuse tüüp aktiivsuse koordineerimist. Siin ongi seletus, miks *chiefdom*'i tüüpi poliitiline organisatsioon ja tseremoniaalne keskus + üksikud majapidamised (aga mitte suured asulad) tavaliselt koos eksisteerivad.

LÄHIS-IDA, IRAAN JA INDIA

Arheoloogilised andmed chiefdom'i hüpoteesi vastu

C. Renfrew' katse kasutada Ameerika arenguskeemi Lääne-Euroopa materjalide tõlgendamisel julgustas teisi uurijaid otsima *chiefdom*'e ka Lähis-Ida neoliitikumist ja eneoliitikumist (Flannery 1972: 401–403; Voigt 1986: 111, 1990: 12). On ka arheolooge, kes niisuguseks rekonstruktsiooniks mingit põhjust ei näe (Gilead 1988: 433).

Üldistusi ei tohi siin veel teha. Näiteks Susiana legendikul (Edela-Iraanis) IV aastatuhandel eKr tundub "indiaanlaste moodi" areng olevat vähemalt tõenäoline, kui mitte kindel (väikesed asulad monumentaalsete platvormidega, haudade varanduslik diferentseerumine). Mõned ameerika arheoloogid räägivad riigi tekkimisest seal (Johnson 1973, 1987; Wright, Johnson 1975, 1985), mis on üpris kahtlane. Palju huvitavam on hüpotees, et

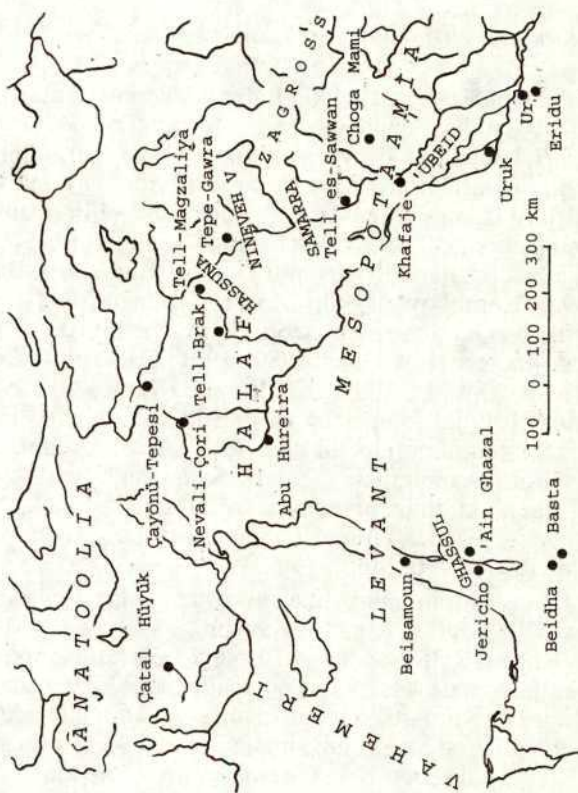
IV aastatuhandel eksisteerisid Susianas *chiefdom*'id (Hole 1985, 1987). Siiski on Susiana pigem erand. Paljud teised Edela-Aasiast leitud asulad, templid ja matmiskohad erinevad Ameerika omadest liiga palju. Nende interpreteerimiseks läheb vaja mõnd teist kui *chiefdom*'il põhinevat skeemi.

Kindlate piiridega suured asulad

Arheoloogide arvates tekkis Lähis-Idas töötlev majandus umbes VIII aastatuhande lõpus eKr, nn PPNB (*Pre-Pottery Neolithic B*, keraamika-eelne neoliitikum B) kultuuri kontekstis. Selle kultuuri algkeskus asus kusagil Süürias ja tema hilisem territoorium laienes Kagu-Türgist Lõuna-Iisraelini (Cauvin, Cauvin 1993) (kaart 2). Tõenäoliselt tekkisid põlluharimine ja paikne eluviis juba epipaleoliidis (Natufi kultuur (Bar-Yosef, Belfer-Cohen 1989a; Korobkova 1994; Moore, Hillman 1992)) ja kindlasti PPNA (keraamika-eelne neoliitikum A) Süürias, Palestiinas ja Loode-Iraagis (Bar-Yosef 1989; 1991; Bar-Yosef, Belfer-Cohen 1991; Kozłowski 1989; Kozłowski, Kempisty 1990; Watkins 1990). Tol ajal loomakasvatus siiski veel puudus ja neoliitikumi jaoks tüüpiline elustiil alles tekkis (näiteks ümmargused onnid täisnurksete majade asemel). Sama laadi protsessid toimusid teistsuguse kultuuri areaalis ja võib ka olla natuke aeglasemalt Zagrossi mägedes (Iraagi-Iraani piiritsoonis (Braidwood 1983; Pullar 1977, 1990; Smith 1990)).

Areng ei toimunud ilma raskusteta, tuues kaasa ka esimese terava ökoloogilise kriisi (Rollefson 1989a, 1990: 50–51; Rollefson, Köhler-Rollefson 1993). Lõuna-Levandi elanikud muutusid VI aastatuhande keskpaiku nomaadideks. Enne seda elas nende kultuur läbi viimase õitsengu. Kuigi VII aastatuhande keskel olid paljud väikesed asulad juba maha jäetud, tekkis mitu suurt asemele. Nende hulgas on 'Ain Ghazal ja Basta Jordaaniast, Beisamoun Põhja-Iisraelis ja Abu-Hureira Põhja Süürias (Bar-Yosef, Belfer-Cohen 1989b: 62; Rollefson 1989a: 136–137, 1989b). Sama suur asula, Çatal Hüyük (umbes 14 ha) VII–VI aastatuhandest on teada ka Anatoolias (Mellaart 1967: 30–31).

Niisuguste asulate elanikkonna arvukuse kohta on kõige kindlamad hinnangud 2000 piiril. Vanasti arvasid arheoloogid, et muistsete asulate elanikkond oli suurem (näiteks 5–6 tuhat Çatal Hüyükis (Kohl, Wright 1977: 277)). Ei arvestatud, et tavaliselt

Kaart 2.

seisab etnograafiliste andmete järgi 50–60% ühe ja sama perioodi majadest tühjal (Aurench 1981: 99). Põhjalikumad uuringud 'Ain Ghasalis kinnitavad, et just niisugused hinnangud (2000) on õiged (Rollefson, Köhler-Rollefson 1993: 36). Liiga tagasihoidlikud arvestused (500–1000 inimest) ei ole ka tõenäolised. Neoliitilised asulad olid ehitatud väga tihedalt, umbes nagu kaasaeagsed väikesed külad Iraagis ja Iraanis, kus keskmiselt elab ühel hektaril 180–200 inimest (Aurench 1981: 95–96).

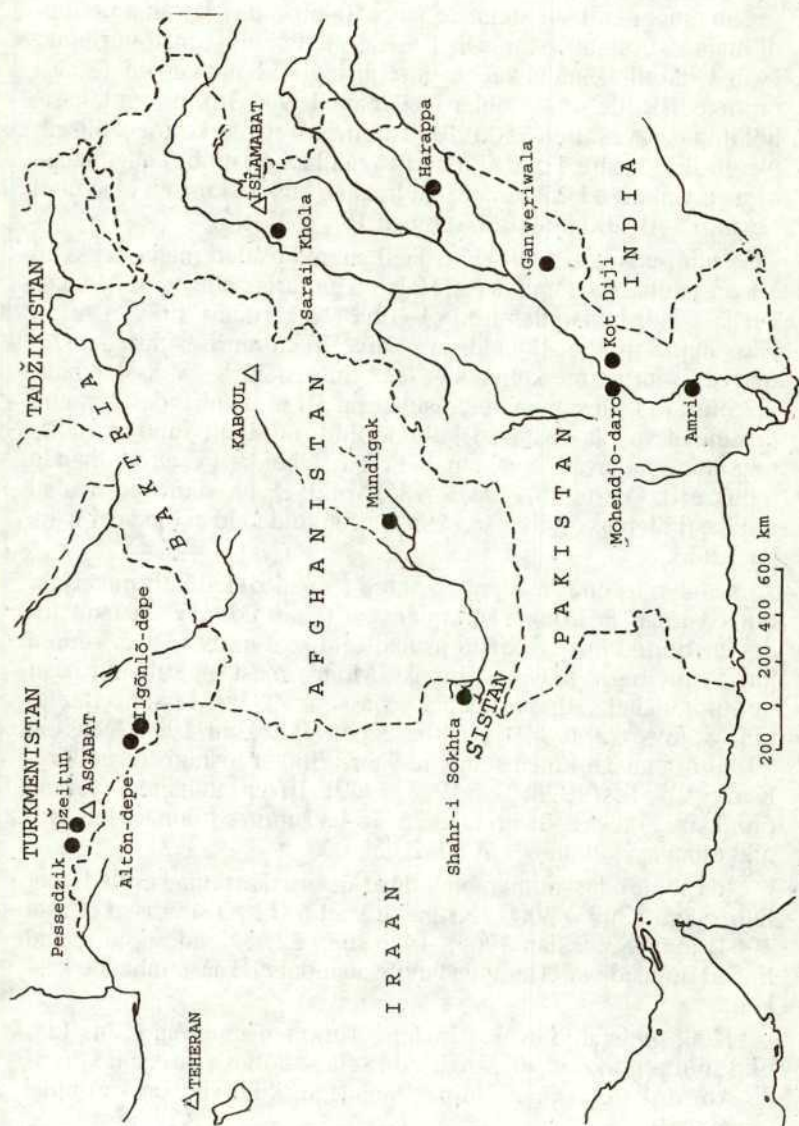
Peale seda, kui Lähis-Idas jäeti suured asulad maha, tekkisid VI aastatuhande lõpul uues Halafi kultuuris jälle väikesed külad ja eraldi majapidamised (1–3 ha (Akkermans 1989, 1991)). Hassuna, Samarra, 'Ubeidi ja Ninive V kultuuri asulate maksimumset suurust me kahjuks ei tea. Suuremad V–IV aastatuhande Süüria ja Mesopotaamia asulad on III aastatuhandel ehitatud pealinnade all ja vastavad kultuurikihid on ainult suurte raskustega kättesaadavad. Vähemalt Põhja 'Ubeidis (V aastatuhande lõpus eKr (Vértesalji 1987: 186)) olid 15 ha suurused asulad kindlasti olemas (Wilkinson 1990: 55), kuid neid ei ole veel välja kaevatud.

Teine piirkond, mis pakub antud teemal rikkalikult materjali, on Ida-Iraan ja Lõuna-Turkmenistan (kaart 3). IV aastatuhandel eneoliitikumis tekkinud asulad olid seal umbes sama suured kui 'Ain Ghazal ja Çatal Hüyük. Mõnda neist on küllaltki hästi uuritud, näiteks Ilgönlö-depet (Masson 1993; Masson, Berezkin, Solovyova 1994) ja Altön-depet (Berezkin 1994; Masson 1988) Lõuna-Turkmenistanis ja Šahr-i Sohtat Sistanis (Lamberg-Karlovsky, Tosi 1973; Tosi 1968, 1969). III aastatuhandel (varane pronksiaeg) tekkisid siin juba 25–75 ha suurused linnad, kus elanikkonna arv oli umbes 7000–20/25 000.

Ida poole edasi minnes on Induse jõe oru tähtsamad asulad (Kot Diji, Sarai Khola) 3000 eKr paiku veel 6–12 ha suurused (Casal 1964, joonis 3; Khan 1965: 14, 1968: 32). Nendest suuremad linnad ilmusid vaid Harappa tsivilisatsioonis III aastatuhande keskel.

Kõik nimetatud asulad Iraanis, Turkmenistanis ja Lähis-Idas olid suurte piirkondade keskused. Selles mõttes võib neid võrrelda Ameerika *chiefdom*'ide pealinnadega, kuid siin on ka olulisi erinevusi.

Esiteks, maaelanikkond Aasias oli suurte asulate juures tihetele (kui mitte alati) üpris väike, ja enamik antud piirkonna

Kaart 3.

inimesi elas tihedalt koos. 'Ain Ghazal ja teised Levandi VII aastatuhande "linnad" seisis üsna omaette (Rollefson 1989a: 138; Rollefson, Simmons 1987: 44), nende ümber polnud külasid. Šahr-i Sohta ümbruse külade kogupindala on umbes kaks korda linna omast väiksem (Lamberg-Karlovsky, Tosi 1973: 24; Tosi 1978: 59).

Teiseks olid Aasia asulatel algusest peale kindlad piirid. Elanikkonna suurenedes kasvas asula n-ö sissepoole. Majadevahelised tühjad kohad ehitati aegamööda täis (Dentzer, Villeneuve, Bianquis 1985; Schmidt 1964). Just sellist tüüpi arengut iseloomustavad ka hiljutised väljakaevamised Džeitunis, mis on kõige vanem paikne asula Lõuna-Turkmenistanis (6100–5600 eKr) (Berezkin 1992: 28; Masson 1971). Lähis-Idas elasid inimesed ühes kohas tuhandeid aastaid, ehitades uusi maju vanemate varemetele. Tulemuseks olid kõrged, 20–30-meetrised künkad (*tell, hüyük, tepe, depe*), mis koosnevad ehitus- ja olmeprahist. *Tell'e* on teada Bulgaariast Induse oruni (Wright 1974). Mujal maailmas neid kas üldse ei ole või nad on palju madalamad ja samal ajal laiemad.

Kolmandaks, juba VIII–VI aastatuhandel eKr ehitakse Lähis-Ida asulate ümber (Jericho, Tell Magzaliya, Tell es-Sawwan, Choga Mami) müürid või sissepääsu juurde tornid. Need on ehitatud pigem asustuspiiri märkimise pärast kui kaitseks (al-A'dami 1968; Bader, Merpert, Munchaev 1981: 61; Kenyon 1981: 35–37, tahvel 4–12, 203–212, 236, 238, 244; Mellaart 1975, joonis 86; Moore 1985, joonis 1. 26; Oates, Oates 1990: 64). Varasel pronksiajal ehitati Turkmenistani Altõn-depes mõlemale poole linna peasissepääsu juurde uhke torn, kusjuures mõnes kohas oli linnamüür täiesti nominaalne (Masson 1988: 26–31). Spetsialistide arvates olid isegi Harappa tsivilisatsiooni linnu ümbritsevad müürid pigem dekoratiivsed või kaitsesid tihedasti ehitatud linna üleujutuste, mitte vaenlase eest (Jakobson 1987: 161). Hiljem säilitab Aasia ja Euroopa linnade piir oma rituaalse, sümbolise tähenduse. Õelda siinkohal, et müürid olid ehitatud kaitseks, oleks niisama õige kui väita, et kaitsjad kasutasid müüri seetõttu, et need niikuinii juba olemas olid.

Üks tendents on Ameerikas ja Edela-Aasias ometi sarnane: esimestes tsivilisatsioonides kasvab linnaelanike osa tublisti sõltumatult sellest, kui suur ta oli enne. Jõudes maksimumini, hakkab arvukus uuesti langema. Sumeri asulatesse pindalaga 10 ha ja rohkem oli IV aastatuhande keskel koondunud 39–70% elanikkon-

nast (Adams 1981: 74). Hiiglasuured Sumeri linnad 3000. aastal eKr olid hoopis hõredasti asustatud piirkonnas. Linnaelanikkonna osatähtsus jõudis tol ajal 71–81%-ni, see tähendab, oli suurem kui kunagi hiljem Lõuna-Iraagi ajaloo (Adams 1981: 90, 94). Hinnangud näitavad, et Harappa kultuuri neljas suuremas linnas kokku elas 140–145 tuhat inimest, väiksemates linnades ja alevites 100–135 tuhat ja umbes 200 maa-asulas ainult 150–160 tuhat, s.t vähem kui 50% (Jacobson 1987: 147). Mohendjo-Daro 50 km raadiuses olnud asulate kogupindala oli väiksem kui 8 ha, samal ajal kui pealinna pindala ise oli 50–85 ha (Jacobson 1987: 154). Esimestele uurijatele tundus see pilt nii imelik, et nad ei uskunud oma silmi ja arvasid ikka, et Mohendjo-Daro läheduses elanud maaelanikkonna asustus oli tihe (Fairservis 1961: 15–17).

Need linnaelanikkonna arvukuse tõusud ja mõõnad on väga tähtsad, sest nad ei ole ühiskonna arenguga otseses vastavuses. Tenochtitlan 1500 pKr ja Ur 2100 eKr olid kahtlemata kõrgema taseme ühiskonnad kui Teotihuacan 400 pKr või Uruk 3000 eKr, aga linnaelanikkonna osa oli kahes esimeses väiksem kui viimastes.

Aarete puudumine

Lähis-Idas kuni III aastatuhande alguseni ja Ida-Iraanis kuni III aastatuhande lõpuni puuduvad rikkad matmiskohad. Hüpootees, et nad on lihtsalt paljaks röövitud, ei ole tõepärane, sest pole ka vastavatesse aegadesse kuulunud väärismetallide juhuslikke leide. Nagu praktika näitab, mustale turule satuvad alati eri kultuure iseloomustavad väärtuslikud esemed. Näiteks ei ole ühtegi muistse Baktria tsivilisatsiooni (2300–1700 paiku) rikat hauda teaduslikult uuritud, ent Euroopa muuseumid on ometi Baktria aardeid täis (Amiet 1986; Pottier 1984).

Need Jamdat Nasri perioodi (3200–2900 eKr) hauad, mis olid Lõuna-Mesopotaamias välja kaevatud, sisaldasid küll kivist ja vasest nõusid ning kullast ja lasuurkivist väikseid kaelaketilülisid (Wooley 1963: 43–45), aga neid asju ei saa rikkuse poolest võrreldagi näiteks Maikopi (Põhja-Kaukaasia) kurgaanide väärismetallist esemetega, mida dateeritakse umbes samasse aega (Andreeva 1977). Maikop on tõenäoliselt esimene stepitüüpi ühiskond, kus valitsesid võimsad pealikud nagu Kolumbuse-eelses Ameerikaski.

Siin peame märkima, et Antiik-Kreekas oli keraamika, pronksi, hõbeda ja kulla suhteline hind proportsioonis 1:10:1000:10 000 (Vickers 1990: 461), umbes nagu tänapäeval. See tähendab, et ühiskonnad, kus kõige suuremaks rikkuseks kujunesid vasest nõud, olid tõesti stratifikatsiooni osas palju nõrgemad kui need, kus liidritel oli raske kuld käes.

Esimesed tõelised aarded (esemed, mille väärtus oli suurem kui ühe perekonna mitmeaastane koguprodukt) kuuluvad Mesopotaamia varadünastilisse ajastusse (III aastatuhande esimene pool). Neid on leitud Uri linna "kuninglikkudest haudadest" (Wooley 1963: 52–90). Võiks väita, et suhteliselt rikkad matusekohad ilmuvad Lõuna-Mesopotaamias mõnevõrra varem. Hilis-Uruki-aegsed väikesed ehted ja esemed, templite kullast ja elektronmetallist altarikaunistused on leitud Põhja Mesopotaamiast (Tobler 1950, tahvel LIX; Weiss 1985: 34) ja Palestiinast (Gopher *et al.* 1990). Lõuna-Mesopotaamiast ei ole Uruki matmiskohti kahjuks leitud (Forest 1983: 148). Mõnede arheoloogide arvates pole välistatud isegi komme, et surnud pandi allajõge ujuma (Pollock 1992: 298). Aarete olemasolu enne Hilis-Uruki aega, s.t enne esimeste linnriikide ilmumist, on aga äärmiselt ebatõenäoline.

Varajases ja arenenud Harappa kultuuris, Ida-Iraanis ja Turkmenistanis (III aastatuhandel) puuduvad aarded täielikult. Lõuna-Turkmenistanis ja eriti Sistanis oli varanduslik diferentseerumine küll märgatav, aga haudadest leitud kulda või lasuurkive kaalutakse (nagu Jamdat Nasri perioodil Mesopotaamias) mõne grammiga. Kõige rikkamates haudades Altõn-depes ja Šahr-i Sohtas ei lama mitte pealikud, vaid kõrge kvalifikatsiooniga käsitöölised (Berezkin 1994; Piperno 1976, 1979, 1986: 258; Piperno, Tosi 1975; Tosi, Piperno 1975). Harappas puuduvad isegi kullast kaelaketilülid ja kõige rikkamast hauast oli leitud vaid 70 savipotti (Jacobson 1987: 151; Thapar 1973: 102).

Kõik see tähendab, et Edela- ja Lõuna-Aasias ei puudu aarded mitte ainult neoliitikumis, vaid ka esimeste riikide tekkimise ajal (eel-dünastilises Mesopotaamias ja Harappa tsivilisatsioonis). Ida-Iraanis ja tema naaberpiirkondades ilmuvad ootamatult rikkad matmiskohad varajases Baktria kultuuris (III ja II aastatuhande piiril). Sel ajal muutub kohalik ühiskond kardinaalselt ja hakkab meenutama Maikopi või pronksiaegset Kesk-Euroopa ühiskonda, kus valitsesid pealikud. Ameerikas ilmuvad aarded küll hiljem

kui monumentaalsed templiplatvormid, aga siiski esimeste riikide tekkimisest palju varem.

Tagasihoidlikud ühiskondlikud ehitised ja uhked eramud

Kui võrrelda riigieelse Ameerika ja Lähis-Ida arhitektuuri, siis võib tõdeda, et nendevahelised erinevused on veel suuremad kui matmiskommetes.

Tõsi küll, ka Anatoolia ja Levandi varaneoliitikumis (PPNB ajal, s.t VII aastatuhandel) on leitud üksikuid asulaid, kus elumajade kõrvale olid ehitatud omapärase arhitektuuriga hooned, tõenäoliselt pühamud. Sellised ehitised on Nevali-Çoris (Mellink 1990, 1993) ja Çayönü-Tepesis (Loy, Wood 1989; Schirmer 1988, 1990) Kagu-Anatoolias ja võib-olla ka Beidhas Jordaania (Bird, Banning 1988: 69; Kirkbride 1966, joonis 1, 2).

Ülalnimetatud Lähis-Ida ehitustraditsioon ei jätkunud enam VI aastatuhandel. 'Ain Ghazalist ega ka Çatal Hüyükist ei ole templeid leitud. Kui J. Mellaart kaevas Çatal Hüyükis, siis ta pidas kõiki ebatavalise interjööri tube pühamuteks (Mellaart 1967: 77–130, 1975: 98–111). Kainem analüüs näitab, et "pühamute" ja elumajade vahel selget erinevust pole ja toimub järkjärguline üleminek kõige lihtsamatelt elamutelt uhkeimatele "templitele" (Hodder 1987: 44, 1990: 1–19). Võiks arvata, et igas või peaaegu igas majas toimusid rituaalid, millest kõige tõenäolisemalt ei võtnud osa mitte elukutselised preestrid, vaid majaelanikud ja naabrid.

Sama pilt (kuigi teise kultuuri kontekstis) paistab ka 'Ain Ghazalis, kust on muu hulgas leitud palju 90 cm pikkusi savist kujusid ja kus matmiskombed olid ebatavaliselt keerulised (Rollefson 1983, 1986; Rollefson, Simmons 1987: 40).

Mõnedest Samarra (Tell es-Sawwan (al-A'dami 1968; Yasin 1950)), Halafi, Ghassuli (Gilat (Alon, Levy 1989)), Vara- ja Kesk-'Ubeidi asulates (VI–V aastatuhandel eKr) on leitud hooneid, mis planeeringu või sisustuse poolest on teistest majadest erinevad. Need erinevused pole aga suured ja hooned ise ei ole monumentaalsed, seetõttu pole ühtegi niisugust ehitist üksmeelselt tunnistanud pühamuks (Roaf 1984: 80–88; Yoffee 1979: 19–20). Oletatakse templid Eridu (Lõuna-Mesopotaamias) sügavamates kihtides, mida populaarteaduslik kirjandus nii armastab meenutada, on kas pikikesed onnid (kivid XVI–XVII) või (kiht XV) mõni natuke

suurem maja, kus igasugune omapära täielikult puudub (Safar, Ali Mustafa, Lloyd 1981: 86–90).

IV aastatuhandel (Hilis-'Ubeidi ja Uruki aeg) on suuremad templid küll olemas (E-anna püha piirkond Urukis; kiht XI ja kõrgemad Eridus, kihid XIII–Xa Tepe-Gawras), aga nende plaanid on selgesti 'Ubeidi elumajade sarnased (Jasim 1983: 184). Isegi varadünastilise aja püramiidikujulised "tsikuraadid" ei ole veel sisuliselt suuremad kui Tahiti pealikute *marae* või Amasoonia indiaanlaste kunstlikud muldvallid. Näiteks kuulsa Uri varadünastilise tsikuraadi (nähtavasti toleage Mesopotaamia suurima) alumine platvorm on umbes 50×40 m (Wooley 1963: 100, 103). Võrdluseks: Casma oru (Peruu rannikul) suurimad püramiidid II aastatuhande teisel poolel eKr on 170×160×30 m (Moxeke) ja 300×250×35 m (Sechín Alto) (Pozorski 1987: 19, 21). Väiksemates varadünastia-aegsetes Mesopotaamia linnades, näiteks Khafadjes (Dijala jõe vesistus (Delougaz, Lloyd 1942: 1–132)) või Tell-Brakis ja Tepe-Gawras (Põhja-Mesopotaamias (Tobler 1950, tahvel II–XI; Weiss 1985: 87)), olid templite hooned ehitatud madalate (paarimeetriste) platvormide peale või üldse ilma nendeta.

Ida-Iraani ja Lõuna-Turkmenistani materjalid on Lähis-Ida neoliitikumi ja vaseaja omadega üllatavalt sarnased, kuigi nad kuuluvad hilisemasse aega. Varasemal perioodil (nagu Anatoolia ja Levandis) on erinevus elumajade ja pühamute vahel kõige märgatavam. Ühes Džeituni (s.t neoliitikumi) asulas, Pessedžigis, on leitud ülejäänud ehitustest mitu korda suurem hoone, mille seintele olid maalitud loomakujud (Mellart 1975, joonis 130b, 132). Hiljem, vaseajal, niisuguseid ehitisi enam ei leidu.

Ida-Iraani ja Lõuna-Turkmenistani eneoliitikumi asulatest on kõige põhjalikumalt uuritud Ilgönlö-depe (Masson, Berezkin, Solovyova 1974). Ta on umbes sama suur kui Çatal Hüyük ja ka struktuuri poolest viimasega üpris sarnane. Nagu kuulsas Anatoolia asulas, puuduvad ka siin mõnedel majadel kaunistused, aga teiste interjäär on ebatavaliselt uhke. Kaunistatud maju peeti alguses "pühamuteks", kuid varsti selgus, et need on lihtsalt rikkad majapidamised. Vaeste ja jõukate majade vahel on igasuguseid variante. Mingit templit Ilgönlö-depes kindlasti ei ole olnud ja see väide käib ka samas piirkonnas oleva Altön-depe varase pronksiaja kihtide kohta (29.–24. sajandil eKr).

Kõige rohkem on kaevatud varase pronksi kihte Ida-Iraanis Šahr-i Sohtas (Lamberg-Karlovski, Tosi, 1973; Mariani 1992; Tosi 1968, 1969). Erinevalt Ilgõnlõ-depest (14 ha) ja isegi Altõn-depest (26 ha) on Šahr-i Sohta oma 75 hektariga (ilma surnuaia) tõeline linn, mis on kahekorruselisi maju täis ehitatud. Šahr-i Sohtas on palju hooneid, mis oma monumentaalsusega on väärt lossi nime, aga samal ajal ei erine oluliselt üksteisest. Peale selle ei ole ühegi all mingit suuremat platvormi. See pilt on täielikult kooskõlas Šahr-i Sohta surnuaia materjalidega, mida me juba meenutasime. Kõik andmed näitavad, et ühiskond oli stratifitseeritud. Kindlat valitsuskeskust aga ei ole leitud. See ei tähenda, et juhtkond puudus, ent tema majanduslik võim oli vaevalt oluliselt suurem teistest rikkastest majapidamistest.

Harappa tsivilisatsiooni omapära

1980. aastate algusest, kui lineaarne evolutsionism oli lõpuks kõrvale heidetud, hakkas Induse jõe tsivilisatsioon oma kummalisusega endale tähelepanu tõmbama. Seal puudusid mõned olulised riigiühiskonna tunnused. Rikkaid matmiskohti, nagu me juba ütlesime, ei olnud üldse (Dales 1989; Jacobson 1987; Miller 1985). Ühiskondlikud ehitised olid suhteliselt väikesed ja ebatavalised, nimelt Suur Bassein püramiidi asemel (Jansen 1989: 183–185) ja kaks madalat platvormi (Harappas ja Mohendjo-Daros), mida alguses kutsuti "viljaaitadeks". Nende otstarve ei ole tegelikult teada (Jakobson 1987: 159; Jansen 1979: 420–424; Kenoyer 1991b: 353). Harappa linnade ühtegi hoonet ei ole identifitseeritud templina (Kenoyer 1991b: 365) või kõrgeliidi paleena (Miller 1985: 48). Iseloomulik on ka see, et ühelgi Harappa elanikkonna rühmal, mida antropoloogidel on õnnestunud uurida, ei ole märgata halva toitumuse tunnuseid (Jacobson 1987: 148; Kennedy 1981: 23–24). Uues Maaailmas on toitumuse ebavõrdsus kergesti märgatav. Seda võib täheldada mitmes asulas Mesoameerika tsivilisatsiooni tekkimise ajal (I aastatuhandel pKr (Pires-Ferreira, Flannery 1976: 292)), Maya linnriikides (Lentz 1991: 281; Webster, Freter 1990: 82) ja ka Mississippi *chiefdom*'ides (Hatch 1987: 12).

Tänavate ja individuaalmajade korrasolek oli Harappa linnades peaaegu Rooma tasemel: tualetid ja vannitoad, kuni 20 m sügavused kaevud, sirged, laiad ja sillutatud tänavad (Bisht, Asthana 1979: 227–228; Jansen 1989: 179–180; Mackey 1938; Marshall

1931; Sarcina 1979; Thapar 1973: 98–99). Sellegipoolest ei paku Harappa kultuur kunstiajaloolastele erilist huvi. Siin puuduvad seinamaalid ja arhitektuurilised kaunistused (Dales 1989: 145; Miller 1985: 47), kivi- ja isegi savikujusid on vähe (Ardeleanu-Jansen 1992; Kenoyer 1991b: 365). Oma sisemise struktuuri ja leidude poolest suured ja väikesed Harappa asulad oluliselt ei erine (Jacobson 1987: 148–152). “Need külad on nagu miniatuursed linnad ja linnad nagu külad,” kirjutas üks kuulus Harappa tsivilisatsiooni uurija (Fairservice 1971: 300).

Šahr-i Sohta ja Harappa tsivilisatsiooni linnade omapära on paremini märgatav, kui nende andmeid võrrelda varase pronksi-aja materjalidega Mundigakis (umbes Ilgõnlõ-depe suurune asula Lõuna-Afganistanis). Mundigak ja Šahr-i Sohta on keraamika poolest väga sarnased. Eriti rikkaid haudu ei leidu ka Mundigakis, kuid pilastritega kaunistatud monumentaalsed hooned on seal olemas (Casal 1961; Schaffer 1978). Nende ehitiste järgi võiks arvata, et ühiskonna organisatsioon mägedes oli erinev jõe orgude omast.

Apa Tani: muistse Lähis-Ida ühiskonna analoog Himaalajas

Seega võime arvata, et 7000–2000 eKr eksisteerisid Vahemerest Induse oruni autonoomsed kogukonnad elanike arvuga mitmest tuhandest kümnete tuhandeteni. Inimesed elasid seal asulates, mis olid tihedalt täis ehitatud. See tähendab, et need kogukonnad olid hästi integreeritud ja võimelised sisemisi konflikte efektiivselt lahendama. Kuigi ebavõrdsus majanduslikus heaolus ja staatuses oli olemas, polnud need erinevused domineerivad. Ükski väike rühm, isikutest rääkimata, ei saanud koondada enda kätte täielikku rikkust ja võimu.

Mitu uurijat on sõnastanud ettevaatlikke hüpoteese, kuidas võis funktsioneerida selline ühiskond. Väärib tähelepanu, et teadlased, kes on pakkunud mudeleid kõige arhailisema (PPNB) ja kõige arenenuma (Harappa tsivilisatsioon) seda tüüpi ühiskonna seletamiseks, arutlevad üpris sarnaselt. Kirjutades 'Ain Ghazalist, märgib G. Rollefson (1989: 171), et “sotsiaalse komplitseerituse areng keskmise ja hilise PPNB kestel vastab kasvavate populatsioonide üha keerulisemale suhtestikule”. J. Kenoyer (1991a: 57) näeb Harappa kultuuris “regionaalseid liite ja integratsiooni tänu kaubandusele ja ühistele sotsiorituaalsetele uskumustele”. “Kas

suured Harappa asulad olid isevalitsevate linnade kogukonnad?" küsib M. Jansen (1989: 191).

Et niisugustes ühiskondades puudusid karm hierarhia ja autoritaarne võim, selles ei kahtle keegi. Probleem seisnes selles, et iga rekonstruktsioon, mis toetus ainult arheoloogilisele ainesele, oli kas liiga üldine või riskantne. Etnograafid pole suutnud pakkuda konkreetseid näiteid sellist tüüpi ühiskonna kohta.

Ja siiski on etnograafiline eeskuju olemas. See on *apa tani* rahvas Ida-Himaalajas. Mina nagu teisedki Lähis-Ida ja Ameerika arheoloogia spetsialistid ei oleks neid materjale peaaegu märganudki. Columbia ülikooli professor Robert Carneiro soovitas mul tutvuda inglise etnograafi C. Fürer-Haimendorfi raamatuga.

C. Fürer-Haimendorf uuris *apa tani* rahvast 1940. aastatel, seega enne, kui nende ja välismaailma vahel tekkisid regulaarsed kontaktid. *Apa tani*'d elavad 10 km pikkuses ja 3,2 km laiuses orus, mis asub merepinnast 1,5 km kõrgusel. Iga *apa tani* küla on iseseisev üksus. Samal ajal moodustavad kõik seitse küla tervet orgu hõlmava ühisuse. Külad on niivõrd tihedasti täis ehitatud, et majade vahel vabu kohti ei olegi. 1961. aastal oli Apa Tani orus 2520 majapidamist 11 000 elanikuga. Peagi näeme, et mitte ainult suuruse, vaid ka majandusliku organisatsiooni ja suhete poolest naabritega on *apa tani*'d üllatavalt sarnased mõne Lähis-Ida neoliitikumi või pronksiaja linna kogukonnaga. Ka nemad ei ehitanud monumentaalseid templeid ega pannud haudadesse aardeid.

Varem oli Apa Tani oru põhjas järv. Mudast kujunenud muldad on erakordselt viljakad. Tänu sellele on elanikkonna praegune tihedus palju suurem kui ümbritsevates piirkondades. Tol ajal, mida C. Fürer-Haimendorf uuris, kasvasid *apa tani*'d madalikuriisi ja natuke hirssi, peeti veiseid ja sigu. Loomi karjatati oru ääremail või osteti veiseid naaberriikide (*miri* ja *dafla*) käest. Kõik kolm rahvast räägivad tiibeti-birma rühma keeli. Loomakasvatuse oli põllumajanduse kõrval teisejärguline tegevus. Sellepärast polnud karjased mitte *apa tani*'d ise, vaid enamasti needsamad *miri*'d ja *dafla*'d, kes said oma töö eest mõne vasika. Kuigi toidus ei olnud liha osa suur, olid koduloomad, eriti veised, sotsiaalmajanduslikes suhetes oluliseks väärtusekvivalendiks. Maad oli võimalik omandada ainult veise vastu.

Apa tani käsitöölised olid sageli elukutselised. Orus elas neli mitmendat põlve töötavat seppade perekonda. Ühes külas asuva

suguvõsa naistel oli eriõigus savinõusid toota. Ratastega vankrid puudusid nagu neoliitikumiski.

Oma naabritega olid *apa tani*'d majanduslikult seotud. See on tavaline põlluharijate puhul, kes elavad viljakates orgudes ja on ümbritsetud loomakasvatajatest või majanduslikult mittespetsialiseeritud hõimudest. Kaubavahetus ei olnud alati rahumeelne, toimus ka relvastatud kokkupõrkeid. Juhtus ka, et sel ajal kui mõni perekond sõdis, vahetasid tema naabrid vaenlasega kaupu. Üldiselt aga oli *apa tani* domineerimine naabrite üle vaieldamatu. Oli teada, et kui asi läheb tõsiseks, hakkavad kõik *apa tani*'d koos tegutsema. Terve oru elanikkude omavaheline solidaarsus kindlustas *apa tani*'dele mägihõimude omast kõrgema staatuse.

Peale põldude ja loomade koosnes *apa tani*'de varandus eluhoonetest, viljaaitadest ja väikesest kogust imporditud väärtustest (tiibeti mõõgad, kellukesed, pronksilehed). Kui orus oleks tekkinud mõni sisemine konflikt, oleks kõik see varandus, eriti viljaaidad, kiiresti hävitatud, *apa tani*'de majanduse alused rikutud ning seejärel nende territoorium naabrite poolt vallutatud. On kerge ette kujutada, kuidas Ameerika indiaanlaste ühiskonna terviklikkust oleks analoogilises olukorras kindlustatud peafiku võimu tugevdamisega. Tema oleks tülid likvideerinud, organiseerinud kaitse ja lõpuks ajanud talupojad monumentaalset templit ehitama.

Apa tani'de puhul ei ole midagi niisugust täheldatud. Otsuste vastuvõtmine oli täielikult detsentraliseeritud. See oli nende majandusliku organiseerituse otsene tulemus.

Kui me räägime Peruu või Mehhiko indiaanlaste kogukonnast, tähendab see alati, et kogukond tervikuna või mõned suguharud tema koosseisus on maa omanikud. Üksikud perekonnad on ainult maa ajutised kasutajad. Himaalajas oli olukord teine. Kollektiivset omandust ei olnud siin peaaegu üldse. Patrilineaarsete klannide valduses olid ainult teisejärgulised objektid: karjamaad mägedes, surnuaiad ja platvormikujulised pühamud küla ristteedel, kus toimusid klannide liikmete koosolekud. Need platvormid olid väikesed ja nende ehitamine ning korras pidamine ei pakkunud mingit raskust. Kõik muu kinnis- ja vallasvara, sealhulgas riisipõllud ja loomakarjad, olid isikute või pigem nukleaarperikondade eraomandus. See oli palju tähtsam kui igasugused kollektiivsed õigused. Igal mehel oli täielik õigus osta ja müüa maad nii omas kui ka kõigis teistes külades.

Maa müügiõigus oleks viinud rikkuse kontsentreerimiseni üksikute perekondade kätte. *Apa tani* ühiskonnas olid aga kujunenud mehhanismid, mis sellised protsesse blokeerisid ja ei lasknud rikkal omanikel muutuda monopoolseks maaomanike klassiks. Kõige tähtsam oli *lisudu*. Mida jõukamaks mõni *apa tani* sai, seda kergemini haavatav võis olla tema au teise tema tasemel seisva mehe poolt. Au taastamiseks tuli ohverdada mõni väärtus, põhiliselt veiseid. Mida rohkem keegi oma varandust jagas, seda enam peeti temast lugu. Käis nagu võistlus, kes ohverdab rohkem (selle, kelle au oli riivatud, ja riivaja vahel). *Lisudu* käis naabrite kontrolli all. Nemad jälgisid, et varanduse hävitamine ei läheks liiga kaugele, et omanikud ei vaesuks.

Lisudu mitte ainult ei takistanud üksikute perekondade liigset rikastumist, vaid soodustas ka ühistunde tekkimist *apa tani*'de vahel. Ohverdatud veise liha ei läinud raisku. See jagati alguses ühe küla elanike vahel ja kui jäi üle, siis anti terve oru rahvale. See tähendab, et *lisudu*'l oli sama majanduslik tähendus mis loomade ohverdamisel Mesopotaamias ja mujalgi. Põllumeeste karjad ei olnud kunagi nii suured, et liha oleks võidud süüa iga päev või isegi kord nädalas. Ohverdamisest osavõtt oli sellepärast enamikule inimestest ainukeseks võimaluseks liha süüa.

Apa tani'del olid ka kindlad, kalendri järgi määratud päevad, millal eri külade inimesed otsisid üksteisega kontakti. Usupidude ajal võtsid kõik massilistest tseremooniast osa. Eri klannidest ja küladest pärit perekonnad sõbrustasid omavahel ja need mitteametlikud kontaktid olid väga olulised, eriti tüliküsimuste lahendamisel.

Korrapidamisega tegelesid mitteformaalsed nõukogud (pere-meestele, vanadele inimestele ja noortele). Enne kui mingit tähtsat otsust vastu võeti (näiteks kurjategija karistamise kohta), peeti läbirääkimisi asjaosaliste klannide liikmete ja külaelanikega. Vaidluse lahendamise viimaseks võimaluseks oli rituaalne lahing. Süüdlased ise sellest osa ei võtnud, vaid maksid kompensatsiooni haavatute või tapetute eest. Need lahingud kestsid esimese vereni.

Varanduslik ja staatuslik hierarhia ei langenud *apa tani*'del kokku. See oli väga tähtis faktor, mis ei lasknud ühiskondlikul struktuuril püramiidikujuliseks muutuda. *Apa tani* klannid jagunesid kaheks kategooriaks: *mite* ("patriitsid") ja *mura* ("plebeid"). Võõrad ja vabaks lastud orjad (mõlemad enamasti *miri*'d ja *dafla*'d) kas astusid *mura* või *mite* klannidesse, säilitades indivi-

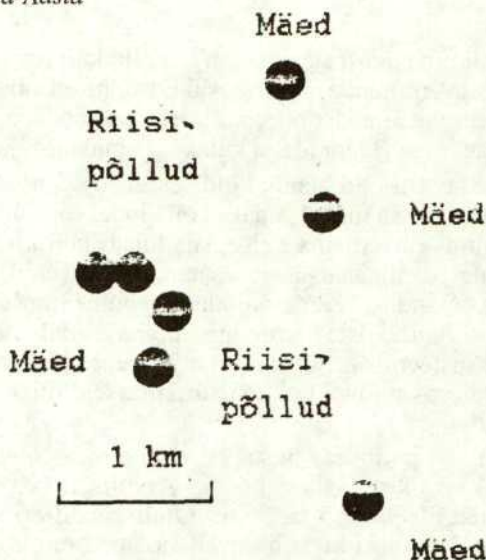
duaalselt oma *mura* staatuse. *Mura* olid küll rituaalses sõltuvuses *mite*'dest, ent nende majanduslikud õigused olid võrdsed. Rikkamad ja vaesemad olid ainult eri perekondade, mitte kõrgema korporatsiooni (klannide ja külakogukondade) hulgas.

Arvatavasti olid klannid üldiselt eksogaamsed, aga kui ühe ja sama sugukonna mehel ja naisel oli kindel soov abielluda ning nad olid valmis ohverdama veise, siis lubati neil koos elada. Domineerivale patrilineaarsusele vaatamata oli vahel võimalik pärida ka ema omandust. Kui mõni klann muutus liiga suureks, jagati ta pooleks. Fratriaalseid struktuure *apa tani*'del ei olnud. Lühidalt, sugulussüsteem oli dünaamiline ja leebe, üksikute perekondade ja rahva osas mingeid olulisi struktuurseid, hierarhilisi süsteeme ei olnud.

Apa tani poliitiline üksus on väga erinev *chiefdom*'ist, aga see ei ole ka väike külakogukond. Arvuliselt (10 tuhande ümber) on ta just *chiefdom*'i tasemel. Olulisemaid erinevusi on see, et tuhandeid inimesi koos hoidvad sidemed ei ole vertikaalsed nagu *chiefdom*'is või despootlikus riigis, vaid horisontaalsed. Iga perekond on siin reaalne või vähemalt potentsiaalne võimukeskus. Kui need väikesed, aga suurearvulised võimufäarid kokku sulavad, tekib uus üksus. See ei olegi erinev mõnest neoliitilisest või pronksiaegsest Lähis-Ida linnast. *Apa tani* asulad päris linn ei moodustanud, aga kõik seitse küla asusid lähestikku, nii et nende elanikel oli võimalik omavahel poole tunni jooksul kokku saada (skeem 3).

Ameerika arheoloog G. Johnson juhtis juba ammu tähelepanu asjaolule, et kui elanikkond kasvab, siis võivad ühiskonna struktuuris ilmuda peale kõrgemate hierarhiliste astmete ka uued sama taseme üksused (Johnson 1978: 87–88). Siiani on teadlased kõige rohkem uurinud seda, kuidas vertikaalse struktuuri uued kõrgemad tasemed tulevad juurde (kogukond → *chiefdom* → riik → impeerium). Palju vähem on teada võrdsete autonoomsete üksuste koostööst.

Olga Artemova, üks väljapaistvamaid praegusaegseid vene sotsiaalanthropolooge, kinnitas hiljuti, et ajaloos alati olnud ühelt poolt selliseid ühiskondi, mis põhinevad võrdsusel, individualismil ja abistamisel, ning teiselt poolt neid, mille aluseks on institutionaliseeritud autoriteet, hierarhia, kollektivism ja tugev konkurents (Artemova 1993). Mõlema tüübi kohta on näiteid juba kõige arhailisemate jahimeeste-korilaste ajast (näiteks Lõuna-

Skeem 3. Apa tani külade asetus. Ch. Furer-Haimendorf 1962, lk ix järgi (lihtsustatud).

Aafrika bušmanid ja Austraalia aborigeenid). Me ei tegele siin mitte eri arengustaadiumidega, vaid kahe erineva arenemisteedega, mille kohta võib igast ajastust näiteid leida. Ameerika indiaanlaste *chiefdom* ja *apa tani* sotsiaalne üksus kuulusid "keskmise suurusega", eelriigilise ühiskonna juurde.

Järeldus

Proovime vastata alguses esitatud küsimustele.

Koos töötleva majanduse arenguga hakkas elanikkond neoliitikumis kasvama. Viljakamatel maadel pidid nüüd 500–1000 ning rohkemgi inimest elama üksteisele nii lähedal, et külakogukonnad ei saanud enam vältida omavahelisi kontakte. See tähendab, et suuremate integreeritud kollektiivide moodustamine muutus paratamatuks.

Edasi oli kaks arenguteed. Seal, kus sugulusorganisatsioon oli hästi arenenud, kujunesid kiiresti ühiskondlik hierarhia ja vertikaalne valitsemisstruktuur. Akefaalne hõim muutus *chiefdom*'iks. *Chiefdom*'i pealik oli võimeline keskusest valitsema (sugulusorganisatsiooni kanalite kaudu) ja ühte asulasse elanikkonna kon-

tsentreerimine ei olnud vajalik. On muidugi tõenäoline, et sugulussüsteemid ei arenenud enne ühiskondlikku hierarhiat, pigem sellega koos, nii et üks stimuleeris pidevalt teist.

Mõnes piirkonnas sugulusorganisatsioon millegipärast ei arenenud või kadus. Miks see juhtus Lääne/Lõuna-Aasias ja mitte Ameerikas, seda me praegu ei tea. Sellisel juhul oli perekondade aktiivsuse koordineerimine keerulisem. Võimukeskus puudus ja isiklike kontaktide vajadus oli suurem. Inimesed pidid elama ühes asulas, kus terve kogukond reageeris konfliktide puhkemise korral kiiremini. Umbes samal põhjusel kasvasid ebaproportsionaalselt ka esimeste riikide pealinnad (Teotihuacan, Uruk). Siin oli võim lihtsalt liiga kogenematu, et sadade tuhandete inimeste elu (aga mitte kümnete tuhandete nagu *chiefdom*'is) kaugemalt reguleerida. Kui administratiivaparaat muutus vilunumaks, siis pealinna elanikkonna osa vähenes.

On veel üks põhjus, miks eelriigilised Lähis-Ida asulad olid kindlate piiridega ja tihedalt täis ehitatud. Puudusid tugevad klanid, sellepärast olid kõik kinnisvara omamise õigused üksikute perekondade käes. See tähendab, et iga maatükk oli kellegi oma. Lühidalt, inimesed said ehitada oma maju ainult sinna, kus oli juba nende vanemate majapidamine. Tulemuseks oligi see, et asulad kasvasid "sissepoole" (tühja hoovi arvel) ja nende piirid olid fikseeritud.

Niisugustes asulates pakkus rituaalide ja pidude pidamine võimalust perekondadevahelisi kontakte tugevdada. Keskvõimu puududes võis iga rikas majapidamine, mis oli võimeline pidutsemist finantseerima, olla pühamu rollis. See ongi põhjus, miks Lähis-Ida või Induse oru asulates tihtipeale puudusid templid, aga paljudes eramajades olid eriti pidulikud toad.

Isegi kõige rikkamad ja lugupeetumad ühiskonnaliikmed ei olnud kollektiivist väljaspool. Siit tuleneb rikaste haudade puudumine. See oli põllumeeste, käsitööliste ja kaupmeeste ühiskond oma heade ja halbade joontega. Ta ei raisanud ressursse püramiidide ehitamiseks ja oli võimeline vältima liigseid varanduslikke erinevusi kõige rikkamate ja vaesemate vahel. Vähemalt Ida-Iraanis—Turkmenistanis—Induse orus polnud see ühiskond sõjakas, siin peaaegu ei leidu haudades relvi ega luukeredel traumade jälgi (Kennedy 1981: 19; Masson, Kijatkina 1976; Piperno, Tosi 1975: 196). Çatal Hüyükis on jälgi koljutraumadest, aga nende põhjused ei ole teada (Angel 1971: 91). Naiste eluiga oli

sealgi nagu Turkmenistanis viis aastat lühem kui meestel. Peamisteks surmapõhjusteks olid haigused ja laste sünnitamine, mitte relvastatud kokkupõrked.

Hierarhiline ühiskond on ebainimlikum kui *apa tani* tüüpi ühiskond, aga temalgi on omad tugevad küljed. Kultuuri arenguks on hierarhiline ühiskond tihtipeale soodsam. Austraalia aborigeenide kunst on võimsam kui bušmanite oma ja muistne Peruu või Egiptus on arhitektuuri või skulptuuri poolest palju rikkam kui Šahr-i Sohta ja Harappa tsivilisatsioon. Tõesti kõrgetasemelise kunsti loomiseks on vaja ülirikkaid tellijaid ja elukutselisi meistreid. Mehhiko ja Peruu kunst saavutas varakult kõrge tase, sest juba enne esimeste riikide ilmumist maksid kogukonnad maalijatele ja kujuritele templite juhtkonna kaudu. Lähis-Ida neoliitikumis või Ida-Iraani varasel pronksiajal professionaalne kunst puudus. Kohalikud savikujused on küll toredad, aga nende autorid ei olnud professionaalid.

Apa tani tüüpi ühiskonnas puudus ka ajalooline mälu. See ei tähendanud alguses muud kui suguvõsade, eriti pealike ja kuningate genealoogiad. Selles on põhjus, miks Iraani ja India pühades tekstides (*Avestas* ja *Vedas*), kus kirjeldatakse elu I–II aastatuhandel eKr, ei ole sõnagi Harappa linnadest, kuigi mõnedes kohtades kestis Hilis-Harappa traditsioon kuni 1000. aastani eKr (Kenoyer 1991a: 40) ja vist kauemgi (Kashyap 1984). Paistab, et ökooloogilise olukorra halvenedes hakkasid Harappa tsivilisatsiooni loojad loomi kasvatama ja väikestes küldes elama (Fairservis 1989: 216–217; Possehl 1987). Nad hajusid suurtest linnadest laiali niisama kergesti kui 'Ain Ghazali elanikud 4000 aastat enne neid ja unustasid oma mineviku.

Seesama oht oli ka Mesopotaamias II aastatuhande lõpus (Adams 1974: 9). Kuid see maa läks teist arenguteed, tänu võimsatele templitele ja kuninglikele dünastiatele. Templite majapidamine oli alguses samuti väike nagu rikastel eraisikutel. Aegamööda jõukus aga kasvas ja seoses sellega muutusid templid kogukonna ideoloogilise ja ajaloolise järjepidevuse tagajaks (Makkay 1983).

Integreeritud, kuid akefaalsed (*apa tani* tüüpi) ühiskonnad kaitsesid end hästi naaberhõimude vastu. Kuidas oleks konflikt lahenenud kuningriikidega, me ei tea. Ida-Iraanis, Kesk-Aasias ja Indias tekkisid juba II aastatuhande alguses eKr *chiefdom*'i tüüpi ühiskonnad (muistne Baktria kultuur). Mesopotaamias, Anato-

lias ja Levandis olid akefaalsed kogukonnad kadunud veelgi varem, IV aastatuhandel eKr. Kui võtta arvesse, et Antiik-Kreeka polises oli palju *apa tani* jooni, siis võib väita, et tsentraliseerimata ühiskonnad mängisid ajaloos väga tähtsat rolli. Kreeklaste õnnestus ühendada oma ja Ida kultuuri kõige väärtuslikumad saavutused. Kirjaga ja kõrgkunsti alustega koos laenasid nad Idast inimisiksuse tähtsuse kontseptsiooni, kuid ei rakendanud seda mitte ainult kuninga (nagu see oli Idas), vaid kõigi kogukonna liikmete puhul.

Ühiskonnad, mis põhinesid horisontaalsetel, mitte vertikaalsetel sidemetel, olid ajaloos kindlasti levinud. Loodetavasti tekib neid ka tulevikus.

Kirjandus

- A d a m s , Richard Newbold 1975. *Energy and Structure: A Theory of Social Power*. Austin—London: University of Texas Press
- A d a m s , Robert McC. 1974. The Mesopotamian social landscape: A view from the frontier. — *Reconstructing Complex Societies*. Cambridge: Sawyer, pp. 1–13
- A d a m s , Robert McC. 1981. *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlements and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. Chicago—London: University of Chicago Press
- A k k e r m a n s , Peter M. 1989. The Neolithic of the Balikh Valley, Northern Syria: A first preliminary report. — *Paléorient* 15(1), pp. 122–134
- A k k e r m a n s , Peter M. 1991. New radiocarbon dates for the later Neolithic of Northern Syria. — *Paléorient* 17(1), pp. 121–125
- a l - A ' d a m i , Khalid A. 1968. Excavations at Tell es-Sawwan (second season). — *Sumer* 24(1–2), pp. 57–94
- A l d e n d e r f e r , Mark S. 1989. The Archaic Period in the South-Central Andes. — *Journal of World Prehistory* 3(2), pp. 117–158
- A l d e n d e r f e r , Mark S. 1990. Late Preceramic ceremonial architecture at Asana, Southern Peru. — *Antiquity* 64(244), pp. 479–493
- A l d e n d e r f e r , Mark S. 1991. Continuity and change in ceremonial structures at Late Preceramic Asana, Southern Peru. — *Latin American Antiquity* 2(3), pp. 227–258
- A l l e n , Jane 1991. The role of agriculture in the evolution of the pre-contact Hawaiian state. — *Asian Perspectives* 30(1), pp. 117–132

- Alon, David, Thomas E. Levy 1989. The archaeology of cult and the Chalcolithic sanctuary at Gilat. — *Journal of Mediterranean Archaeology* 2(2), pp. 163–221
- Alva, Walter, Christopher B. Donnan 1993. *Royal Tombs of Sipán*. Los Angeles: Fowler Museum of Cultural History, University of California
- Amiet, Pierre 1986. *L'Âge des Échanges Inter-iraniens. 3500–1700 avant J.-C.* Paris: Éditions de la Réunion des Musées Nationaux
- Andreeva, Marina V. 1977. K voprosu o južnyh svjazah majkopskoj kultury. — *Sovetskaja arheologija*, s. 39–56
- Angel, J. L. 1971. Early Neolithic skeletons from Çatal Hüyük: Demography and pathology. — *Anatolian Studies* 21, pp. 77–98
- Ardeleanu-Jansen, Alexandra J. L. 1992. New evidence on the distribution of artifacts: An approach towards a qualitative-quantitative assessment of the terracotta figurines of Mohenjodaro. — *South Asian Archaeology 1989*. Madison: Prehistory Press, pp. 5–14
- Artemova, Olga Ju. 1993. Pervobytnyj ègalitarizm i rannie formy social'noj differencacii. — *Rannie formy social'noj stratifikacii*. Moskva: Vostočnaja literatura, s. 40–70
- Aurenche, Olivier 1981. Essai de démographie archéologique: L'exemple des villages du Proche Orient Ancien. — *Paléorient* 7(1), p. 93–105
- Bader, Nikolai O., Nikolai Ja. Merpert, Rauf M. Munchaev 1981. Soviet expedition's surveys in Sinjar Valley. — *Sumer* 37, pp. 55–95
- Baker, P. T., William T. Sanders 1972. Demographic studies in anthropology. — *Annual Review of Anthropology* 1, pp. 151–178
- Bar-Yosef, Ofer 1989. The PPNA in the Levant—an overview. — *Paléorient* 15(1), pp. 57–63
- Bar-Yosef, Ofer 1991. The Early Neolithic of the Levant: Recent advances. — *The Review of Archaeology* 12(2), pp. 1–18
- Bar-Yosef, Ofer, Anna Belfer-Cohen 1989a. The origins of sedentism and farming communities in the Levant. — *Journal of World Prehistory* 3(4), pp. 447–498
- Bar-Yosef, Ofer, Anna Belfer-Cohen 1989b. The Levantine "PPNB" interaction sphere. — *People and Culture in Change: Proceedings of the 2nd Symposium on Upper Paleolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin*. (B.A.R. International Series, Vol. 508.) Oxford, pp. 59–72

- Bar-Yosef, Ofer, Anna Belfer-Cohen 1991 From sedentary hunter-gatherers to territorial farmers in the Levant. — *Between Bands and States*. Southern Illinois University, pp. 181–202
- Berezkin, Juri E. 1992. Raskopki na poselenii Džeitun v 1989–1991 gg. — *Novye issledovanija na poselenii Džeitun*. Ašgabat: Ylym, s. 13–30
- Berezkin, Juri E. 1994. “Gorod masterov” na drevnevostočnoj periferii: Planirovka poselenija i social'naja struktura Altyn-depe v III tys. do n. è. — *Vestnik Drevnej Istorii* 3, s. 14–37
- Bishit, R. S., Shaski Asthana 1979. Banawali and some other recently excavated Harappan sites in India. — *South Asian Archaeology 1977*, Vol. 1. Naples: Instituto Universitario Orientale, pp. 223–240
- Blanton, Richard E. 1983. Advances in the study of cultural evolution in Prehispanic Highland Mesoamerica. — *Advances in World Archaeology* 2, pp. 245–288
- Braydwood, Robert J. 1983. *The Site of Jarmo and its Architectural Remains: Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks*. (The University of Chicago, Oriental Institute Publications, Vol. 105.) Chicago
- Byrd, Bryan F., E. B. Banning 1988. Southern Levantine pier houses: Intersite architectural patterning during the Pre-Pottery Neolithic B. — *Paléorient* 14(1), pp. 65–72
- Bonnier, Elizabeth 1987. Les architectures précéramiques dans la Cordillère des Andes: Piruru face la diversité des données. — *L'Anthropologie* 91(4), p. 889–904
- Bonnier, Elizabeth, C. Rosenberg 1988. Du sanctuaire au hameau. — *L'Anthropologie* 92(3), p. 983–996
- Bonnier, Elizabeth, Julio Zegarra, Juan Carlos Tello 1985. Un ejemplo de crono-estratigrafía en un sitio con superposición arquitectónica. Piruru, unidad I/II. — *Bulletin de l'Institut Français d'Etudes Andines* 14(3–4), pág. 80–101
- Burger, Richard L. 1984. *The Prehistoric Occupation of Chavín de Huantar, Peru*. Berkeley—Los Angeles—London: University of California Press
- Burger, Richard L., Lucy Salazar-Burger 1991. The second season of investigations at the Initial Period center of Cardal, Peru. — *Journal of Field Archaeology* 18(3), pp. 275–296
- Burger, Richard L., Lucy Salazar-Burger 1993. The place of dual organization in Early Andean ceremonialism: A comparative review. — *Senry Ethnological Studies* 37, pp. 97–116

- Cadavid, Gilberto C. 1986. Trabajos de restauración en Pueblito (Sierra Nevada de Santa Marta). — *Boletín de Arqueología* 1(3), pág. 54–63
- Cadavid, Gilberto C., Ana María Groot de Mahecha 1982. Buritica 200: Arqueología y conservación de una población precolombina (Sierra Nevada de Santa Marta — Colombia). — *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie* 4, pág. 255–293
- Carneiro, Robert L. 1981. The chiefdom: precursor of the state. — *The Transition to Statehood in the New World*. New York: Cambridge University Press, pp. 37–79
- Carneiro, Robert L. 1987. Cross-currents in the theory of state formation. — *American Ethnologist* 14(4), pp. 756–770
- Casal, Jean-Marie 1961. *Fouilles de Mundigak*, Vol. 1–2. Paris: Klincksieck
- Casal, Jean-Marie 1964. *Fouilles d'Amri*, Vol. 1–2. Paris: Commission des Fouilles Archéologiques
- Castaño, Carlos U. 1987. La vivienda y el enterramiento como unidades de interpretación: Anatomía de dos casos de transición del modelo de cacicazgo. — *Chiefdoms in the Americas*. Lanham—New York—London: University Press of America, pág. 231–249
- Cauvin, Marie-Claire, Jacques Cauvin 1993. Le séquence néolithique PPNB au Levant Nord. — *Paléorient* 19(1), p. 23–31
- Chaves Mendoza, A., Lucía de Francisco Zea 1977. *Los Ijca: Reseña Etnográfica*. Bogotá: Instituto Colombiana de Cultura
- Coe, Michael, Dean Snow, Elisabeth Benson 1986. *Atlas of Ancient America*. New York—Oxford: Facts on File Publications
- Creamer, Winitred, Jonathan Haas 1985. Tribes versus chiefdoms in Lower Central America. — *American Antiquity* 50(4), pp. 738–754
- Dade, Philip L. 1972 Archaeology and pre-Columbian art in Panama. — *Ethnos* 37(1–4), pp. 148–167
- Dales, George F. 1989. Le “phénomène” de la civilisation de l'Indus. — *Civilisations Anciennes du Pakistan*. Bruxelles, p. 139–155
- D'Altroy, Trence N. 1987. Transition in power: Centralization of Wanka political organization under Inca rule. — *Ethnohistory* 34(1), pp. 78–102
- De Boer, Warren R., John H. Blitz 1991. Ceremonial centers of the Chachi. — *Expedition* 33(1), pp. 53–62

- De l o u g a z , Pinhas, Seton L l o y d 1942. *Pre-Sargonic Temples in the Diyala Region*. Chicago: University of Chicago Press
- D e n t z e r , Jean-Marie, François V i l l e n e u v e , Thierry B i a n - q u i s 1985. Les villages de la Syrie romaine dans une tradition d'urbanisme oriental. — *De l'Indus aux Balkans*. Paris: Éditions Recherches sur les Civilisations, p. 213–248
- D i l l e h a y , Tom D., Patricia J. N e t h e r l y 1983. Exploring the Upper Zaña Valley in Peru: A unique tropical forest setting offers insights into the Andean past. — *Archaeology* 36(4), pp. 22–30
- D i l l e h a y , Tom D., Patricia J. N e t h e r l y , Jack R o s s e n 1989. Middle Preceramic public and residential sites on the forested slope of the Western Andes, Northern Peru. — *American Antiquity* 54(4), pp. 733–759
- D r e n n a n , Robert D. 1976. Religion and social evolution in Formative Mesoamerica. — *The Early Mesoamerican Village*. New York etc.: Academic Press, pp. 345–368
- E a r l e , Timothy K. 1976. A nearest-neighbour analysis of two Formative settlement systems. — *The Early Mesoamerican Village*. New York etc.: Academic Press, pp. 196–223
- E a r l e , Timothy K. 1987. Chiefdoms in archaeological and ethnohistorical perspective. — *Annual Review of Anthropology* 16, pp. 279–308
- E l O r o y Templo de Kultur Wasi. 1992. Tokyo [tekst on jaapani keeles, allkirjad ka hispaania keeles]
- E m m e r i c h , André 1965. *Sweat of the Sun and Tears of the Moon: Gold and Silver in Pre-Columbian Art*. Seattle: University of Washington Press
- F a i r s e r v i s , Walter A. 1961. The Harappan Civilization: New Evidence and More Theory. — *American Museum Novitates*, No. 2055
- F a i r s e r v i s , Walter A. 1971. *The Roots of Ancient India: The Archaeology of Early Indian Civilization*. London: Allen & Unwin
- F a i r s e r v i s , Walter A. 1989. Epigenetic view of Harappan culture. — *Archaeological Thought in America*. Cambridge et al.: Cambridge University Press, pp. 205–217
- F e i n m a n , Gary M., et al. 1985. Long-term demographic change: A perspective from the valley of Oaxaca, Mexico. — *Journal of Field Archaeology* 12(3), pp. 333–362
- F e l d m a n , Robert A. 1985. Preceramic corporate architecture: evidence for the development of non-egalitarian social systems in Peru. — *Early Ceremonial Architecture in the Andes*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, pp. 71–92

- Feldman, Robert A. 1987. Architectural evidence for the development of nonegalitarian social systems in Coastal Peru. — *The Origin and Development of the Andean State*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 9–14
- Flannery, Kent V. 1972. The cultural evolution of civilizations. — *Annual Review of Ecology and Systematics* 3, pp. 399–426
- Flannery, Kent V. 1976. Contextual analysis of ritual paraphernalia from Formative Oaxaca. — *The Early Mesoamerican Village*. New York et al.: Academic Press, pp. 333–345
- Ford, James A., Clarence H. Webb 1957. *Poverty Point, a Late Archaic Site in Louisiana*. New York: American Museum of Natural History
- Forest, Jean-Daniel 1983. *Les Pratiques Funéraires en Mésopotamie du 5e Millénaire au Début du 3e: Étude de Cas*. Paris: Éditions Recherches sur les Civilisations
- Fowler, Melvin L. 1983. A Pre-Columbian urban center on the Mississippi. — *Prehistoric Times: Readings from Scientific American*. San Francisco, pp. 245–254
- Fung Pineda, Rosa 1988 The Late Preceramic and Initial Period. — *Peruvian Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 67–96
- Fürer-Haimendorf, Christoph 1962. *The Apa Tanis and their neighbours: A Primitive Civilization of the Eastern Himalayas*. London: Routledge & Kegan Paul; New York: The Free Press of Glencoe
- Gilead, Isaac 1988. The Chalcolithic period in the Levant. — *Journal of World Prehistory* 2(4), pp. 397–443
- Gopher, Avi, et al. 1990. Earliest gold artifacts in the Levant. — *Current Anthropology* 31(4), pp. 436–443
- Gorenflo, Larry 1986. Population and productivity in the Teotihuacan Valley: changing patten of spacial association in Pre-Hispanic Central Mexico. — *Journal of Anthropological Archaeology* 5, pp. 199–228
- Gross, Daniel R. 1979. A new approach to Central Brazilian social organization. — *Brazil: Anthropological Perspectives. Essays in Honor of Charles Wagley*. New York: Margolis & Carter, pp. 321–342
- Grove, David C. 1984. *Chalcatzingo: Excavations on the Olmec Frontier*. London: Thames and Hudson
- Gusinde, Martin 1931. *Die Feurland-Indianer*, Bd I. *Die Selknam*. Mödling bei Wien
- Harding, A. F. 1983. The Bronze age in Central and Eastern Europe. — *Advances in World Archaeology* 2, pp. 1–50

- Hatch, James 1987. Mortuary indicators of organizational variability among late prehistoric chiefdoms in the Southeastern U.S. interior. — *Chiefdoms in the Americas*. Lanham—New York—London: University Press of America, pp. 9–17
- Heinen, Dieter 1972. Residence rules and household cycles in a Warao subtribe: The case of the Winkina. — *Antropológica* 31, pp. 21–86
- Heinen, Dieter, Kenneth Ruddle 1974. Ecology, ritual, and economic organization in the distribution of palm starch among the Warao of the Orinoco Delta. — *Journal of Anthropological Research* 30(2), pp. 116–138
- Helm, Mary 1979. *Ancient Panama: Chiefs in Search of Power*. Austin—London: University of Texas Press
- Hodder, Ian 1987. *Contextual Archaeology: An Interpretation of Çatal Hüyük and a Discussion of the Origins of Agriculture*. University of London, Institute of Archaeology, Bulletin 24, pp. 43–56
- Hodder, Ian 1990. *The Domestication of Europe: Structure and Continuity in Neolithic Societies*. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell
- Hole, Frank 1985. The organization of Susiana society: Periodization of site distribution. — *Paléorient* 11(2), pp. 21–24
- Hole, Frank 1987. Settlement and society in the village period. — *The Archaeology of Western Iran*. Washington—London: Smithsonian Institution Press, pp. 79–106
- Holley, George R., Rinita A. Dalan, Philip A. Smith 1993. Investigations in the Cahokia site Grand Plaza. — *American Antiquity* 58(2), pp. 306–319
- Jacobson, Jerome 1987. The Harappan civilisation: An early state. — *Studies in the Archaeology of India and Pakistan*. Warminster: Aris & Phillips, pp. 137–173
- Jansen, Michael 1979. Architectural problems of the Harappa culture. — *South Asian Archaeology 1977*, Vol. 1. Naples: Instituto Universitario Orientale, pp. 405–431
- Jasim, Sabah Abboud 1983. Excavations at Tell Abada: A preliminary report. — *Iraq* 45(2), pp. 165–186
- Johnson, Gregory A. 1973. *Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran*. Ann Arbor: University of Michigan
- Johnson, Gregory A. 1978. Information sources and the development of decision-making organization. — *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating*. New York—San Francisco—London: Academic Press, pp. 87–112

- Johnson, Gregory A. 1987. The changing organization of Uruk administration on the Susiana Plain. — *The Archaeology of Western Iran*. Washington—London: Smithsonian Institution Press, pp. 107–140
- Kashyap, P. C. 1984. *Surviving Harappan Civilization*. New Delhi: Abhinav Publications. Kato, Yasutake
- Kato 1993 Resultados de las excavaciones en Kuntur Wasi, Cajamarca. — *Senry Ethnological Studies* 37, pág. 203–228
- Kennedy, Kenneth A. R. 1981. Skeletal biology: When bones tell tales. — *Archaeology* 34(1), pp. 17–24
- Kenoyer, Jonathan Mark 1991a. Urban process in the Indus tradition: A preliminary model from Harappa. — *Harappa Excavations 1986–1990*. Madison: Prehistory Press, pp. 29–60
- Kenoyer, Jonathan Mark 1991b. The Indus Valley tradition of Pakistan and India. — *Journal of World Archaeology* 5(4), pp. 331–385
- Kenyon, Kathleen M. 1981. *Excavations at Jericho*. Vol. 3. *The Architecture and Stratigraphy of the Tell*. London: The British School of Archaeology in Jerusalem
- Khan, F. A. 1965. Excavations at Kot Diji. — *Pakistan Archaeology* 2, pp. 11–85
- Khan, F. A. 1968. Sarai Khola. — *Pakistan Archaeology* 5, pp. 28–47
- Kinnes, I. A. et al. 1988. Bush Barrow gold. — *Antiquity* 62, pp. 24–39
- Kirkbride, Diana 1966 Five seasons at the Pre-Pottery Neolithic village of Beidha in Jordan. — *Palestine Exploration Quartely*, January–June, pp. 8–72
- Kohl, Philip L., Rita P. Wright 1977. Stateless cities: The differentiation of societies in the Near Eastern Neolithic. — *Dialectical Anthropology* 2, pp. 278–283
- Korobkova, Galina F. 1994. Orudija truda i načalo zemledelija na Bližnem Vostoke. *Arheologičeskie Vesti* 3, s. 166–180
- Lamberg-Karlovsky, Carl C., Maurizio Tosi 1973. Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya: tracks on the earliest history of Iranian Plateau. — *East and West* 23(1–2), pp. 21–57
- Kozlovski, Stefan K. 1989. Nemrik 9, a PPN Neolithic site in Northern Iraq. — *Paléorient* 15(1), pp. 25–31
- Kozlovski, Stefan K., Andrzej Kempisty 1990. Architecture of the pre-pottery neolithic settlement in Nemrik, Iraq. — *World Archaeology* 21(3), pp. 348–362
- Lathrap, Donald W. 1985. Jaws: the control of power in the Early Nuclear American ceremonial center. — *Early Ceremonial*

- Architecture in the Andes*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, pp. 241–267
- L e k s o n , Stephen H. 1984. *Great Pueblo Architecture of Chaco Canyon, New Mexico*. Albuquerque
- L e n t z , David L. 1991. Maya diet of the rich and poor: Paleoethnobotanical evidence from Copan. — *Latin American Antiquity* 2(3), pp. 269–287
- L o t h r o p , Samuel K. 1928. The Indians of Tierra del Fuego. — *Contributions from the Museum of the American Indians*, Vol. 10. New York
- L o t h r o p , Samuel K. 1937. Coclé, an Archaeological Study of Central Panama. Part I. Historical Background. Excavations at Sitio Conte. Artifacts and Ornaments. — *Memoires of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University*, Vol. 7. Cambridge, Mass.
- L o y , Thomas, Andrée R. W o o d 1989. Blood residue analysis at Çayönü Tepesi, Turkey. — *Journal of Field Archaeology* 16(4), pp. 451–460
- M a c k e y , E. J. H. 1938. *Further Excavations at Mohenjo-Daro*. Vols. I–II. New Dehli: Manager of Publications
- M a c k e y , J. 1983. The origins of the “temple-economy” as seen in the light of prehistoric evidence. — *Iraq* 45(1), pp. 1–6
- M a r c u s , Joyce 1976. The size of the Early Mesoamerican village. — *The Early Mesoamerican Village*. New York etc.: Academic Press, pp. 79–90
- M a r i a n i , Luca 1992. The Eastern residential area at Shahr-i Sokhta. — *South Asian Archaeology 1989*. Madison: Prehistoric Press, pp. 181–193
- M a r s h a l l , John 1931. *Mohenjo-Daro and the Indus Civilization*. Vols. 1–3. London: Arthur Probsthain
- M a s s o n , Vadim M. 1971. *Poselenie Džeitun: Problema stanovlenija proizvodjaščeje ekonomiki*. Leningrad: Nauka
- M a s s o n , Vadim M. 1988. *Altyn-depe*. Philadelphia: University of Pennsylvania, the University Museum
- M a s s o n , Vadim M. 1993. L'origine des villes en Turkménie méridionale: Découverte des civilisations d'Asie Centrale. — *Les Dossiers d'Archéologie* 185, p. 22–27
- M a s s o n , Vadim M., Yuri E. B e r e z k i n , Natalia F. S o l o v y o v a 1994. Excavations of houses and sanctuaries at Ilgynly-depe Chalcolithic site, South Turkmenistan. — *New Archaeological Discoveries in Asiatic Russia and Central Asia*. Saint-Petersburg: Institute of History of Material Culture, pp. 18–26

- Masson, V. M., T. P. Kijatkina 1976. Čelovek na zare urbanizacii. *Priroda* 4, s. 32–47
- Maybury-Lewis, David (ed.) 1979. *Dialectical Societies: The Gê and Bororo of Central Brazil*. Cambridge: Harvard University Press
- Mellaart, James 1967. *Çatal Hüyük, a Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson
- Mellaart, James 1975. *The Neolithic of the Near West*. London: Thames and Hudson
- Mellink, M. J. 1990. Archaeology in Anatolia. — *American Journal of Archaeology* 94(1), pp. 125–151
- Mellaart, James 1993. Archaeology in Anatolia. — *American Journal of Archaeology* 97(1), pp. 105–133
- Miller, Daniel 1985. Ideology and the Harappan civilization. — *Journal of Anthropological Archaeology* 4(1), pp. 34–71
- Moore, Andrew M., Gordon C. Hillman 1985. The development of Neolithic societies in the Near East. — *Advances in World Archaeology* 4, pp. 1–69
- Moore, Andrew M., Gordon C. Hillman 1992. The Pleistocene to Holocene transition and human economy in Southwest Asia: The impact of the Younger Dryas. — *American Antiquity* 57(3), pp. 482–494
- Moseley, Michael E. 1992. Maritime foundation and multilinear evolution. — *Andean Past* 3, pp. 5–42
- Moseley, Michael E., Luis Watanaabe 1974 The adobe sculpture of Huaca de los Reyes. — *Archaeology* 27(3), pp. 154–161
- Netherly, Patricia J. 1984. The management of Late Andean irrigation systems on the North Coast of Peru. — *American Antiquity* 49(2), pp. 227–254
- Oates, David, Joan Oates 1990. *The Rise of Civilization*. Oxford: Elsevier
- Olsen Bruhns, Karin 1992. Monumental sculpture as evidence for hierarchial societies. — *Wealth and Hierarchy in the Intermediate Area*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, pp. 131–156
- Olsen Bruhns, Karin 1994. *Ancient South America*. Cambridge University Press
- Paddock, Franklin K. 1984. The great wall of the Inca. — *Archaeology* 37(4), pp. 62–63, 76
- Parsons, Jeffrey R., Charles M. Hastings 1988. The Late Intermediate Period. — *Peruvian Prehistory*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, pp. 190–229

- Peebles, Christopher S. 1987. Moundville from 1000 to 1500 A.D. as seen from 1840 to 1985 A.D. — *Chiefdoms in the Americas*. Lanham—New York—London: University Press of America, pp. 21–42
- Piperno, Marcello 1976. Grave 77 at Shahr-i Sokhta: Further evidence of technological specialization in the 3rd millennium B.C. — *East and West* 26(1–2), pp. 9–12
- Piperno, Marcello 1979. Socio-economic implications from the graveyard of Shahr-i Sokhta. — *South Asian Archaeology 1977*, Vol. 1. Naples: Instituto Universitario Orientale, pp. 123–139
- Piperno, Marcello 1986. The aspects of ethnical multiplicity across the Shahr-i Sokhta graveyard. — *Oriens Antiquus* 25(3–4), pp. 257–270
- Piperno, Marcello, Maurizio Tosi 1975. The graveyard of Shahr-i Sokhra, Iran. — *Archaeology* 3, pp. 186–197
- Pires-Ferreira, Jane W., Kent V. Flannery 1976. Ethnographic models for Formative exchange. — *The Early Mesoamerican Village*. New York et al.: Academic Press, pp. 286–292
- Pollack, Susan 1992. Bureaucrats and managers, peasants and pastoralists, imperialists and traders: Research on the Uruk and Jemdet Nasr periods in Mesopotamia. — *Journal of World Prehistory* 6(3), pp. 297–336
- Posschl, Gregory L. 1987. African millets in South Asian prehistory. — *Studies in the Archaeology of India and Pakistan*. Warmister: Aris & Phillips, pp. 237–256
- Pottier, Marie-Hélène 1984. *Matériel funéraire de la Bactriane Méridionale de l'Âge du Bronze*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations
- Pozorski, Shelia 1987. Theocracy vs. militarism: the significance of the Casma valley in understanding early state formation. — *The Origins and Development of the Andean State*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 15–30
- Pozorski, Shelia, Thomas Pozorski 1986. Recent excavations at Pampa de las Llamas-Moxeke, a complex Initial Period site in Peru. — *Journal of Field Archaeology* 13(4), pp. 381–401
- Pozorski, Shelia, Thomas Pozorski 1992. Early civilization in the Casma Valley, Peru. — *Antiquity* 66(253), pp. 845–870
- Pozorski, Thomas 1975. El complejo Caballo Muerto: los frisos de barro de la Huaca de los Reyes. — *Revista del Museo Nacional* 41, pág. 211–251

- Pozorski, Thomas 1980. The Early Horizon site of Huaca de los Reyes societal implications. — *American Antiquity* 45(1), pp. 100–110
- Pullar, Judith 1977. Early cultivation in the Zagros. — *Iran* 15, pp. 15–37
- Pullar, Judith 1990. *Tepe Abdul Hosein: A Neolithic Site in Western Iran*. (B.A.R. International Series 563.) Oxford
- Ravines, Rogger, William H. Isbail 1975. Garagay: sitio ceremonial temprano en el valle de Lima. — *Revista del Museo Nacional* 41, pág. 253–272
- Ravines, Rogger et al. 1982. Materiales arqueológicos de Garagay. — *Revista del Museo Nacional* 46, pág. 135–233
- Reichel-Dolmatoff, Gerardo 1954. Investigaciones arqueológicas en la Sierra Nevada de Santa Marta. Partes 1 y 2. — *Revista Colombiana de Antropología* 2(2), pág. 145–205
- Reichel-Dolmatoff, Gerardo 1975. Templos kogi: Introducción al simbolismo y a la astronomía del espacio sagrado. — *Revista Colombiana de Antropología* 19, pág. 199–245
- Reichel-Dolmatoff, Gerardo 1985. *Los Kogi*. Bogotá: Pro-cultura
- Reichel-Dolmatoff, Gerardo 1987. Análisis de un templo de los indios Ika, Sierra Nevada de Santa Marta, Colombia. — *Antropológica* 68, pág. 3–22
- Renfrew, Colin 1973. *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*. A Pelican Book
- Renfrew, Colin 1974. Beyond a subsistence economy: The evolution of social organization in prehistoric Europe. — *Reconstructing Complex Societies*. Cambridge: Sawyer, pp. 69–85
- Rick, John W. 1990. "The Sociopolitical Structure of Prehistoric Southwestern Societies: 1989". [Retsensioon.] — *Journal of Field Archaeology* 17, pp. 478–481
- Rofa, Michael 1989. Ubaid houses and temples. — *Sumer* 43(1–2), pp. 80–90
- Rollefson, Gary O. 1983. Ritual and ceremony at Neolithic 'Ain Ghazal (Jordan). — *Paléorient* 9(2), pp. 29–38
- Rollefson, Gary O. 1986. Neolithic 'Ain Ghazal (Jordan): Ritual and ceremony, II. — *Paléorient* 12(1), pp. 45–51
- Rollefson, Gary O. 1989a. The aceramic Neolithic of the Southern Levant: the view from 'Ain Ghazal. — *Paléorient* 15(1), pp. 135–140
- Rollefson, Gary O. 1989b. The Late Aceramic Neolithic of the Levant: A synthesis. — *Paléorient* 15(1), pp. 168–173

- Rollefson, Gary O. 1990. The uses of plaster at Neolithic 'Ain Ghazal, Jordan. — *Archeomaterials* 4(1), pp. 33–54
- Rollefson, Gary O., Ilse Köhler-Rollefson 1993. PPNC adaptations in the first half of the 6th millennium B.C. — *Paléorient* 19(1), pp. 33–42
- Rollefson, Gary O., Alan H. Simmons 1987. The life and death of 'Ain Ghazal. — *Archaeology* 40(6), pp. 38–45
- Roosevelt, Anna C. 1991. *Moundbuilders of the Amazon: Geophysical archaeology on Marajo Island, Brazil*. San Diego etc.: Academic Press
- Safar, Fuad, Muhammad Ali Mustafa, Seton Lloyd 1981. *Eridu*. Baghdad: Ministry of Culture and Information
- Samaniego, Lorenzo, Enrique Vergara, Henning Bischof 1985. New evidence on Cerro Sechín, Casma valley, Peru. — *Early Ceremonial Architecture in the Andes*. Washington: Dumbarton Oaks, pp. 165–190
- Sanders, William, Carson N. Murdy 1982. Cultural evolution and ecological succession in the valley of Guatemala: 1500 B.C.–A.D. 1524. — *Maya Subsistence*. New York etc.: Academic Press, pp. 19–63
- Sanders, William, David Webster 1978. Unilinealism, multilinealism and the evolution of complex societies. — *Social Anthropology: Beyond Subsistence and Dating*. New York etc.: Academic Press, pp. 249–302
- Sanders, William, David Webster 1988. The Mesoamerican urban tradition. — *American Anthropologist* 90, pp. 521–546
- Sarcina, Anna 1979. The private house at Mohenjo-daro. — *South Asian Archaeology 1977*, Vol. 1. Instituto Universitario Orientale, pp. 433–462
- Schaedel, Richard P. 1972. The city and the origin of the state in America. — *39 Congreso Internacional de Americanistas (Lima, 1970)*. Lima. Vol. 2, pp. 15–33
- Schirmer, Wulf 1988. Zu den Bauten des Çayönü Tepesi. — *Anatolica* 15, S. 139–159
- Schirmer, Wulf 1990. Some aspects of building at the Aceramic Neolithic settlement of Çayönü Tepesi. — *World Archaeology* 21(3), pp. 363–387
- Schmidt, Jürgen 1964. Strassen in altorientalischen Wohngebieten: Eine Studie zur Geschichte des Städtebaues in Mesopotamien und Syrien. — *Baghdader Mitteilungen* 3, S. 125–147
- Service, Elman R. 1962. *Primitive Social Organization*. New York: Random House

- Shaffer, Jim G. 1978. The later prehistoric periods. — *The Archaeology of Afghanistan from Earliest Times to the Timurid Period*. London—New York—San Francisco: Academic Press, pp. 71–186
- Sherbondy, Jeanette 1979. Les réseaux d'irrigation dans la géographie politique de Cuzco. — *Journal de la Société des Américanistes* 66, p. 45–66
- Silverman, Helaine 1985. Cahuachí: simplemente monumental. — *Boletín de Lima* 7(41), p. 85–95
- Silverman, Helaine 1986. La investigación arqueológica y el uso de la analogía etnográfica: el caso de las plazas y espacios abiertos de Cahuachí. — *Revista Andina* 4(2), pág. 465–477
- Smith, Philip E. L. 1990. Architectural innovation and experimentation at Ganj Dareh, Iran. — *World Archaeology* 21(3), pp. 323–335
- Spencer, C. S. 1982. *The Cuicatlan Cañada y Monte Alban: A Study of Primary State Formation*. New York etc.: Academic Press
- Spencer, C. S. 1987. Rethinking the chiefdom. — *Chiefdoms in the Americas*. Lanham—New York—London: University Press of America, pp. 369–386
- Spencer, Charles S., Elsa M. Redmond 1992. Prehistoric chiefdoms of the Western Venezuela Llanos. — *World Archaeology* 24(1), pp. 134–157
- Tello, Julio C., Próspero Miranda 1923. Wallalo. Ceremonias gentílicas realizadas en la región cizandina del Perú Central. — *Inca* 1(2), pág. 475–549
- Thapar, B. K. 1973. New traits of the Indus civilization at Kalibangan: an appraisal. — *South Asian Archaeology*. Park Ridge: Noyes Press, pp. 85–104
- Tobler, Arthur J. 1950. *Excavations at Tepe Gawra. Vol. 2, levels IX–XX*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Topic, Johan R., Theresa L. Topic 1978. Prehistoric fortification systems of Northern Coast. — *Current Anthropology* 19, pp. 618–619
- Tosi, Maurizio 1969. Excavations at Shahr-i Sokhta, a Chalcolithic settlement in the Iranian Sistan. Preliminary report on the first campaign. — *East and West* 18(1–2), pp. 9–66
- Tosi, Maurizio 1969. Excavations at Shahr-i Sokhta: Preliminary report on the second campaign. — *East and West* 19(3–4), pp. 283–386
- Tosi, Maurizio 1978. The development of urban societies in Turan and the Mesopotamian trade with the East: the evidence from Shahr-i Sokhta. — *Mesopotamien und seine Nachbarn*, Bd. 1. Berlin: Dietrich Reimer, pp. 57–77

- Tosi, Maurizio, Marcello Piperno 1975. *The graveyard of Shahr-e Suxteh (a presentation of the 1972 and 1973 excavations). Proceedings of the IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*. Tehran, pp. 121-141
- Upham, Steadman 1987. A theoretical consideration of Middle Range Societies. — *Chiefdoms in the Americas*. Lanham—New York—London: University Press of America, pp. 345-368
- Vats, Madho Sarup 1940. *Excavations at Harappa*. New Delhi. Vols. I-II
- Vértessalji, Peter Paul 1987. The chronology of the Chalcolithic in Mesopotamia (6400-3400 B.C.). — *Chronologies in the Near East*. (B.A.R. International Series 379.) Oxford, pp. 483-523
- Vickers, Michael 1990. Impoverishment of the past: the case of classical Greece. — *Antiquity* 64(244), pp. 455-463
- Voigt, Mary M. 1986. Review of Essays on the Prehistory of Southwestern Asia. — *Paléorient* 12(1), pp. 103-113
- Voigt, Mary M. 1990. Reconstructing Neolithic societies and economies in the Middle East. — *Archeomaterials* 4(1), pp. 1-14
- Wallin, Paul 1993. *Ceremonial Stone Structures: The Archaeology and Ethnology of the Marae Complex in the Society Islands, French Polynesia*. Upsala: Societas Archaeologica Upsaliensis
- Watkins, Trevor 1990. The origins of house and home? — *World Archaeology* 21(3), pp. 336-347
- Watkins, Trevor 1977. *The Poverty Point Culture*. Baton Rouge: Louisiana State University. Webster, Davia, Ann Corinne Freter
- Watkins, Trevor 1990. Settlement history and the Classic collapse at Copan: A redefined chronological perspective. — *Latin American Antiquity* 1(1), pp. 66-83
- Weiss, Harvey (ed.) 1985. *Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria*. Washington
- Weiss, Harvey (ed.) 1972. *Survivors of Eldorado: Four Indian cultures of South America*. New York—Washington—London: Praeger
- Wilbert, J. 1975 Eschatology in a participatory universe: destinies of the soul among the Warao Indians of Venezuela. — *Death and the Afterlife in Pre-Columbian America*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, pp. 163-189
- Wilbert, Johannes, Miguel Layrisse 1980. *Demographic and biological studies of the Warao Indians*. Los Angeles: University of California Latin American Center
- Wilkinson, T.J. 1990. The development of settlement in the North Jazira between the 7th and 1st millennia B.C. — *Iraq* 52, pp. 49-62

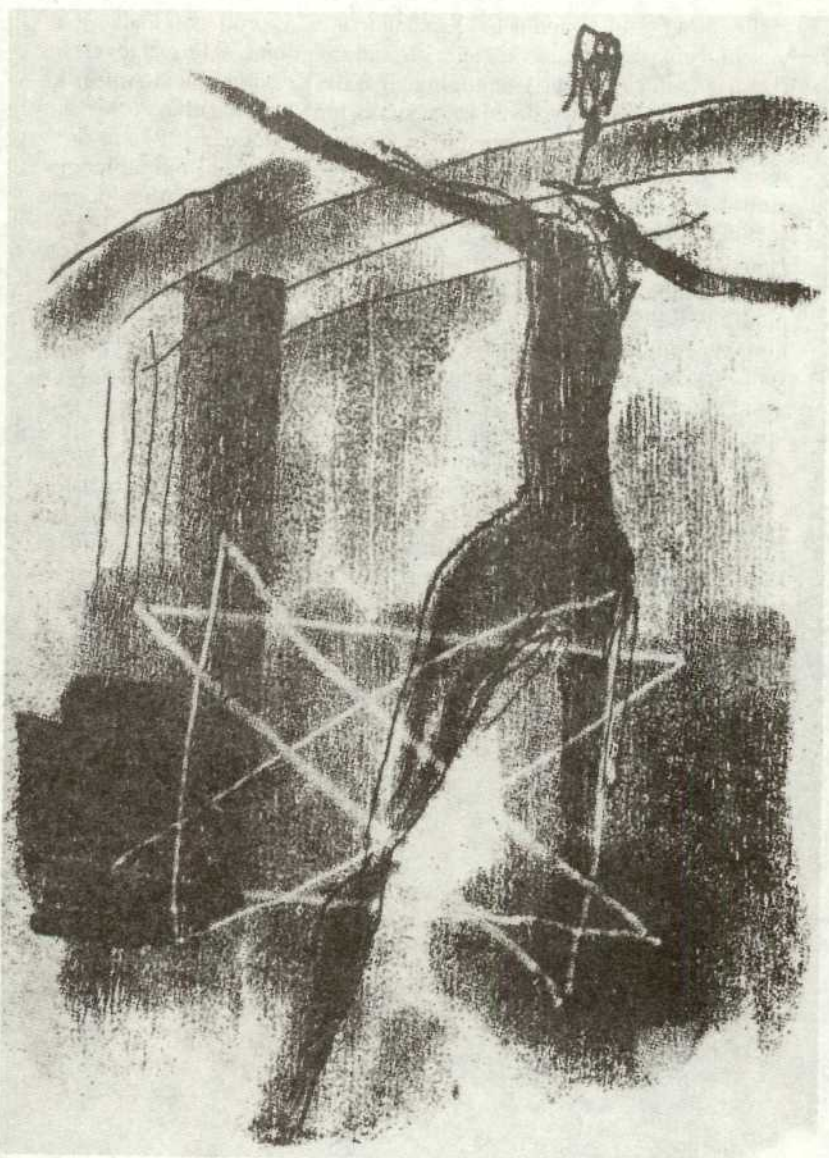
- Wilson, David J. 1989. *Prehistoric Settlement Patterns in the Lower Santa Valley, Peru*. Washington—London: Smithsonian Institution Press
- Wooley, Charles L. 1963. *Excavations at Ur: A Record of Twelve Years' Work by Sir Leonard Wooley*. London: E. Benn; New York: Barnes & Noble
- Wright, G. Ernest 1974. The Tell: Basic unit for reconstructing complex societies of the Near East. — *Reconstructing Complex Societies*. Cambridge: Sawyer, pp. 123–143
- Wright, G. Ernest, Gregory A. Johnson 1975. Population, exchange, and early state formation in Southwestern Iran. — *American Anthropologist* 77, pp. 267–289
- Wright, G. Ernest, Gregory A. Johnson 1985. Regional perspectives on Southwestern Iranian state development. — *Paléorient* 11(2), pp. 25–30
- Yasin, Walid B. A. 1970. Excavations at Tell Es-Sawwan, 1969. — *Sumer* 26(1–2), pp. 3–43
- Yoffee, Norman 1979. The decline and rise of Mesopotamian civilisation: An ethno-archaeological perspective on the evolution of complexity. — *American Antiquity* 44(1), pp. 5–35
- Zuidema, R. Tom 1964. *The Ceque system of Cuzco: The social organization of the capital of the Inca*. Leiden: International Archives of Ethnography
- Zuidema, R. Tom 1986a. Inka dynasty and irrigation: Another look at Andean concept of history. — *Anthropological History of Andean Politics*. Cambridge: Cambridge University Press; Paris: Edition de la Maison des Sciences de l'Homme, pp. 177–200
- Zuidema, R. Tom 1986b. *La civilisation Inca au Cuzco*. Paris: Presses universitaires de France

AUTOR ENDAST

Olen sündinud 1946. aastal ja elan Peterburis. Ehkki mu vanaema oli eestlane, õppisin eesti keelt alles pärast abiellumist eesti naisega. Eesti keel on meil koduseks keeleks. Lõpetasin Leningradi ülikooli arheoloogia erialal. 1970. aastast kuni 1986. aastani töötasin Etnograafia instituudis, 1986. aastast olen Materiaalse kultuuri ajaloo (= arheoloogia) instituudi juhtivaid teaduslikke töötajaid. Juba kooli ajal tundsin huvi Lõuna-Ameerika indiaanlaste kultuuri vastu. Et aga nõukogude

ajal ei olnud mul võimalust välismaale pääseda, proovisin leida niisuguseid teemasid, et saaks töötada kirjanduse põhjal. Alguses tegelesin Peruu (Mochica kultuuri) ikonograafiaga, siis Kesk- ja Lõuna-Ameerika mütoloogiaga. Neil teemadel kaitsesin ka oma kandidaaditöö ("Mochica Peruu: Ajaloolis-etnograafiline rekonstruktsioon", 1977) ja doktoritöö ("Vanim Lõuna-Ameerika ajalugu ja indiaanlaste mütoloogia: Küttidest-korilastest varaste põlluharijateni", 1990). Olen arheoloogina töötanud Usbekistanis (1967, 1972), Tadžikistanis (1967, 1979), Põhja-Kaukaasias (1969), Lõuna-Siberis (1966), Tuvas (1974, 1979, 1980, 1982), Kaug-Idas (1966) ja Kuriili saartel (1983). Mu kõige tähtsamad ekspeditsioonid on aga seotud Lõuna-Turkmenistaniga, kus ma uurisin neoliitikumi (Džeituni kultuur), vaseaja (Ilgõnlõ-depe) ja pronksiaja (Altõn-depe) asulaid. See piirkond pakub arheoloogidele peaaegu sama suuri võimalusi kui Mesopotaamia ja Peruu. Olen umbes saja artikli ja viie raamatu autor, üks neist on ka eesti keelde tõlgitud (*Muistne Peruu: Uued faktid ja hüpoteesid*, Tallinn: Valgus, 1984). 1992.–1993. aastal õnnestus mul seitse kuud töötada Ameerika muuseumides ja raamatukogudes tänu toetustele IREXilt ja *Smithsonian Institution*'ist. Praegu tegelen Kesk- ja Lõuna-Ameerika indiaanlaste müütide kataloogi koostamisega ja kavas on ka raamat meie Ilgõnlõ-depe väljakaevamisest. Pean loenguid varajaste tsivilisatsioonide tekkimisest Kultuuriakadeemias ja Euroopa Humanitaarses Ülikoolis Peterburis. Käesoleva artikli toimetamisel aitas mind Tõnu Tannberg. Tema ka parandas minu eesti keelt, kuigi kõige raskem töö selles suhtes jäi minu naise Liina osaks.

MÄRT LAARMAN

RITUAAL, PÜHADUS JA KÜBERNEETIKA

Roy A. Rappaport

Tõlkinud Triinu Pakk

V

Seega sobivad rituaalid tänu teatavatele vormitunnustele täitma niihästi kommunikatsiooni- kui reguleerimisfunktsioone. Ent meie rituaalimääratlus ei sisalda vähimatki viidet religioossusele ega näi religioosne usk olevat oluline ka rituaalile omistatud funktsioonide täitmiseks. Miks siis ikkagi seostatakse rituaalidega nii tihti religioosseid tõekspidamisi ja mida me õigupoolest nende all mõistame? Siin osutub kasulikuks võrrelda religioosseid rituaale inimeste ja loomade ilmalike rituaalidega.

Eespool kriipsutasin ma alla neid vormitunnuseid, mis on kõigile rituaalidele ühised. Nüüd rõhutan tähtsat erinevust usuliste ja ilmalike rituaalide vahel: ilmalike rituaalide puhul ammendub rituaali semantiline sisu rituaali kaudu edastatava sotsiaalse info-ga. Näiteks kui paavian tagumiku ette keerab, siis väljendab ta alistumist domineerivale loomale. Selle rituaali sisus ei ole võimalik leida muid tähendusi peale alistumise. Teisisõnu: rituaali semantiline sisu ning rituaalis osalejate vahel vahetatud sõnumite semantiline sisu on sama ulatusega. Nii on see ka mõnede inimrituaalide, näiteks kummardamise ning tervitamise-ga.

Religioossed rituaalid näivad olevat teistsugused. Näiteks nende rituaalide, mille abil maringid edastavad sõnumeid sõjalise toetuse kohta, kultuuriliselt aktsepteeritud eesmärgiks on hoopis

---

Algus eelmises numbris.

surnud esivanemate austamine. Niisiis on rituaali kaudu edastatavad sõnumid ja rituaali eesmärk selgelt lahus. Et rituaali näilik eesmärk on tema sisus äratuntav, siis võib ilmselt öelda, et rituaali enda semantiline sisu ning rituaali osaliste vahel vahetatavate sotsiaalsete sõnumite semantiline sisu ei ole sama ulatusega. See samaulatuslikkuse puudumine on religioossete rituaalide puhul iseloomulik ja võib-olla isegi määrav. Lisaks sõnumitele, mis puudutavad rituaalis osalejate füsioloogilist, psühholoogilist ja sotsioloogilist seisundit, sisaldab religioosne rituaal **alati** ka mingit lisaklauslit, näiteks mõnda vaimudele määratud või nende kohta käivat väidet, kusjuures vaimse seostatakse tavaliselt (kui mitte alati) rituaali kultuuriliselt aktsepteeritud eesmärgiga.

Semantiline vahetegemine sõnumite ja eesmärgi kohta käivate väidete vahel ei tähenda aga seda, et need kaks poleks seotud. Neil on vägagi oluline seos. Rituaali eesmärgile osutatav tähelepanu pühitseb ka edastatava sõnumi.

Nüüd võib näida, et see arutus on lihtsalt kõvertee jõudmaks kulunud määratluseni, et religioosne on see, mis on püha. Ent meie eesmärgiks polnud lihtsalt katse tõestada, et religioossetes rituaalid on pühad ja muud rituaalid mitte, vaid pigem püüdsime näidata, et religioossete rituaalide pühadus on teatavas mõttes seotud nende rituaalide käigus toimuva kommunikatsiooniga. Enne kui selle juurde tagasi tulla, tahaksin ma välja pakkuda oletuse, et kuna rituaali olemuseks on kommunikatsioon ja kuna religioossete rituaale sooritavad eeldatavasti ainult inimesed, siis on olemas seos pühaduse ja inimsuhtlemise iseloomulike joonte vahel.

Lingvistid ja etoloogid on minu arvates põhimõtteliselt nõus sellega, et kõige tähtsamaks erinevuseks inimeste ja loomade signaalide vahel on signaali ja tema adressaadi vahekord. Minu arust eristab see kommunikatsioonisündmuse aspekt võrdselt niihästi inimeste rituaale loomade omadest kui ka keelt lihtsast afektiivsest häälitsemisest. See saab eriti selgeks, kui omavahel võrrelda loomade ja inimeste väliselt sarnaseid rituaale, näiteks paabulinde või tutkaste pulmamängu Uus-Ginea mägilaste kosjatantsudega. Mõlemal juhul kaunistavad isased end eriliste sulgehetega, mida nad paaritumise eelmänguna emaste ees stereotüüpsel viisil liigutavad. Ent arvestades, et paabulind on oma sulglehvikuga ise kasvatanud, võib eeldada, et selle lehvikuga sahistamine on samasugune osa tema seksuaalsest erutusest nagu erektsioongi. See tähendab, et tema etteaste ja seksuaalse erutuse vahel valitseb samasugune seos nagu kerkiva kõuepilve ja peatselt algava vihma

vahel. See on teatava sündmuse märgatav aspekt, mis viitab sama sündmuse teiste, märkamata aspektide olemasolule. Teisisõnu: see on "märk".

On ilmne, et inimeste rituaali puhul on signaali suhe sündmusega teistsugune. Linnusulgede lehvitamine ja tantsimine ei ole maringi tantsija naistest huvitumise sisuline komponent. Need on lihtsalt suvalised märguanded sellise huvi olemasolust. Sellisena ei ole signaali suhe adressaadiga sarnane kõuepilve suhtega vihmase, vaid pigem sõna "vihm" suhtega tegelikku vihmahoogu. Teisisõnu: see on "sümbol".

Sümboolse kommunikatsiooni eelised mitesümboolse kommunikatsiooni ees on niivõrd suured, et mõnede antropoloogide väite kohaselt võib sümboli teket uudsuse ja tähtsuse poolest võrrelda elu enda tekkega. Sümboolne kommunikatsioon võimaldab väheste põhiühikute abil edastada piiramatult hulka sõnumeid ning vestelda möödunud, tulevastest, kaugetest ja kujuteldavatest sündmustest. Neid eeliseid on põhjalikult käsitletud paljud autorid ning meil pole vaja neid siinkohal uuesti vaadelda. Tahaksin rõhutada, et sümboolse kommunikatsiooni fundamentaalset tähtsust arvestades on üllatavalt vähe tähelepanu pööratud ühele probleemile, mis otseselt kaasneb selle eelistega ning on meie teema seisukohast keske tähtsusega.

Kui kommunikatsioon piirdub märkidega, s.t kui signaal on olemuslikult seotud adressaadiga, siis ei saa signaal esineda adressaadi puudumisel ega ka esinemata jääda tähistatava olemasolles. Vihjan sellele, et märkide kaudu pole võimalik edastada valet. Loomulikult on võimalik saadud infot valesti tõlgendada või valesti mõista, aga tahtlikult valeinformatsiooni edastada pole võimalik.

Valetamine näib olevat võimalik siis ja ainult siis, kui signaal ei ole adressaadiga sisuliselt seotud. Maring saab näiteks teeselda huvi naiste vastu ka siis, kui tal tegelikult sellist huvi ei ole. Kui see näide tundub triviaalne, siis pandagu tähele, et ta võib teeselda ka kavatsust sõja korral abi anda, kui tal pole mõtteski seda teha, ja samamoodi võib mingi grupp istutada maha *rumbim*'i, ilma et tal oleks kavas sõdimist lõpetada. Valetamine on sümbolite loomulik tulemus. Neid edastatakse sümboolse kommunikatsiooni ja ainult selle teel. Kuigi tundub, et ka inimesest madalamad loomad kasutavad väga piiratud hulgal sümboleid ja ehkki nende seas on täheldatud üksikuid võimaliku valetamise juhtumeid, võib siiski päris suure kindlusega väita, et isegi kui inimene pole maailma

ainus valetaja, on ta igal juhul maailma suurim valetaja. Kindlasti ületab tema sõltuvus sümboolsest kommunikatsioonist teiste loomade oma sellisel määral, et valeinformatsiooni edastamine võib tõsiseks probleemiks muutuda ainult inimese jaoks.

See võib teha küsitavaks koguni tema edasikestmise. Kõlab üpris usutavalt, et mis tahes populatsiooni ellujäämine sõltub sotsiaalsetest interaktsioonidest, mida iseloomustab teatav minimaalne korrapärasuse (*orderliness*) hulk, ja et see korrapärasus omakorda sõltub kommunikatsioonist. Ent kommunikatsioon on efektiivne ainult siis, kui sõnumite vastuvõtjad on nõus vastuvõetavaid sõnumeid vähemalt minimaalselgi määral usaldusväärseks aktsepteerima. Kui nad ei taha või ei suuda saadud informatsiooni uskuda, siis võib suure tõenäosusega oletada, et nende reaktsioonid konkreetsetele ärritustele hakkavad muutuma juhuslikuks. Mida juhuslikum on tegevus, seda vähem on see ette arvatav ja võib seetõttu esile kutsuda uusi, pealtnäha juhuslikke reaktsioone teiste tegutsejate poolt. Juhuslikkus tekitab veel suuremat juhuslikkust, korrapärasus jääb üha vähemaks ja vähemaks ja võib lõpuks muutuda nii kaduvväikeseks, et populatsioon ei suuda enam rahuldada oma bioloogilisi vajadusi. Usalduskriisid on äärmiselt ohtlikud, ja sümboolsest kommunikatsioonist sõltuvad ühiskonnad seisavad silmitsi probleemiga, kuidas tagada hoolimata pidevast valetamisohust kommunikatsioonis vähemalt minimaalset osa usutavust ja usaldust.

Mõningate sõnumite puhul probleeme nagu polekski. On ju küll võimalik edastada näiteks sõnum $1 + 1 = 3$, ent säärase sõnumi saaja käsutuses on hulk loogilisi operatsioone, mille abil seda väidet kinnitada või ümber lükata. Seni kui neile terminitele omistatud tähendust ei vaidlustata, võrdub $1 + 1$ **alati** 2; seda eitada (näiteks väita, et $1 + 1 = 3$) oleks sisemiselt vasturääkiv ja seetõttu väär. Niisamuti ei pruugi tekkida olulisi raskusi väitega, et vesi kuumuse mõjul jääks tahkub. Sellist väidet, mis pole küll sisuliselt ebaloogiline nagu väide $1 + 1 = 3$, saab kummutada empiirilisel. Ent suur osa sotsiaalselt olulist informatsiooni ei tegele mitte muutuvate suuruste kohta kehtivate seadustega, vaid nende hetkeseisudega, mida ei saa tavaliselt kindlaks teha varasema kogemuse ekstrapoleerimise abil, isegi kui varasemat kogemust on võimalik rüütada empiirilise seaduse vormi (nii näiteks ei ütle kogemus, et piisava soojushulga rakendamisel jääle sulab see veeks, mitte midagi teatud konkreetse hulga H_2O temperatuuri kohta antud ajahetkel). Lõpuks pole muutuvate suuruste olekute kohta

käivate sõnumite saajatel alati võimalik sooritada operatsioone, mis on vajalikud nende tegevuse aluseks oleva informatsiooni empiiriliseks või loogiliseks kinnitamiseks või kummutamiseks. Mõnikord ei pruugi teadaolevaid tõestuskäike olemaski olla. Eriti tõene ja eriti tähtis on see asjaolu sotsiaalsete kohustuste puhul. Kuidas võivad näiteks võõrustajad maringite pidustustel teada, et need, kes on tulnud tantsima, tulevad tööpoolest ka võitlema? Näib, et pole olemas ühtegi protseduuri, mille abil nende lubadust kontrollida saaks. Kuidas siis võib nende peale lootma jääda?

Ent meenutagem, et see sõnum antakse edasi religioosse rituaali käigus, mille eesmärgiks on erinevalt sõjalise abi kohta käivast sõnumist surnud esivanemate austamine. Seega on mõistlik eeldada, et vähemalt mõned osalised usuvad surnud esivanemate olemasolu; millegi muu oletamine tähendaks kogu toimingu kuulutamist nonsensiks. Niisiis võime öelda, et maringi religioosetes rituaalides on fundamentaalne roll säärastel avaldustel nagu "Surnud esivanemad on jätkuvalt olemas aistivate olenditena".

Sellised väited, et esivanemad on teises ilmas elus ja terved, pole loogiliselt vääramatud tõed ning nad ei allu ka empiirilisele tõestusele ega kummutamisele. Ometi võetakse neid **vaieldamatute** tõdedena. Parafraaseerides mõningaid teolooge ja filosoofe (Bochenski 1965; Hick 1963) võib tööpoolest öelda, et religioosse diskursuse kriteeriumiks ongi pigem see omadus kui tema substantiivne sisu; et religioosne diskursus on pühitsetud diskursus, siis pean ma seda omadust ka pühaduse kriteeriumiks. Ma väidan, et **pühadus on tõestamatuile väitele usklike poolt omistatav vaieldamatu tõesuse omadus**. Seega pole pühadus füüsiliste või metafüüsiliste objektide endi omadus, vaid nende objektide kohta käiva diskursuse omadus. Püha ei ole näiteks Kristuse jumalikkus, vaid tema jumalikkuse väitmine.

Seda mõtet järgides esitan ma hüpoteesi, et religiooni ei erista teistest inimelu aspektidest mitte tema ainevald, vaid pigem tema väidete sakraalne olemus. Minu seisukohaks on, et termin "religioon" viitab avalikule diskursusele, mis hõlmab vähemalt üht sakraalset väidet ning konventsionaalseid sotsiaalseid toiminguid, mis selle diskursuse tulemusena ette võetakse.

Et pühadus sisaldub lõppkokkuvõttes sellistes mittemateriaalsetes avaldustes nagu "Jumal on kolmainsus", seades need iga-sugusest kahtlusest kõrgemale, tungib see (neid pühitsedes) ka lausetesse, mis käsitlevad materiaalseid objekte ning toiminguid. Tihed teoloogiline diskursus võib olla vahendiks, mis kannab sak-

raalsuse sellistest lõplikult pühitsetud avaldustest nagu "Issand, meie Jumal, on ainus" üle lausetesse nagu "sealiha süüa on patt" või "sealiha ei tohi süüa", ent nende seostamine võib olla pelgalt aja ja ruumi kokkusattumus, s.t pigem rituaalset kui lingvistilist laadi. Kui sõnumeid nagu "me anname teile sõjalist abi" või "me kavatseme sõjategevust taasalustada" edastatakse religioosse rituaali käigus, mis neid pühitseb, siis tuleb neid võtta tõesena või vähemalt piisavalt usaldusväärseks, et algatada neist lähtuvalt tähtsaid sotsiaalseid toiminguid. Pühadus võib küll lõppkokkuvõttes peituda tõestamatutes mittemateriaalsetes avaldustes, kuid sotsiaalselt on ta oluline metaväitena materiaalsel ("me anname teile sõjalist abi") või pooleldi materiaalsel ("andmine on õnnis") laadi kinnituste kohta. Väited, mis koosnevad ainult puhtmateriaalsetest terminitest, võivad küll olla tõestatavad, ent selliseid väiteid sisaldavate sõnumite saajatel ei ole alati lubatud hakata neid tõestama. **Väite pühitsemine aga tähendabki väite tõendamist.**

VI

Seega ei tekita rituaal osalistes mitte ainult isiklike usulisi kogemusi, vaid ta annab ka mehhanismi selliste isiklike kogemuste tõlkimiseks sotsiaalse tähtsusega sõnumiteks ja on peale selle veel vahend nende sõnumite tõendamiseks.

Nüüd võime visandada ühe ulatusliku küberneetilise silmuse piirjooned. Kuivõrd usuline kogemus on organismi laiahaardelise emotsionaalse dünaamika olemuslik komponent ja kuivõrd organismi emotsionaalne dünaamika on kahtlemata tihedalt seotud tema materiaalse seisundiga, siis on usutav eeldada, et materiaalsed tingimused mõjutavad usulisi kogemusi. Eeskätt primitiivsetes ühiskondades on materiaalsete tingimuste tagamine teatud määral kontrolliva hierarhia üks toimefunktsioone, nimetatud hierarhia aga tugineb osalt just usulisele kogemusele. Nõnda võib mingi koguduse liikmete tahe ja isegi võime kinnitada usulise kogemuse teel kontrollivat hierarhiat sakraliseerivaid lõplikult pühitsetud avaldusi olla arvestataval määral teguriks, mille abil hierarhia hoiab efektiivselt tasakaalus muutuvaid suurusid, mis kaugemas perspektiivis määravad nende heaolu ja seega ka kohanemise. See tähendab, et kui kontrolliva hierarhia halb funktsioneerimine avaldab pikema aja vältel kahjulikku mõju koguduse materiaalset heaolu otseselt mõjutavatele sotsiaalsetele ja ökoloogilistele muu-

tuvatele suurustele, siis on tõenäoline, et selle koguduse liikmed kaotavad esmalt võime kinnitada isikliku usulise kogemuse kau-
du kontrollivat hierarhiat toetavaid lõplikult pühitsetud avaldusi
ja teiseks, arvatavasti mõnevõrra hiljem, isegi soovi neis rituaali-
des osaleda. Varem või hiljem tuleb siis reguleerimismehhanisme
endid korrigeerida, kui inimesed ei pea endale just uusi juma-
laid otsima. Tundub, et sakrosanktsed avaldused ja nende poolt
toetatavad kontrollhierarhiad peavad sobituma usklike tundmus-
like protsessidega. Sellel iseendast võiks juba olla korrektiivne
täendus.

Ent kui reguleerimismehhanismid ja kogu kontrolliv hierarhia
on sakraliseeritud ning kõike pühitsetut peetakse vaieldamatult
tõeseks, kuidas on siis muutus üldse võimalik?

Muutuse suhtes on olulised religioosse diskursuse kolm aspek-
ti. Esiteks on sakrosanktsed laused väited; teiseks ei sisalda need
tavaliselt materiaalseid termineid. Et tegemist on väidetega, siis ei
saa nad sisaldada spetsiifilisi direktiive; et neis ei esine materiaal-
seid termineid, siis ei saa nad muutuda lahutamatu seotuks ühegi
sotsiaalse vormiga. See tähendab, et spetsiifiliste direktiivide ja
sotsiaalsete vormide seos sakrosanktsete väidetega pole sisuline,
vaid pigem tõlgendusaktide tulemus. Mis tahes tõlgendus võimal-
dab ümbertõlgendamist, ümbertõlgendus aga ei sea kahtluse alla
pühi ja puutumatu väiteid; see üksnes vaidlustab varasemaid
tõlgendusi.

Religioosse diskursuse kolmas oluline joon on, et tihti või isegi
enamasti on see krüptiline. Mõningatel juhtudel on sakrosanktsed
väited ise krüptilised; teistel juhtudel võivad need näida selged,
on aga tuletatud krüptilistest kontekstidest, näiteks müütidest või
ilmutusteadetest; ja sageli on diskursusele omane apokrüüfiline
toon, mis seob teatud sotsiaalseid vorme käsitlevaid või spet-
siifilisi direktiive sisaldavaid lauseid sakrosanktsete väidetega ja
sellega ühtlasi sakrifitseerib neid. Eespool tähendasime, kui oluli-
ne on vähendada sotsiaalse tähtsusega sõnumite mitmemõttelisust
ja segasust. Pühitsetuse allikaks olev diskursus tuleb aga ilmselt
rütüüdata võimalikult ohtra kahemõttelisuse ja hämarusega. Kui
mingit väidet tuleb vaadelda vaieldamatu tõena, siis on oluline, et
keegi sellest aru ei saaks. Arusaadamatus tagab sagedasi ümber-
tõlgendusi.

Sellise ümbertõlgendustest johtuva muutumise oluliseks eel-
duseks on, et sakrosanktsed ettepanekud ei muutuks kindlate re-
guleerimismehhanismide või -protsesside suhtes spetsiifiliseks.

Selles seoses võib märkida pühitsetuse võimalikku vääritoimet. Mõnikord juhtub, et lauseid, mis on otseselt seotud reguleerimisega (ja mis sisaldavad seetõttu materiaalseid termineid ning on mõnikord vormistatud selgesõnaliste direktiividena), ei võeta mitte lihtsalt sakrosanktsete väidete poolt pühitsetuna, vaid nii, nagu oleksid nad ise pühad ja puutumatud väited. Säärasel juhul muutub kontrolliv hierarhia ümbertõlgendustest johtuva muutumise suhtes ülimalt resistentseks, millel võivad olla katastroofilised tagajärjed. Võimalikke kaasaegseid näiteid niisugusest segadusest pühaduse tasemega, mida teatud lausetele tuleks omistada, võib leida Vatikani vastuseisus mehaaniliste ja keemiliste sünnikontrolli vahendite kasutamisele ja võib-olla ka vaimulike tsõlibaadi nõudes. Kõrvaltvaatajale näib küll, et niihästi sünnikontrolli kui ka klerikute abiellumist oleks võimalik teha ümbertõlgenduse teel vastuvõetavaks ilma dogmasid puudutamata.

Kuigi pühitsetus võib avaldada vääritoimet, on siiski alust väita, et sakraalsus aitab kaasa süsteemse terviklikkuse säilimisele isegi süsteemi struktuuri ja kompositsiooni muutumise korral. Võib isegi olla nii, et just pühadus teeb selle säilimise võimalikuks. Seega kui mõistele "kohanemine" anda sellele eelnevalt omistatud tähendus, etendab sakraalsuse kontseptsioon kindlasti tähtsat rolli inimese adaptatsiooni juures.

VII

Me väitsime, et sakraalsel on olnud oluline roll tehnoloogiliselt lihtsate ühiskondade kohanemisel nende sotsiaalse, biootilise ja füüsilise elukeskkonnaga. Ent pühaduse roll muutub koos muutuvate poliitiliste oludega ja need muutused omakorda näivad arvestataval määral tulenevat tehnoloogilisest arengust.

Oleme juba märkinud, et pühitsetus võib osaks langeda tervele hulgale eri reguleerimismehhanisme puudutavatele väidetele. Maringite puhul näiteks on enamik väiteid instruksioonid korriigeerivate programmide jaoks, nagu näiteks "esivanemad nõuavad kõigi täiskasvanud ja kesikueas sigade tapmist pidustuste käigus". Teistes ühiskondades näib pühitsetus peituvat väidetes, mis käivad pigem võimu või reguleerimisaparaadi kui spetsiifiliste programmide kohta, nagu näiteks "pealikul on võimas *mana*" või "Henry on kuningas Jumala armust".

Kuigi meie (ja võib-olla ka usklikud) paneme sellised väited deklaratiivsesse vormi, annavad need mõista, et direktiive,

mis tulevad reguleerimisaparaadilt või võimult, millele nad vihjavad, peaks või peabki järgima. Kui poliitilist võimu võtta (aritmeetiliselt, samuti nagu jõud võrdub mass korda kiirendus) tehte [inimesed] × [ressursid] × [organisatsioon] tulemusena, võib näida, et selles, mis puutub direktiividega nõustumise tagamisse, toimib pühadus mõningate maailma rahvaste puhul poliitilise võimu funktsionaalse alternatiivina. Tõepoolest, kui võimu käsitada kohtadena kommunikatsioonivõrgus, kust antakse direktiive, siis on ajaloos ja etnograafias võimalik täheldada pidevust alates ühiskondadest, mida inimliku võimu täieliku või peaaegu täieliku puudumise puhul reguleerivad sakraalsed konventsioonid (näiteks maringite oma), ühiskondade kaudu, kus kõrge pühitsusastmega võimukandjatel on vähe tegelikku võimu (nagu Polüneesia pealikutel), kuni ühiskondadeni, kus võimukandjatel on küll suur võim, kuid vähe pühadust. On üsna tõenäoline, et see kontinuum on üldjoontes vastavuses tehnoloogilise arenguga, sest arenenud tehnoloogia annab võimule survevahendeid, mis pole mitte ainult efektiivsed, vaid usutavasti ka kättesaamatud tema alamaile.

Meie arutlus viitab sellele, et tehnoloogia areng lõikab läbi kohanemise küberneetika. Tehnoloogiliselt vähearenenud ühiskonnas aitab võimu alal hoida pühadus, pühadust ennast aga säilitab usuline kogemus, mis on vastutav kontrolliva hierarhia efektiivsuse eest, hoides kohanemise jaoks määrava tähtsusega muutuvad suurused elujõulisena. Tehnoloogiliselt arenenud ühiskonnas on võim sedavõrd, kui tehnoloogia on teda varustanud survevahenditega, vabastatud pühaduse alalhoidmise vajadusest tingitud piirangutest ja seeläbi ka korrigeerivatest operatsioonidest, mis sellega kaasnevad.

See ei tähenda, et võim isegi tehnoloogiliselt arenenud ühiskondades täiesti ilma pühaduseta läbi saaks. Pühaduse ja võimu suhe lihtsalt muutub. Kui varem oli pühadus üks terve süsteemi reguleerimisega seonduva diskursuse omadustest, siis nüüd hakkab ta üha enam ja enam keskendumise ühe allsüsteemi, "kiriku" diskursuse ümber. Nii viisi piiratuna võib sakraalne diskursus küll suure tõenäosusega jätkata võimu arvustamist, ent kaldub ka üha vähem huvituma maisest keskkonnast ja tegelema järjest enam eetika ning teispoolsuse keskkonnaga, mille töötamine innustab vagasid püüdlema usulist kogemust. Kummatigi jäävad usulisele kogemusele ja rituaalidele, mille käigus see tekib (ja mis varem moodustasid osa ulatuslikust korrigeerimisprogrammist), lõpuks ainult teatud funktsioonid, mida ühiskonnauurijad juba ammu tun-

nevad; need vähendavad rahutust, mida põhjustavad usklike kontrollile allumatud või halvasti allutatavad stressipõhjustajad, ning aitavad kaasa sotsiaalse organisatsiooni distsipliinile. Ent samal määral, kui religioosne diskursus, religioosne rituaal ja usuline kogemus aitavad kaasa korralikkuse säilitamisele ja ärevuse vähendamisele, ilma et nad aitaksid korrigeerida ärevust ja korratust põhjustavaid tegureid, pole nad adapteerumist soodustavad, vaid patoloogilised. Õigupoolest meenutavad nad oma toime poolest mõningaid neuroose.

Kui tehnoloogiliselt vähearenenud süsteemides on võim sõltuv pühadusest, siis tehnoloogiliselt arenenumates ühiskondades muutub pühadus võimu üheks tööriistaks. Järeleandlikkust ja leplikkust on tõhusam ja odavam kultiveerida surmajärgse lunastuse lootusest inspireeritud usuliste kogemuste varal kui politsei ja ülekuulamiste kari all. Ja sellegipoolest, kuigi võim võib jääda varjatuks ja kuigi usulist kogemust võidakse soodustada, tugineb pühadusele pretendeeriva diskursuse vaieldamatuse staatuse mõningate süsteemide puhul tegelikult siiski võimule. Sellistes ühiskondades ei ole võim enam sõltuv pühadusest; pühadus — või diskursus, millele pühadust taotletakse — on sattunud sõltuvusse võimust. . .

Ent kuigi tehnoloogiliselt arenenud ühiskondade kirikutes võib pühadus degradeeruda, on endiselt võimalik "õige pühadus" — pühadus, mis ühendab inimest tema tundeelu kaudu sotsiaalset ja ökoloogilist väärtimet korrigeerida võivate protsessidega. Läbi ajaloo on tänavatel, ülikoolides ja põldudel sündinud äratusliikumisi inimeste seas, kes on tajunud enesereformimiseks võimetute kontrollivate hierarhiate väärtimet — ja võib-olla ka selle all kannatanud. Vähemalt selliste liikumiste algstaadiumides rajaneb ülimate ettepanekute vaieldamatuse staatuse kinnitusele, mille sellele annavad oma isikliku usulise kogemuse kaudu inimesed, kes usuvad end osalevat parandavas tegevuses. Mõnikord nad eksivad. Kuigi sellised liikumised on sageli olnud hävitavamad kui see, mille vastu nad astuvad, võib neid siiski vaadelda kui üht protsessidest, mille kaudu küberneetilised süsteemid, kaasa arvatud inimesed ja mõnikord ka teised elusolendid, vabastavad end patoloogilisest võimetusest vastu hakata.

VIII

Käesoleva arutelu eelduseks on jõulise pühadusekontseptsiooni olemasolu. Terve hulga uusi küsimusi võiks esitada pühadusekontseptsiooni päritolu kohta, sest erinevalt valetamisest ei näi see olevat sümboolse kommunikatsiooni loogiline tagajärg.

Waddington (1961) on väitnud, et enne kui inimene või loom saab funktsioneerida kultuurilise või protokultuurilise süsteemi osana, peab ta olema valmis täitma sotsiaalselt edastatud informatsiooni saaja ehk aktseptori rolli. Eriksoni hiljutine juhtlõng (1968: 713jj) viitab, et selles seoses tuleks väga põhjalikult uurida ontogeensete rituaalide fülogeensust, pöörates erilist tähelepanu nende afektiivsele komponendile. Eksperimentaalsed ja kliinilised uurimused lubavad arvata, et kui kõrgemate selgroogsete imik teatud ajaks teatud asju ei omanda, siis on tal üldse raskusi nende äraõppimisega ja see võib takistada ka hilisemat muu materjali omandamist. See varajane õppimine nõuab teiste organismide olemasolu ja on seega sotsiaalne tegevus; alati on selleks vajalik mingit liiki kommunikatsioon. Inimlastest rääkides märgib Erikson, et niisugune varajane kommunikatsioon leiab aset "tervitamise ja toitmise igapäevaste rituaalide käigus".

Sellistele ema ja lapse kommunikatsiooniaktidele on alust viidata kui rituaalidele, sest kuigi iga ema on erinev, kohtlevad nad kõik oma last rohkem või vähem stereotüüpsel viisil ning toovad kindlatel kellaaegadel või kindlate tingimuste korral kuuldavale korduvaid stereotüüpeid lapsekeelseid häälitsusi. Kuigi osa ema käitumisest on seotud lapse kehaliste vajaduste rahuldamisega, on üks osa tema tegusid, näiteks konventsionaalsed lallutamised ja hellitused, otsese praktilise otstarbeta.

Võib-olla peabki see varajane suhtlemine olema ritualiseeritud, sest tuleb ju emal edastada lapsele oma usaldusväarsust, ja mil moel saakski ta seda paremini teha kui stereotüüpsete korduvate tegude sooritamise teel kindlatel aegadel? Eelkõige õpib laps nendest varasematest rituaalsetest kogemustest üht — et teda ei hülga inimene, kellest ta täielikult sõltub (Erikson 1968: 716); see tähendab, et imik õpib usaldama, ja on huvitav märkida Eriksoni hüpoteesi, et laps tajub ema, keda ta usaldama õpib, "pühaliku kohalolekuna" (*hallowed presence*) (1968: 714). Võiks oletada, et selle "pühaliku kohaloleku" vastu tuntav usaldus on oluline eeltingimus sümbolsõnumite vastuvõtmiseks alguses emalt ja hiljem teistelt ning nende aktsepteerimiseks tõena või vähemalt piisa-

valt usaldusväärseks, et nende põhjal tegutseda. Näib, et selliste varaste rituaalkontaktide ebaõnnestumisel on tõsiseid tagajärgi inimese hilisema suhtlemisvõime arengule (Erikson 1968: 714; Frank 1966).

Eriksoni mõttekäik lubab oletada, et sümboolse kommunikatsiooni järjest keerukamaks muutudes võis pühadusekontseptsioon järk-järgult välja kasvada just sellest usaldusest, mida ema—lapse sõltuvussuhtes kõige varasemas lapseas õpitakse ja mis on vajalik eeltingimus aktsepteerimaks sõnumeid, mida nende vastuvõtja ei saa kontrollida. Siin võib peituda võimalusi kasuliku dialoogi arendamiseks mitme distsipliini esindajate vahel või isegi interdistsiplinaarseks uurimistööks lapse sotsialiseerimise teemadel, mis eriti keskenduks ontogeensetele rituaalidele. Tõenäoliselt ei saa me kunagi teada, kas see on kõigest oletus või midagi enamat. Sellegipoolest võime kokkuvõtteks kinnitada, et pühadusekontseptsioon ei ole pelgalt üks nähtustest, mille teeb võimalikuks inimese sümboolne kommunikatsioon. See on nähtus, mis teeb omakorda võimalikuks inimese sümboolse kommunikatsiooni ja sellest sõltuva sotsiaalse ning ökoloogilise korra.

Kirjandus

- Bochenski, J. M. 1965. *The Logic of Religion*. New York: New York University Press
- Erikson, Eric H. 1968. The Development of Ritualization. — *The Religious Situation*. Ed. Donald Cutler. Boston: Beacon Press
- Frank, Lawrence K. 1966. Tactile Communication. — *Communication and Culture*. Ed. Alfred G. Smith. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Freud, Sigmund 1948–1950. Obsessive Acts and Religious Practices. — *Collected Papers*, Vol. II. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis
- Goffman, Erving 1956. The Nature of Deference and Demeanor. — *American Anthropologist*, 58
- Goldman, Stanford 1960. Further Consideration of Cybernetic Aspects of Homeostasis. — *Self-Organizing Systems*. Eds. M. C. Yevits, Scott Cameron. New York: Pergamon Press
- Hick, John 1963. *Philosophy of Religion*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall Co.
- Leach, E. R. 1954. *Political Systems of Highland Burma*. London: G. Bell & Sons

- Rappaport, Roy 1967. Ritual Regulation of Environmental Relations Among a New Guinea People. — *Ethnology*, 6
- Rappaport, Roy 1968. *Pigs for the Ancestors: Ritual in the Ecology of a New Guinea People*. New Haven, Conn.: Yale University Press
- Waddington, C. H. 1961. *The Ethical Animal*. New York: Atheneum
- Wallace, Anthony F. C. 1966. *Religion: An Anthropological View*. New York: Random House
- Wynne-Edwards, V. C. 1962. *Animal Dispersion in Relation to Social Behavior*. Edinburgh/London: Oliver and Boyd

ROY A. RAPPAPORT (sünd. 1926. a) on Michigani ülikooli antropoloogiaprofessor ja antropoloogiaosakonna juhataja. Lõpetanud Cornelli ülikooli, *Ph. D.* 1966 Columbia ülikoolis. Viibinud väliuuringutel Seltsi saartel ja Uus-Gineas. Teos *The Pigs for the Ancestors: Ritual in the Ecology of a New Guinea People* (1968).

MÄRKMEID KAZÕMI SÕJAST

Art Leete

1933.–34. a toimus Siberis Obi parempoolse lisajõe Kazõmi piirkonnas ulatuslik relvastatud konflikt põliselanike (hantide ja neetsite) ning riigivõimu esindajate vahel. Üldpildi sellest ugri-samojeedi tähtsündmusest võib saada Handi-Mansi autonoomse ringkonna arhiivi (OGA) materjalide põhjal. Nendeks allika-teks on Berjozovo rajooni täitevkomitee aruanne 1934. aastast, L. N. Astrahantseva mälestused 1934. aastast ja tema kiri sm. Polibanovile 1978. aastast. Peale selle on kasutatud Berjozovo rajooni koduloomuuseumi (BKM) materjale (stüüdistuskokkuvõtte koopia koopiat ja Vassili Popovi, ühe vene võitlussalga teejuhi meenutusi 1982. aastast). Arhiiviainesest ja Berjozovo rajooni koduloomuuseumi materjalidest kumab läbi üheselt šovinistlik, represseeriv kontseptsioon. Ent see on esialgu ainus võimalus vähegi selgema tervikpildi esitamiseks. Edaspidi tuleb lihtsalt arvesse võtta, et andmed pärinevad võitjatelt. Praegu veel põhimõtteliselt kogutavad suulised pärimused (mida on mõnevõrra fikseeritud Eesti Rahva Muuseumi Etnograafilises Arhiivis (EA) ja autori välitööde materjalides (VM)) on enamasti seosetud, vastuolulised või ei püüagi nad olla tõepärased selles mõttes, mida käesolev rekonstruktsioonikitse esindab.

Tänapäeval on handid seda sündmust nimetanud handi sõjaks, Kazõmi ülestõusuks ja Kazõmi sõjaks, venelased aga Kazõmi tundra põliselanike relvastatud väljaastumiseks Nõukogude võimu vastu (BKM, Stüüdistuskokkuvõte), kulaklik-šamaanlikuks relvastatud vastuhakuks ja kulaklik-šamaanlikuks mässuks, eriti aktiivseks Kazõmil aset leidnud väljaastumiseks, kulakluse kalalitungiks, täissõnnud nõukogudevastaste elementide terroristlikuks aktiks, kontrrevolutsiooniliseks kulaklikuks vastuhakuks

---

Ilmunud Eesti Teadusfondi toetusel.

Nõukogude võimule ning klassivaenlaste, kulakute, šamaanide ja nende käsilaste meeleheitlikuks vastupanuks (OGA, f 111, n 1, s 9, l 9) ning julmaks draamaks (Budarin 1989). *Vene impeeriumi rahvaste punases raamatus* nimetab Jüri Viikberg seda vastupanukatset Kazõmi mässuks (Kolga, Tõnurist, Vaba, Viikberg 1993: 114).

SÕJA PÕHJUSED

Sõja põhjused on kompleksed. Üksikmõjuriteks lahutatult ja tinglikult tähtsuse järjekorda seatult võiksid need olla järgmised. A. Põliselanike laste sunniviisiline värbamine vastrajatud Kazõmi kultuuribaasi¹ kooli alates 1931. aastast. Siinjuures oli katalüsaatoriks kohalike aktivistide fanaatiline meelestatus. Oblasti ega ringkonna tasemelt polnud laekunud põliselanike laste kohustusliku koolikorjamise otsust (kuigi eksituse tõttu peeti Juilski küla suureks asustatud punktiks ning ringkonnaavalitsus otsustas kooli sinna rajada). Kohapeal võeti kehvikute koosolekul lihtsalt vastav otsus vastu ning siirduti taigasse. Tõrkujatelt eksproprieerisid kultuuribrigaadideks nimetatud võitlussalgad jahivarustuse (OGA, Astrahantseva 1934: 1 5-6; EA 234: 84; Kolga, Tõnurist, Vaba, Viikberg 1993: 114). Ühe teate järgi seostasid handid terminit *kultbaza* paha vaimu *kul'*iga. Kui lapsed kooli korjati, jäid nad Kazõmis leetritesse. Handid seostasid haigestumise tolle vaimuga ja korjasid lapsed koolist ära (T. Moldanova suuline teade A. Barkalajale). Samuti on olemas teateid sellest, et kardeti laste venestumist internaadis ning taotleti koolitamist kohapeal, hooajalistes asulates (VM).

¹Kultuuribaas: senistest administratiivsetest keskustest eemale rajatud mikrostruktuurid (näiteks raamatukogu, klubi, "pärismaalaste maja", lugemistare, raadio, liikuv kinoseadeldis, meditsiinipunkt, veterinaaravila, tuberkuloosidisperser, haigla koos ambulatooriumi ja lastesõimega, veterinaar-zootehniline punkt, saun, pesula, internaatkool, käsitöenduslik näidistöökoda või mõni muu ettevõtte, koduloo uurimise rakuke, kauplus, kohalik nõukogu jne) kultuurmassilise töö teostamiseks Siberi põliselanikkonna seas Nõukogude võimu varasemal perioodil (*Narodõ...* 1956: 555–556; OGA, Astrahantseva 1934).

B. Kalapiüük Num-To järvel. Kazõmi lättel asuv Num-To (neenetsi k 'jumala järv') on põliselanike püha veekogu, kust kala püüda ei tohtinud. Samanimelisse asulasse rajati 1930. aastate alul aga kalastusartell ja kaubandusorganisatsioonid, mille kaotamist põliselanikud on nõudnud (OGA, Astrahantseva 1934: 16–7; Budarin 1989).

C. Šamaanide represseerimine. On andmeid šamaanide vangistamisest ja loitsimisõiguse äravõtmisest. Seda on aga tehtud pidevalt — nii enne sõda, sõja ajal kui ka pärast seda (OGA, Astrahantseva 1934: 16; EA 234: 81, 82). Andmed selle kohta on segased, ent šamaanide tagakiusamist võib üsna kindlasti oluliseks põhjuseks pidada.

D. Kazõmi nõukogu ja kultuuribaas. Handid ja neenetsid on nõudnud oma esindajate valimist kohalikku nõukogusse (kus järelikult põliselanikud algselt esindatud ei olnud), aga hiljem ka nõukogu laialisaatmist ja kultuuribaasi likvideerimist. Kultuuribaasi küsimus seostub küll peamiselt laste koolikorjamisega (OGA, Astrahantseva 1934: 15, 10; Budarin 1989). Administratiivse kontrolli tugevnemine pingestas kindlasti kohalikku olukorda. Konflikti antud küsimuses on aga raske jälgida, sest vähesedki andmed on esitatud möödaminnes.

E. Muud. Kodusõja ajast varjasid end taigas endised valged ohvitserid (Budarin 1989; EA 234: 81–82). Samuti olevat põliselanikke sõjale kihutanud põhjapõtrade kolhoosidesse korjamine ja venelannast kommunisti keeldusid eirav minek pühasse kohta (EA 234: 81).

SÕJA KÄIK

1931. a sügisel kogusid vene kultuuribrigaadid Kazõmi kultuuribaasi internaatkooli 50 last. Tõrkuvatelt küttidelt võeti ära püssid. Pärast seda töid nutvad emad ise oma lapsed Kazõmi (OGA, Astrahantseva 1934: 15–6). Sama aasta detsembris lahkus Kazõmist kultuuribaasi ülem Babkin. Handid tulid kultuuribaasi ja viisid lapsed koju. Samas esitati kaks nõudmist: rehabiliteerida šamaanid ja valida ümber kohalik nõukogu, nii et sinna pääseksid ka põliselanike esindajad. Nõudmiste täitmata jätmise korral luba-

ti kultuuribaas maha põletada. Kohale sõitsid ringkonnatöötajad ning jõuti kompromissile — šamaanide olukord jäi endiseks, nõukogu koosseisu valiti aga kolm põliselanikku (ka esimees Spiridonov) (OGA, Astrahantseva 1934: 16).

1933. aastal sõitis kehvikute brigaad Num-To järvele kala püüdma. Põliselanikud ajasid nad sealt minema. Algas sõda. Venelaste poolt taigasse saadetavaid võitlussalku nimetati nüüd agitbrigaadideks. Ainsad näitliku agitatsiooni atribuudid, mida arhiivimaterjalides mainitakse, on pommid, granaadid, kuulipildujad, muu kergerelvastus ja lennukid (OGA, Astrahantseva 1934: 17; Budarin 1989). Jüri Viikberg nimetab neid rühmi otsesõnu sõjaväeks, mis põletas handi külasid ja hävitas rahvakultuuri (Kolga, Tõnurist, Vaba, Viikberg 1993: 114). Hant Aiser Kanterov arvas, et metsa olid saadetud kasakad (VM 1995).

Num-Tole saadeti esimene agitbrigaad (Šeršnevi juhtimisel). Handid ja neenetsid kutsuti läbirääkimistele (OGA, Astrahantseva 1934: 17). See ja järgnevad brigaadid olid nõudnud ülestõusnute laialiminekut. Handid aga seda tegema ei soostunud (VM 1995). Põliselanikud peitusid taigasse. Šeršnevi brigaad ootas neid mõnda aega, seadnud valmis püssid ja pommid. Põliselanikud, hoolimata sellekohastest lubadustest, välja ei ilmunud ning 1. agitbrigaad pöördus tagasi.

Teine, Mjakuško juhitud agitbrigaad eksis taigasse, sattus sohu ning ei leidnud kedagi. Kolmas brigaad eesotsas ringkonna täitevkomitee esindaja Ganiniga ei kohanud samuti ühtegi hanti ega neenetsit.

Senistest esinduslikumalt komplekteeriti neljas agitbrigaad. Selle koosseisu kuulusid Berjozovo rajooni täitevkomitee esimees P. Astrahantsev (salga juht), Obi-Irtõši oblasti parteikomitee esindaja Šneider ning kultuuribaasi uus ülem Smirnov, GPU esindaja Posohhov ja kohalikud elanikud Nesterov, Nikitin, Lozjamov, Jegor Kaksin ja Spiridonov (OGA, Astrahantseva 1934: 17–8). Brigaad valmistati ette pikemaks viibimiseks taigas. “Enne sõitu Kazõmile hoiatasid kohalikud kehvikutest aktivistid, et seal on rahutu ja sinna sõita ohtlik. Seepärast olid kolmel brigaadi liikmel revolvrivid.” (OGA, Astrahantseva 1978.)

Berjozovost väljasõidu päevaks oli määratud 26. oktoober 1933. 12. novembriks oli kõgu brigaad Kazõmis. P. Astrahantsev tegi Šneiderile kui naisterahvale ettepaneku jääda Kazõmi kultuuribaasi, arvestades olukorra ohtlikkust. Šneider vastas: "Mina olen vana bolševik ja olen harjunud täitma partei ülesandeid lõpuni." (OGA, Astrahantseva 1978.)

26. novembril saabus agitbrigaad Num-Tole. Sealte saadeti Spiridonov ja Kaksin tundrassa, et nad kutsuksid handid ja neenetsid läbirääkimistele. Saadikud naasid ja teatasid, et agitbrigaadi oodatakse 100 kilomeetri kaugusel.

3. detsembril kohtuti hantide ja neenetsitega ning alustati läbirääkimisi.

4. detsembril võeti agitbrigaadi liikmed vangi. A. Kanterovi teatel toimus see hantide juhi šamaan Jänkouv-iki (Valgepea) püstkojas (VM, 1995). Nad seoti kinni, võeti ära relvad ja peksti läbi. Siis esitasid "samojeedid"² oma uued nõudmised, seejuures kirjalikult. Kolm esimest punkti on ka teada:

1. Saata tagasi 4 kulakut ja šamaani, kes viidi ära 1933. aastal;
2. eemaldada Num-To järve rajoonist kaubandusorganisatsioonid;
3. lapsi kooli mitte värvata (OGA, Astrahantseva 1934: 110).

Nõudmiste täitmiseks anti aega üks kuu ja siis lubati ka agitbrigaad vabastada. Koos kirjaga lasti tulema põliselanikud Spiridonov, Nikitin ja Kaksin.

6. detsembril teati juhtunust Kazõmi kultuuribaasis, 8. detsembril rajoonikeskuses Berjozovos. 10. detsembril sõitis Sverdlovskist välja OGPU kaastööliste rühm eesotsas tšekistide Tšudnovski ja Bulatoviga (OGA, Astrahantseva 1934: 10–11).

Mingil ajal 14. ja 19. detsembri vahel organiseerisid handid ja neenetsid Num-To järvel ohverdamispidustuse *por'i*, "[---] kus peašamaan V. J. (Jefim Vandõmov) ütles, et viis venelast tuleb ohverdada. Pärast seda toodi kõik vangistatud (peale Lozjamovi. A. L.) Num-To järve äärde, heideti neile nõõrid kaela, seoti nad põhjapõtrade külge, põhjapõdrad aeti jooksma ja sel moel poodi

---

²Samojeedid: L. Astrahantseva poolt kasutatav üldnimetus traditsiooniliste põliselanike kohta (handid, neenetsid, mansid).

kõik, seejärel poodud skalpeeriti, aga Šneideril lõigati ära rinnad.” (OGA, Astrahantseva 1934: 112–13.)

Esmalt näib, et see on vaid venelastepoolne ennastõigustav bluff põhimõttel, et kui pärismaalased nõnda drastiliselt julmad on, pole neile ükski karistus liialt karm. Edaspidi on seega tugevamale kõik lubatud. Ja põliselanikeltki on saadud samasuguseid teateid.

Samalaadne teave on 1991. aastal fikseeritud ühe mansi (Anne Konkova) suulises teates, et Kazõmi sõja ajal sidusid handid vene naisterahva narta taha “[---] ja vedasid, nii et ei saanud aru, mis pärast oli — ei silmi, ei nina, ei midagi, ei rindu. Vedasid alasti, aga see oli nende poolt samuti julm. Kuidas nad selle esimehe tapsid, nad tapsid palju venelasi.” (EA 234: 83–84.) Seda kirjeldades rõhutas mansi tädike nii nagu ringkonnaarhiivi teate kirjutanud L. Astrahantsevagi (P. Astrahantsevi lesk), et ülestõusnuid ei maksa õigustada.

On olemas teade sellestki, kuidas vene naisterahvast (õpetajannat) oli veetud narta taga selle eest, et ta oli läinud pühasse kohta, kuhu naised minna ei tohtinud (T. Moldanova suuline teade A. Barkalajale). Ajaloolaselt T. Moldanovalt väitis oma vastavad teadmised saanud olevat ka A. Konkova (väljendudes küll üldisemalt, et “teadlased on kindlaks teinud”). Ka A. Kanterov rääkis midagi niisugust: “Seda kuulsin ma raadiost niimoodi vilksamisi, et nad lausa kägistati.” (VM, 1995.)

Kuid peale propagandatõe on need teated kooskõlas ka traditsioonitõega. K. F. Karjalaise andmetel on obiugri usundilistes pärimustekstides andmeid selle kohta, et tapetud lõigatakse rinnust süda ning süüakse ära (Karjalainen 1918: 31). Varihinge *is*'i (ka *iles*, *ilt*) asukohtadeks on vari ja pea. Kui kangelane tahab tapetud vaenlast täiesti kahjutuks teha, nülleb ta tollelt peanaha. Siis ei saa varihing surma järel elada ja tehakse võimatuks surnu varju rändamine (Karjalainen 1918: 32).

Allikakriitiline lähenemine ei võimalda meil aga selles hellas küsimuses kuigi kindlalt teadusliku tõe üle otsustada. Et need viis venelast hukkused, on küll kindel. Kui selline detailne tapmis-kirjeldus aga tõsikindlalt muuks ei kõlba, siis vähemalt inimeste eelarvamuste jälgimiseks ikkagi. See aga olevatki kindlaim, mi-

da rekonstruktiivne tunnetus anda saab (Loone 1979: 147). Ent säärane arutelu hakkab tasapisi väljuma meie praeguse ülevaate raamidest.

Kazõmi sõda kulges omasoodu. Metsatundrasse saadeti tihha uusi agitbrigaade. 5. brigaadi pidasid põliselanikud kinni 9 või 12 päeva. 6. brigaadi hoiti samuti põliselanike poolt mõnda aega kinni, seejärel selle liikmed vabastati, peale ühe — Belozerovi. 7. agitbrigaad oli Kazõmist ära 15 päeva. Kõigile salkadele teatasid "samojeedid", et Astrahantsevi brigaad on elus, selle liikmeid toidetakse hästi ja hoitakse suhtelises vabaduses. Handid ja neetsid kinnitasid, et nad on rahumeelsed ega taha sõdida. Ühele agitbrigaadile isegi justkui näidati Astrahantsevi salga liikmeid, küll vilksamisi ja hästi kaugelt. 8. brigaad eesotsas Spiridonoviga oli metsatundras 9. jaanuarist 5. veebruarini 1934. aastal. Nemad andsid edasi viimase hoiatuse. 2. veebruaril (seega ära ootamata eelmise grupi naasmist) läks Kazõmist teele 9. agitbrigaad Bulatovi juhtimisel. Kõigepealt tabati üks luuraja (?), siis püüti kinni veel neli inimest ning lennuki abiga saadi kätte veel kaks (OGA, Astrahantseva 1934: 110–11). Põliselanikke hoiatati veel kord, käidi neid lennukiga otsimas ning jäeti Num-Tole kirjalik teade käsuga kahe päeva pärast kohal olla (Budarin 1989). Teise versiooni kohaselt oli kirjas käsk tuua vangistatud venelased kohale juba järgmisel päeval. Vahetuseks pakkus Bulatov kinnipüütud põliselanikke (OGA, Astrahantseva 1934: 111). Num-Tos siiski ei kohtunud. 18. veebruaril, nelja päevateekonna kaugusel Num-Tost, satuti mingite onnide juures varitsusele (OGA, Astrahantseva 1934: 112; BKM, Popov 1982). Lahingut on hiljem kirjeldanud põliselanik Popov, venelaste teejuht:

Onnideni jõudsimel nelja päevaga. Saabusime öösel. Möllas lumetorm. KIBARDIN S. V. oli esimene, ta hüppas nartalt maha ning jõudmata teha ühtki lasku, kukkus vintpüssikuulist tabatuna. Tema järel hüppas nartalt DURKIN, tema tapeti samuti sama vintpüssiga. Nende järel sõitnud SKOTŠILOV jõudis nartade taha peituda.

Mina sõitsin komandör BULATOVI nartal, meiega oli ka kuulipildur SOLOVJOV. Ta avas kuulipildujatule, kuid sai peagi haavata. Mina hüüdsin neile handi keeles: "Andke alla! Teid lastakse kõiki maha. Venelasi on palju ja peagi saabub veel rohkem!"

Paljud viskaside juba relvad maha ning andsid alla. Aga üks neenets [ENGUH] jätkas ikka tulistamist. Pärast õnnestus teda haavata ja tema kargas relva minema heites suuskadele ning põgenes. Ülejäänud vangid laadisime nartadele ja vedasime koos tapetud seltseestega Num-Tole ja sealte Kazōmi. (BKM, Popov 1982.)

Ainsa toimunud lahingu kestuseks on hinnatud 30 või 40 minutit (VM, 1995; BKM, Popov 1982). Allaandnutelt sai Bulatovi rühm teada, et viis venelast on juba tapetud (OGA, Astrahantseva 1934: 112).

Umbes samal ajal, millalgi enne 21. veebruari, võeti kinni ka teine suurem grupp põliselanikest sõdalasi, kes vaevlesid toitu-misraskuste käes. Sellesse salka kuulusid ka põliselanike juhid Ivan Jernõhhov ja šamaan Jefim Vandōmov (OGA, Astrahantseva 1934: 111). Jernõhhovi kohta mainitakse, et "salaja juhtis kulaklik-šamaanlikku bandet endine Koltšaki ohvitser, varjates end sulase-karjusena rikka põhjapõdrakasvataja karja juures" (Budarín 1989). Muide, Jernõhhov on handi nimi, seega võib tegu olla handi rahvusest ohvitseriga (Heno Sarve suuline märkus). J. Vandōmovi juurest leiti ka üks vang — Pavel Lozjamov (OGA, Astrahantseva 1934: 112). 6. agitbrigaadi vangistatud liikme Belozerovi edasine saatatus arhiivimaterjalidest ei selgu.

Ametlikult arreteeriti 60 hanti ja neenetsit, kellest 9 olevat hiljem vabastatud (BKM, Süüdistuskokkuvõte). A. Kanterovi hinnangul osales põliselanike poolel selles sõjas üldse 200–300 inimest (VM, 1995). Ivan Jernõhhov sooritas enne kohtuistungit vanglas enesetapu. 50 ametlikust süüdistatavast (süüdistuskokkuvõttes leidus iga nime taga ka märgesotsiaalse staatuse kohta: šamaan, kulak, kulak-šamaan, šamaani poeg, kulaku poeg, kulaku vend, šamaani onu jne (BKM, Süüdistuskokkuvõte)) mõisteti 11 surma, 9 õigeaks ja ülejäänutele määrati eri pikkusega vanglakaristusi. Üksteist surmamõistetut olid Spiridonov, Jefim Vandōmov, Pjotr Jakovlevitš Moldanov (Polnovatist), Jefrem Moldanov, Nikolai Nikolajevitš Moldanov, Maksim Kaksin, Sangepov, Jefim Moldanov, Andrei Pjotr-Bolšoi Moldanov, Voglla Okstjatah (BKM, Süüdistuskokkuvõte). Surmanuhtlused asendati hiljem 20-aastase vabaduskaotusega (OGA, Astrahantseva 1934: 113). Arhiivis on peasüüdlaste edasise saatuse kohta märges, et enamik neist suri peagi (OGA, samas). Tähtsaimaks

süüaluseks osutus Spiridonov, 1931. aastal Kazõmi nõukogu esimeheks valitud põliselanik, kelle kohta Berjozovo rajooni täitevkomitee 1934. a aruandes teatatakse, et tema vahetul osavõtul ja juhtimisel valmistati mäss ette ja viidi läbi (OGA, f 111, n 1, s 9, l 9).

Sellega on arhiivandmetel põhinev Kazõmi sõja kirjeldus läbi. Tulemuseks oli 10 aktiivses sõjategevuses hukkunud venelast ja 9 või 10 põliselanikku, lisaks vähemalt 50 tumeda saatusega ametlikku süüdimõistetud "samojeedi", kellest täpsustamata osa kohta on ka kirjas, et nad vangistuses surid (OGA, Astrahantseva 1934: l 13).

Sõja tulemuseks võib pidada sedagi, et Berjozovo üks peatänavaid on nimetatud P. Astrahantsevi järgi ning Berjozovosse on rajatud mälestussammas Kazõmi sõjas hukkunud venelaste ühisaua kohale.

KAZÕMI SÕDA RAHVA PÄRIMUSES

Suulisest pärimusest saadavad andmed Kazõmi sõja kohta on üksikud ja ajaloolise tõe osas raskesti seostatavad. Ent kui meil mingi üldine pilt on olemas, siis võib nendega seda mõnel määral täiendada. Iseseisvat terviklikku alternatiivset pilti traditsioonikandjate seletustest kokku panna ei õnnestu. Vanemad inimesed ei julge tänapäevalgi veel oma mälestusi jagada. Teisalt võib oletada, et terviklikku kirjeldust oleks pärimuse põhjal raske ette kanda. Võimalikud andmed seisnevad mingite eredamate motiivide meelespüsimises ja edasikandumises.

Esiteks olevat põliselanike sõjadeviisiks olnud: "Vallutame Berjozovo, siis annab Moskva ise alla!" Selles on oletatud šovinistliku propaganda mõju ja arvatud, et säärane loosung on rahvale tagantjärele ette söödetud näitamaks, kui halvasti ülestõusnud üldises poliitilises olukorras orienteerusid. Ja igal juhul võib sellises totaalises vastase tingimusteta alistamise idees näha vene mõju.

Teiseks on räägitud, et pärast Kazõmi sõja aktiivset faasi põgenesid arreteerimata jäänud handid ja neenetsid metsa, kust venelased nad amnestialubadustega asulatesse tagasi meelitasid ja siis

kõik mehed ikkagi kinni nabisid. Sõjajärgsel talvel kästi metsa jäänud naistel ja lastel Kazõmi asulasse elama asuda. Venelased olid öelnud: “Küll külm ja nälg teid külla ajab!” ja korjanud metsas asuvatest hooajalistest asulatest ära toiduained, talverõivad ja relvad. Siis läksidki inimesed elama Kazõmi ja Juilskisse, mis enne olid väga väikesed külad. Osa jäi aga metsa ja paljud nendest surid nälga (T. Moldanova suuline teade A. Barkalajale). A. Kanterovi järgi põgenesid sõjas osalenud handid lähedaste jõgede (Tromagan, Pim, Ljam) ülemjooksule ning varjasid end seal. Ljam on püha jõgi ning varem selle ääres hante ei elanud. Kazõmilt lähtunud asustus tekkis sinna ülestõusu tõttu (VM 1995).

Vangistatute üldisest saatusest ametlikud allikad vaikivad. A. Konkova arvas, et sõjas osalejatest ei jäänud kedagi alles, kõik puhastati välja (EA 234: 82). Ka A. Kanterov teatas üsna ühemõtteliselt: “Peaaegu kõik püüti kinni [---] Suurem osa võeti vangi. Pärast hävitati nad kõik. Mitte ükski ei tulnud tagasi.” (VM, 1995.)

Üht gruppi arreteerituid oli 1934.(?) a kevadel nähtud Hantõ-Mansiiskis. Vangidel olid palava ilmaga talvekasukad seljas olnud, ise näinud nad väga kurnatud välja ning üks nendest vajunud juua paludes surnult maha (EA 234: 82–83). Talvel olevat sõjas osalenud hante jääauku uputatud. Kevadeni keerutanud vool lagunevaid laipu Polnovati küla lähedal veekeerises, kust ellujäänud handid neid siis välja olid pidanud õngitsema. Vastavat tegevust põhjendasid venelased sellega, et handid olid ju nendega samuti teinud (EA 234: 280–281).

Pärast sõda olevat kõigilt hantidelt vintpüssid ära korjatud. Enne ülestõusu müüdi püsse poodides avalikult (VM, 1995).

Lennukit kasutati vene poole andmetel ainult ülestõusnutele hoiatuskirja edastamiseks ja paari handi arreteerimiseks. Põliselanikud räägivad aga ka külade pommitamisest. Handi šamaanid olevat lennukeid maa peale saabuvateks jumalateks pidanud, mis olnud ka üks hantide kaotuse põhjusi (Heno Sarve suuline teade).

Räägitakse ka, et hantidel olnud metsas spetsiaalsed puust onnid, mille laskeavadest venelaste pihta nooli lasti (VM, 1991).

On teateid ka paarist handist, kes pärast Kazõmi sõda arreteeriti, kuid hiljem siiski koju pääsesid. Ühte neist kohtas Heno Sarv

1975. a Kazõmi jõel Juilski külas (ERM Topograafilise Arhiivi päevikud, 678: 24). Teiseks rääkis A. Kanterov loo ühest hiljuti surnud Tromagani jõe handist, kes noore mehena oli sattunud sõja ajal Kazõmile sõitma. Ülestõusnud ei lasknud aga endi sekka juhuslikult sattunud hante ega neenetseid tapmise ähvardusel enam koju. Ka seda Tromagani hanti oli kinni peetud. Ühel päeval hakatud vangistatud venelasi kuhugi vedama. Venelased pandi kinniseotuna ühekaupa nartade peale ja üks oli sattunud ka Tromagani handi nartale. Lumetormis hant põgenes, viies kaasa ka venelase ning päästis nõnda viimase elu. Pärast sõda oli hant arreteeritud ja siis oli sama venelane omakorda handi vabastanud (VM, 1995). Kas oli tegemist just 6. agitbrigaadi liikme Belozeroviga (kellest on arhiivis teade, et handid ta vangistasid, aga tapmise või vabastamise kohta teadet ei ole), pole võimalik öelda. Eri allikate andmeid on küll võimalik vastavalt ühitada, ent mingid konkreetseid järeldused oleksid siiski ennatlikud. Sest näiteks hantide juhi šamaan Valgepea ehk Jefim Vandõmovi rahva arhiivipärased saatusekirjeldused on täiesti vastandlikud.

Palju räägitakse sellest, kuis põliselanike pealik (selles kujus sulavad valge ohvitser ja šamaan kohati ühte) venelaste eest põgenes. Esimese variandi järgi ajanud venelased šamaani kaua aega taga ja piiranud ta viimaks ühes püstkojas sisse. Alanud lahing. Venelased tulistanud kuulipildujaga püstkoja katted inimese kõrguselt sõelapõhjaks. Šamaan aga lasknud ikka vibuga vastu. Venelased läinud hirmu täis, et šamaani ei saagi tappa. Viimaks sattunud aga üks kuul juhuslikult kõrgemale ning šamaan enam nooli piirajate pihta ei lasknud. Selgus, et ta oli roninud parte peale ning venelased tulistasid tema alt läbi. Juhuslikult kõrgemale sattunud kuul aga tappis šamaani.

Teise versiooni järgi oli šamaan põgenedes kasutanud igasuguseid moondumisi ning lõpuks kuidagi, näiteks linnu kujul, tagaajajate käest pääsenud (A. Barkalaja suuline teade; VM, 1995).

Kolmanda variandi kohaselt oli põliselanike juht onu Kolja põgenenud Kazõmilt põhja poole ja varjanud end Salehardi kandis, kus aga venelased ikkagi teda pidevalt kimbutanud. Kord maganud onu Kolja suvel metsas putukavõrgu all. Tulnud venelased, Kolja jooksnud koos võrguga jõe äärde, sukeldunud ja ujunud vee all minema. Tihti peale olid tagaajajad teda haavanud. Siis

pidanud Kolja mõnes püstkojas paar päeva lamama ning olnud seejärel taas terve. Lõpuks oli ta aga reedetud ning venelased tapnud Kolja, enne kui ta järjekordsetest haavadest paraneda jõudis. Onu Kolja lähenedes olevat taevas, õhus, pilvedes ja igal pool tema ees olnud märgid, mis ta tulekut ennustasid (EA 234: 278–280).

Jänkouv-ikil ehk Valgepeal olnud võime karjuda nii, et hane-parves ühel linnul tiib murdub (VM, 1995).

Glasnost'i ajal olevat Kazõmi sõjas osalenute sugulased esitanud ülestõusu tõttu represseeritud hantide rehabiliteerimistaotluse, mida aga ei rahuldatud (VM, 1995).

LÕPETUSEKS

Kazõmi sõda on väga raske interpreteerida. Andmeid on vähe, need on katkendlikud ning täpset sündmuste kirjeldust me anda ei saa. Venelastepoolne seisukoht on hõlpsasti jälgitav — tegu oli terroristliku akti, relvastatud väljaastumise või äärmisel juhul piskese mässuga. Berjozovo rajooni täitevkomitee 1934. a aruandes on Kazõmi sõjast rohkem ruumi pühendatud näiteks ühele šamaanile, kes eraalgatuse korras nõukogude aktivistiga kakles (OGA, f 111, n 1, s 9, l 9). Põliselanikepoolne kontseptsioonialge hajub aga üksikutesse väga erinevate tõdede poole sihtivatesse pärimustesse. Sõja traditsioonilisi tagamaid on väga raske jälgida (Leete 1994: 15–16). Traditsioonilise sõjapidamise mõttes on see sündmus nominaalne. Hantide ajaloos ei eelne ega järgne sellele ühtegi ajaliselt lähedast ulatuslikku traditsioonilist relvastatud konfliktit.

Kazõmi sõda võib siiski vaadelda laiema muudatuste kompleksi osana. Selline koloniaalse sõltuvuse järsk ning julm uuele tasemele viimine oli üldisem Nõukogude Liidus toimunud protsess. Pärast 1917. aastat avastati, et traditsioonilised kogukonnad elavad väljaspool Nõukogude konstitutsiooni. Nomaadide ja poolrändlevate kultuuride eluviis osutus ühitamatuks riigi huvidega. “Peale kõige muu ei käi rändlejad koolis, riiklik meditsiiniteenindus ei saa neid kätte, nad jäävad “õigusetuteks”. Aga kõige hullem on see, et nad hindavad sugukondlikku lojaalsust kõrgemalt kui riiklikku lojaalsust.” (Bodley 1981: 63.) Hajaasustus ja

rändlemine segasid poliitilist reorganiseerimist. Hajali elavatele kogukondadele püüti poliitilisi doktriine, kultuuriprogramme, arstiabi ja haridust anda põhjapõtradel veetavate punaste püstkodade või paatide abil (*Narodõ...* 1956: 556). Tõeliselt põhjalikud muudatused — traditsioonilise majanduse häirimine (kollektiviseerimine) ja kogukondade paikseks muutmine said mõeldavaks alles pärast teatud otsustavaid samme, millest üks oli Kazõmi sõda.

Samasugused traditsiooniliste õiguste säilitamise eest peetud sõjad toimusid Nõukogude ajal teadaolevalt ka tšuktšidel (Kolga, Tõnurist, Vaba, Viikberg 1993: 320), neenetsitel (Petrušin 1992; Kolga, Tõnurist, Vaba, Viikberg 1993: 236) ja saamidel (Mikk Sarve suuline teade). Neenetsid on nõukogude võimu vastu võidelnud koguni korduvalt. Peale Kazõmi sõja (kus põhiliselt sõdisid siiski handid) astuti riiklike struktuuride vastu relvaga välja veel ka 1943. aastal Lääne-Siberis (Petrušin 1992) ja millalgi enne 1950. aastaid ka N. Liidu Euroopa-osas, kus kollektiviseerimise vastu peetud võitluse käigus rünnati isegi Vorkutad. Vastuhakku maha surudes tulistati neenetseid lennukitelt nagu hunte (Kolga, Tõnurist, Vaba, Viikberg 1993: 236). Seejuures neenetsite 1943. a Mandala ülestõus ja koolasaamide analoogne üritus olid võimudepoolised provokatsioonid. Ja isegi kui väljakutsele ei allutud, fabritseeriti sellest ikkagi ajend repressioonideks (Petrušin 1992; Mikk Sarve suuline teade).

Umbes sama toimus sajandi algupoolel ka teistes koloniaalimpeeriumides. Näiteks surusid inglased 1920. aastail maha Samoa rahutused suurtükkide abil, sakslased kasutasid Edela-Aafrika hererode ja jaapanlased Formoosa põliselanike vastupanu mahasurumiseks samuti ülekaalukat sõjalist jõudu (kuulipildujaid ning suurtükke) (Bodley 1981: 48, 53–59).

Kazõmi sõda võib vaadelda kui näidet teatud üldisemast protsessist koloniaalsuhete arenemises. Kunagi kehtestatud algselt suhteliselt lõtv koloniaalne sõltuvus viidi mingil hetkel ülekaaluka sõjalise jõu lühiajalise rakendamisega uuele tasemele. Seni veel põhiliselt autonoomselt elanud kogukonnad sunniti ühinema üldise ühiskondliku arenguga. Kazõmi sõda võib pidada "koloniaalse ekspluateerimise moodsa perioodi" (Bodley 1981: 64) alguseks Lääne-Siberis.

Kirjandus

- Astrahantseva 1934 = Воспоминания Л. Н. Астраханцевы (fondeerimata materjalid)
- Astrahantseva 1978 = Письмо Л. Н. Астраханцевы тов. Полюбанову 16. марта (fondeerimata materjalid)
- Bodley, J. 1981. *Victims of progress*. Menlo Park
- Budarin 1989 = Бударин, М. Суровая драма. — *Вечерний Омск*, 29. III
- Karjalainen, K. F. 1918. *Jugralaisten uskonto*. Porvoo
- Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg 1993. *Vene impeeriumi rahvaste punane raamat*. Tallinn
- Leete, Art 1994. Kazõmi sõda. — *Loomine*. (Pro Folkloristica 2.) Tartu
- Loone, Eero 1979. Empiirilise tunnetuse probleem ajalooteaduses. — *Teaduse metodoloogia*. Tallinn
- Narodõ ... 1956 = Народы Сибири. Под. ред. Левина М. Г., Потапова Л. П. Москва—Ленинград
- Petrušin 1992 = Петрушин, А. Мандала-43. — *Стерх*, nr. 1, Ленинград
- Porov 1982 = Рассказывает Попов Василий Петрович — проводник отряда Булатова (местный житель села Казым)
- Süüdistuskokkuvõtte = Обвинительное заключение. По делу Нр. 2/49 о к-р вооруженном выступлении против советской власти туземцев Казымской тундры. Составлено 10. июня 1934. г. в ПП ОГПУ по Обско-Иртышской области (koopia koopia asub Berjozovo koduloomuuseumis)

ARTLEETE (sünd. 1969. a) lõpetas Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo-osakonna 1994. a. TÜ magistrand folkloristika alal, töötab Eesti Rahva Muuseumi soome-ugri ja võrdleva etnoloogia osakonna juhatajana.

MÄRT LAARMAN

VÄITLUS

PENTTI LINKOLA EESTIKEELSETE TÕLGETE AVALDAMISE PUHUL

Pentti Linkola, "Rohelise liikumise sihtprogramm", tlk Priit-Kalev Parts. — *Akadeemia*, 1995, nr 9, lk 1951–1988.

Pentti Linkola, "Metsadest ja metsade hävitamisest", tlk Agu Tani. — *Akadeemia*, 1992, nr 12, lk 2590–2596.

Pekka Nuorteva*:

Pentti Linkola suhtes mingit üldrahvalikku seisukohta Soomes ei ole. Ühed ülistavad tema võimet teisiti mõelda ja julgeid arvamusi avaldada, teised peavad tema aramusavaldusi liiga kõrgelennuliseks ja ebarealistlikuks, puhuti koguni lauslolluseks. Ollakse ühel meelel, et tema keelekasutus ja väljendusviis on nii kirkalt aus ning iroonilise huumoriga pipardatud, et teda kuulata on nauding isegi siis, kui temaga nõus ei olda. Minu arvates viljeleb Pentti Linkola oma ökofašistlikke seisukohti stiilivõtena, et rõhutada öeldava tähtsust.

Tunnen Pentti Linkolat kooliajast peale. Tean, et tema viha looduserüvetajate vastu süttib kergesti ja vägevalt. Tema viha on elementaarselt ehtne, aga vallandub vaid sõnalisel kujul — mitte konkreetse vägivallana. Olemuselt on ta hellasüdameline ja inimsõbralik. Demonstratsioonidel-barrikaadidel teda küll ei näe. Seevastu võib ta protesteerida isiklikul tasandil. Eelkõige tuleb protestina võtta asjaolu, et ta ise, ülikooli kantsleri poeg ja eliitkooli õpilane, võttis nõuks hakata elukutseliseks kaluriks, lindude harrastusuurijaks ja metsafilosoofiks. See annab kaalu tema looduskaitseõnumile. Ta on omandanud tavalisest erineva vaatenurga isegi kogu maailmakäigu vaatlemiseks. Teiselt poolt jäi tal kätte saamata see ülikooliõpingutes antav ökofüsioloogili-

---

*Helsingi ülikooli emeriitprofessori Pekka Nuorteva soomekeelse kirja toimetusele on tõlkinud Ain Kaalep.

Väitlus

se tervikluse tunnetus, mis kindlasti oleks talle keskkonnakaitse tandril mõjukust lisanud.

Ent ka ilma akadeemiliste õpinguteta on Pentti Linkola kuulunud Soome keskkonnakaitse kõige lõõgijõulisemate juhtkujude hulka. Tekib küsimus, kui kaugelt oleks ta jõudnud siis, kui tal oleks olnud varuks akadeemiliste teadmiste pagas. Või oleks see olnud hoopis pidurdavaks ballastiks?

ARVUSTUS

KOLM VIHUKEST ALLIKAPUBLIKATSIOONE

Sortside saladused. I–III [Allikapublikatsioon, koost. Leo Levala. Tartu:] *Tungal, 1993–1994. I. Kautla koletiste pihitumisi. 1993, 66 lk. (Saatesõna: Herbert Lindmäe.) II. Valgamaa punased tapatööl. 1994, 111 lk. III. Tartu punased kutsetööl. 1994, 101 lk.*

1942. a algusest kuni sügiseni pandi kirja kaugele Peipsi taha taandunud punategelaste meenutusi 1941. a sõjasuve sündmustest. Järelikult pidid eeltööd algama 1941. a lõpul, siis, kui N. Liit vaevles suurtes sõjaraskustes. Jutustuste kirjapanejateks olid tuntud juunikommunistid August Alle, Erni Hiir, August Jakobson, Mihkel Jürna, Paul Keerdo, Hans Kruus, Jaan Kärner, Feliks Roose ja Johannes Seilenthal. Originaaltekste säilitatakse praegu ERA filiaalis.

Küsitlajad-üleskirjutajad on ilmselt kasutanud üht ja sama küsimustikku, kuid jutustada on lastud üsna vabalt. Mõnel juhul on jutustaja alustanud 1940. a sügisest, kirjeldanud N. Liidu tagalasse minekut ja muljeid sealsetest oludest ning suhtlemisest kohalike elanikega. Enamasti ei ole need kogemused just meeltülendavad. Nõukogude tegelikus ei vastanud siinsete kommunistide ettekujutusele.

Saatesõnas esitab H. Lindmäe muu hulgas Nikolai Karotamme 5. detsembril 1942 Lavrenti Beriale lähetatud kirja, milles öeldakse, et kõnealuseid mälestusi on kogutud rohkem kui 3000 (tõenäoselt masinakirja-) lehekülge. Sellest on Leo Levala publitseerinud ainult väikese osa — 35 inimese jutustused.

Üldiselt kajastavad "sortside" jutustused olukorda ja sündmusi 1941. a suvel punaselt poolelt vaadatuna üsna õigesti. Kui sama sündmust kirjeldab mitu isikut, on erinevused ebaolulised. Valetateid on ainult üksikuid: Ulila jõujaam ja nn Hall maja Tartus Riia ja Pepleri nurgal jäid õhku laskmata. Kahtlane on väide, et Valgas mürgitati kaeve ja õllevarusid.

Korduvalt peetakse vajalikuks kõnelda ka sellistest sündmustest, mis on tekitanud võõristust. Näiteks üllatas Albert Bachverki punaarmeelaste käitumine, kui ta taganevale rühmale andis mitu pakki paberosse, mis põhjustas soldatite keskel tüli ning pakid kisti katki. "Nende käitumisest jäi toores ja mitte kuidagi inimlik mulje." (II: 41.)*

Bronislav Võrse kirjeldab tema jaoks piinlikku vahejuhtumit Punaarmee komandõriga, siis kui ta nahavabriku ladusid üle andis. "Ülevõtja tahtis võtta omavoliliselt 3–4 hõberebast ja 2 kitsekoivadest mantlit, nagu pärast ise põhjendas "näitamiseks teistele". Mina ei lasknud seda sündida. Komandör oli sel puhul väga pettunud." (III: 6.)

Mind üllatas Kristjan Kure, kes oli öelnud: "Teel [NL tagalasse. K. V.] tuli ilmsiks, et mõned venelased, kes olid meil Eestis tööl olnud, käitsid suurvene šovinismi vaimus. Poljakov nõudis avalikult, et räägiksime vene, mitte eesti keelt." (III: 93.) K. Kure oli ilmselt ettevaatlik mees. Temast läks N. Liidus kolmekümnendate aastate keskel korraldatud eestlaste puhastus mööda. Ta saadeti 1940. a Eestisse uut korda rajama ja määrati kohe Tartu Ülikooli prorektoriks. Kindlasti valmistati teda põhjalikult ette, nii et ta teadis-tundis valitsevaid seisukohti. Järelikult vastas tema ütlus kommunistliku partei toonasele põhijoonele. Hiljem kõik muutus. Eriti Tallinnas oli kombeks kõnelda vene keelt isegi siis, kui kohal viibis vaid üks venelane.

Kõigest hoolimata ei võtnud meie juunikommunistid (Mihkel Jürna, Harald Haberman jt) "Suure Tõlluga" Tallinnast põgenemisel K. Kuret enda seltskonda, mis toda meest valusalt puudutas. Ta kurdab kirja-panejale seda vahejuhtumit pikalt-laialt.

Imelikul kombel tekkis teekonnal Venemaale vastuolu ka eestlaste ja juutide vahel. Kui seda kirjeldaks ainult Edgar Kostabi, ei oleks põhjust imestada. Tema püüdis igal võimalusel teisi kritiseerida ja sellega tõestada, et just tema on põhimõttekindel tõeline bolševik ja viimseni ustav parteisõdur. Kuid E. Kostabist selgemalt ütleb Koidula Tombak: "Peaaegu 100% meist tekkis juudivastane meeleolu. Selleks andsid põhjust juudid ise." (III: 83.) Ka Vene tagalas kogetu kirjeldamisel ilmub K. Tombaku juttu kibestumise toone: "Kartulivõtmise lõpetamise järele läksin emaga vildivabrikusse tööle. Siin oli pettumus suur. Ilmnes, et venelased olid tatarlastega võrreldes veel laisemad ja nende meelsus samuti opositsiooniline." Ja edasi: "Tatarlastel oli meie vastu olnud väike aukartus. Venelased olid aga häbematud. Poest meie vaevalt midagi saime. Evakueerituile oli saadetud manufaktuuri, kuid selle jagasid

---

*Ladina number tähistab väljaande vihu numbrit, araabia number lehekülge.

asjale lähedalseisvad venelased nii vaikselt ära, et õieti ei kuulnudki. Lapsed käitusid meie suhtes kasvatamatult." (III: 84–85.) Niisugune oli see palju kiidetud rahvaste sõprus tegelikult.

Eespool esitatud on n-ö kõrvalsaadus. Peamiselt meenutatakse 1941. a suvel toimunud võitlusi metsavendadega ja kas oletatavate või tõeliste Nõukogude võimu vastaste hävitamist. Lahinguid Saksa regulaarväeosadega mainitakse ainult paaril korral. Korduvalt on juttu vangi võetud kohalike elanike ülekuulamisest. Täpsemalt seda ei öelda, kuidas ülekuulamise läbi viidi. Richard Pau jutustuse järgi saame aimu ohvrite mõnitamisest. Kolonel Karl Partsi poeg Mauricius (R. Paul ekslikult Emil)* võeti kinni õhtupoolikul ja ülekuulamine kestis keskööni, niisiis väga kaua. Edasise kohta ütleb R. Pau nii: "Ülekuulamise ajal lasti minul teise seltsimehega Saadjärve koolimaja taga metsas kaevata haud, mille juurde viisimegi pärast ülekuulamist Partsu, sidusime tema silmad sini-must-valge lipuga ja pistime vöö vahele veel mõned sini-must-valged lipud ja lasksime mehe maha pärast öösel kella 12-t. Haud ajasime korralikult kinni." (III: 72.) Sama sündmuse kohta on hiljem andnud seletusi Mauriciuse ema (*Eesti Rahva Kannatuste Aasta: Koguteos*. Tallinn: Eesti Kirjastus, 1943), kes väidab, et hukatu käed-jalad olid üle valatud söövitava ainega.

Eesti sõjaväes koolituse saanud ohvitser Edgar Kostabi muidugi teadis, kuidas peaks vangi võetud vaenlasi kohtlema. Jutustamise ajal, sündmustest mitu kuud hiljem, on ta nähtavasti hakanud kahtlema, kas tema tegevust 1941. a suvel ikka peetakse õigeks. Tulemuseks on enda õigustamine: "Oma tabatud lasksime peale ülekuulamist maha kui bandiidid, kes meile relvaga vastu astusid, kuna meil oli õigus ja ka vastav korraldus seda teha, kui meie bandiitide säilitamiseks erilist vajadust ei leia olevat." (I: 23.)

Huvitav on jälgida, kuidas samade tegelaste mälestused vastavalt aja nõuetele muutuvad. Adolf Pässi, Aleksei Kurme ja Edgar Kostabi jutustused on uues redaktsioonis ära trükitud 1965. a ilmunud kogumikus *Suure võitluse algus* (Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. Toimetuse kolleegium: Abe Liebman, Ilmar Paul, Aleksander Resev, Meinhard Teder (toimetaja) ja Olaf Utt (toimetaja). Koostajad: Karl Mang ja August Pähklikmägi. Tallinn: Eesti Raamat). Nüüd ei leidu kirjeldustes enam olukorra hindamisel kriitikat. Välja on jäetud kõik, mis näitab Punaarmee ohvitseride saamatust, nende sattumist paanikasse.

---

*Täie nimega Emil Mauricius (ka Mauritius ja Mauriku) Parts (1912–1941). *J. I.*

Puudu on ka kohad, millest võiks järeldada julmust hävituspataljoni tegevuses.

Järgnevalt pean tegema mõned märkused *Sortside saladuste* koostajale ja väljaandjale. On küll öeldud, et tekstid on ära trükitud originaalile vastavalt, s.t ka ilmsete vigadega. Õigem oleks siiski vigase teksti puhul samas näidata ka õige kirjaviis. Praegusel kujul jääb hingesoppi kahtlus, et väljaandes on väga palju trükivigu. Tahaksin väga teada, kas originaalis on tõesti poolik lause: "Tuli sellele kohale." (II: 11.) R. Pau meenutused lõpevad sulgudes oleva märkusega: "vt. edasi Pärtel poja jutustust." Oma suureks hämmastuseks ma Pärtel poja juttu väljaandes ei leidnud.

Minu arvates on koostaja tahtel valesse seltskonda sattunud Koidula Tambek (III: 79–86) ja Niina Raudsepp (III: 94–101), kes lahkusid, esimene rongi, teine laevaga Tartust ja hävituspataljoni tegevusest osa ei võtnud. N. Raudsepp (hiljem Allik) oli aastail 1938–1940 mu kursusekaaslane. Kahtlen, kas see õbluke tütarlaps olekski olnud võimeline kedagi piinama või hukkama. Kuid pean ka möönma, et nende jutustused täiendavad pilti evakueerimisest ja põgenike elust 1940. a kaugel Venemaal.

Ma ei pea õigeks nimetada neid, kelle jutustused L. Levala on avaldanud, sortsideks. Sorts on lihtsalt pahatahtlik nõid. Ma klassifitseeriksin suurema osa nendest kõhnrettide mõnda kurjemasse liiki.

Minu arvates on L. Levala lausa kohustatud alustatud väljaande lõpule viima, sest niisugune allikmaterjal muutub täisväärtuslikuks alles siis, kui ta täielikult on rahva kätte toimetatud.

Punase terrori ja nõukogude aja julmuste meenutamisel tekib mul alati küsimus: kui palju ja mis viisil me peaksime andestama? Ma ei poolda kättemaksu, ammugi mitte veritasu. Kuid me peaksime kokku leppima näiteks selles, kuidas suhtuda Eesti Vabariigi kaadriohvitseridesse (mõni nendest oli koguni lõpetanud Kõrgema Sõjakooli), kes 1940. a kibekähku läksid üle uue võimu poolele ja 1941. a talitsid põhimõttel: meil oli õigus ja käsk ja me tapsime.

Juba varem mainitud kirjas kõikvõimsale L. P. Beriale teatab N. Karotamm soovist kogutud materjalide põhjal koostada nõukogude korra vaenlaste nimekiri, "et oleks võimalik ENSV ühe või teise osa vabastamisest saksa okupantidest asuda sõna tõsisel mõttes kohe esimesel tunnil fašistlike agentide väljaselgitamisele." (I: 4.) Ma ei tea, kui palju sellest soovist täitus. Meil on aga sama materjali põhjal võimalik avalikustada nende nimed, kes paistsid 1941. a julmusega silma. Inimsusevastased kuriteod ju ei aegu.

Kaljo Villako

EDITORIAL NOTE

Professor Elvi Ulst of the Institute of Economic Policy and Public Economy at the Faculty of Economic of Tartu University observes how economic reforms in Estonia affect the interests of the new elite who had emerged by the 1980s. In a postsocialist society things are not divided into my things and things of the others but into my things and our things. This forms a peculiar morality without understanding which it is difficult to understand what is happening in society. In socialist society things were predominantly ours, i.e. they were state property. Dividing these things into mine, yours and theirs is a complicated task of the property reform. It is characteristic of the elite of postsocialist countries that it does not own private property but uses the property of the state (society). This is what determines the peculiarities of its behaviour in a transitional economy. The transformation of economy from socialism towards capitalism has been successful to the extent the new elite has been able to become adapted to the new conditions. This movement, which can also be called an economic reform, is a compromise between the elite exercising political power at the moment and the elite who manages state property. In the end, the author draws some conclusions. (1) The elite cannot be separated from the people because it represents the social philosophy and morals recognized by the majority of people. (2) During a revolutionary period, like transition to market economy in postsocialist countries, the local elite cannot be pushed aside or replaced by newcomers from abroad. The people do not accept outsiders as leaders. (3) The speed of reforms in postsocialist states depends on the adaptability of the elite and on the unity of the aims of different groupings. (4) As compared to other postsocialist countries, the present-day Estonian elite has relatively better adaptability and is relatively unanimous (there were no military circles with particular interests of their own).

(5) The elite is not unchangeable. If the nation wants to survive, then it must make constant efforts and sacrifices in order to reproduce more adaptable (intelligent, competitive) elite.

For geographical and historical reasons Estonia has often found itself on the border between two "worlds". Such location in a transition zone has urged Estonians to determine their position in relation to one "world" or the other. This has been done particularly often after major changes when this border has swept over Estonia. The question where Estonia belonged was topical after achieving independence (in 1918), when it was necessary to define ourselves as part of Europe. After World War II it was necessary to demonstrate the unity with the great neighbour in the East. Now, after the disintegration of the Soviet Union, this problem has gained importance again. Where does Estonia really belong? And how does Europe look as viewed from Estonia? The article by Hannes Palang, Urmas Vessin and Ülle Liiber attempts to show how well Estonian school students of Estonian and Russian ethnic origin know Europe, what they think about its subdivisions and Estonia's place in Europe. The interpretation is based on two questionnaires about the cognitive or mental map of Europe, which were administered in schools in 1993–1994. Summing up the results, the authors state that there are similarities as well as dissimilarities in the opinions of both groups about the position of Estonia. The study revealed the existence of rather similar spatial divisions for both Estonians and Russians. We can see a still existing screen as a remnant of the iron curtain on the western border of the former socialist world. At the same time the students distance themselves strongly from Russia. The area between the screens includes all the countries situated on Russia's western border (including Poland). Thus, Estonia is situated in the region, which between the two world wars was termed Intermediate Europe, and which comprises the transitional area between the cultural subcontinents of Europe and Russia. The fact that Russians place Estonia among the newly independent small countries of Europe, whereas for Estonians Estonia belongs among the "old" countries, is an additional proof that Russians still adhere to the old, by now outdated, political distribution. Nevertheless, the Estonians' and Russians' image of Europe coincides greatly, being

even more Estonian-centred for Russians, while Estonians identify themselves as belonging to the wider Balto-Scandian region. Both Estonians and Russians see Estonia as having the closest ties with the Nordic countries, particularly via Finland. As for the division of Europe, fairly great differences exist between the understandings of Estonians and Russians. For Estonians "real" Europe consists mostly of large Northern and Western European countries; the Baltics and Poland are also included among them. The former socialist countries, to which school curriculum paid great attention earlier, have fallen among less-known countries. Russians, however, still preserve the image of Europe that existed before the disintegration of the Soviet Union, where "real" Europe is outside the former Soviet Union and does not include the Baltic countries and other new states. The same principles hold about the internal regionalization of Europe as well. Russians do not separate the regions very clearly, it is noticeable that they draw the border between the East and the West to the west of the Visegrád states. A confusion reigns concerning the countries to the south of the Alpine-Carpathian arc, which are difficult to classify. Actually, the same is true about Estonians as well, who do not get in trouble in the northern part of Europe and offer a very clear-cut regionalization. For them the notions Northern and Central Europe have a clearer content. Estonians are also ahead of Russians in reaching Europe, for Russians the heart of Europe is situated further from Estonia. The relation to certain regions deserves special mentioning. The nearest area of this kind is Poland, which for Russians forms, together with its surrounding areas, a separate subregion in Eastern Europe. In the Caucasian region, Russians distance themselves from the mountain areas there, whereas Estonians express their sympathy for self-reliant Georgia and Armenia. As for the Slavic areas in the Balkans, it is characteristic that they are separated from the rest of Slavic Europe by non-Slavic Hungary and Rumania.

In our previous issue we published an original addition by Jürgen Habermas to a number of themes that concern the critical theory of society and that fascinated the critical theoreticians of the Frankfurt school. The article was supplemented with a treatise by social philosopher John B. Thompson from Cambridge University.

In this issue his attempt to give a selective exegesis of Habermas's creation comes to an end.

The word "fiction" has a number of meanings. Margit Sutrop, a doctoral student of philosophy and theory of literature at the University of Konstanz, Germany, concentrates in her article only on the meaning of fictional discourse (speech) where fiction is understood as fictional narrative. It is the practice of fictional narration that the author does not tell the events of the story in his own words but through a fictional narrator created by him. Even if the story told in the narrative is true, the fact of narration is fictional. The author asks a fictional narrator to tell a story that has really happened. In fictional narratives the act of narration is thematic; the author depicts not only events and characters, but also the act of telling the story. Thus, there is always a double act of narration in fictional narratives; the whole narrative text is told by the author, but the story where fictional narrative occurs is not told by the author himself but by a fictional narrator whose act of narration is depicted by the author. The author of a factual narrative is a narrator himself, he executes mostly assertives when writing his text. By doing so he expresses his belief. The action of the author of a fictional narrative differs from the action of an author of a factual narrative as the author of a fictional narrative does not execute his own speech acts, but records the imaginative beliefs of a narrator created by him. Writing a fictional narrative, the author does not express his belief but his imagination. Fiction is an expression of the author's act of imagination.

Li Bo, also called Li Bai or Li Tai-bo (701–762), is one of the brightest talents among the enormous Pleiad of poets in China of the Tang period. Märt Läänemets from the Centre for Oriental Studies of Tartu University discusses the problems of translating Li Bo's poetry into Estonian. After his article we publish nine poems by the celebrated Chinese poet.

The author of the following article is Yuri E. Berezkin who works at the European Humanitarian University in St. Petersburg. Since the 1950s a development scheme has spread in American social anthropology, particularly among archaeologists, according to which the increase of population and economic development depends on the emergence of larger communities. In ancient

history these communities are called band, tribe, chiefdom and state. Later Robert Carneiro somewhat changed this scheme, using the term 'autonomous village' instead of 'tribe', because only a village community, and not an amorphous tribe, could be called a concentrated unit. The tribe and the chiefdom are both 'middle-range societies' with a population of about 1,000/3,000-10,000-30,000 people (Upham 1972), being thus larger than a village community or a band and smaller than a state. The most important link in this scheme is chiefdom, because centralization of power first occurs namely there. The state that has developed from a chiefdom can be nothing else but a despotic kingdom. Further struggle between kingdoms ends in one conquering the others. If the latter lose their autonomy, then the new large state becomes an empire. The question posed in the article is the following: is it possible that there existed autonomous units with a population of 1,000-2,000 or even more than 10,000 people which formed a political whole without being centralized? To answer this question, the author compares the development of the first civilizations in America and in the Middle East in the III-II millennia B.C.

Professor of anthropology at the University of Michigan Roy A. Rappaport sheds new light on the essence of religion, observing the roles that ritual and sanctity play in communication and in the regulation of the systems they participate in. The author asserts that sanctity is the quality of unquestionable truthfulness imputed by the faithful to unverifiable propositions. Sanctity thus is not ultimately a property of physical or metaphysical objects, but of discourse of such objects. It is not, for instance, the divinity of Christ, but assertion of this divinity, which is sacred. Following this line, he suggests that it is not the substance of religion which distinguishes it from other aspects of human life but rather the sacred nature of its assertions. The term religion refers to public discourse which includes at least one sacred statement and the conventional social actions undertaken with respect to this discourse. Sanctity, although it inheres ultimately in unverifiable nonmaterial propositions, is socially important as a meta-statement about assertions of a material nature, such as "we will support you in warfare" or of a partly material nature, such as

Summaries

“giving is blessed”. Statements, all of whose terms are material, may be amenable to verification, but the receivers of messages containing such statements may be in no position to verify them. However, to sanctify statements is to certify them. Although sanctification is subject to malfunctions, it may be asserted that sanctity contributes to the maintenance of systemic integrity even through changes in systemic structure and composition. Indeed, it may make this maintenance possible. Thus the concept of the sacred is surely an important component of human adaption.

Art Leete, head of the department of Finno-Ugric and comparative ethnology at the Estonian National Museum, tries to clarify the reasons for an extensive armed conflict in 1933–1934 between the locals (Hantis and Nenets) and representatives of the Soviet authorities in the region the Kazym River, which is a right-hand tributary of the Ob. The Kazym War can be regarded as an example of a more general process in the development of colonial relations. At a certain moment, short-term application of overwhelming military power took the originally rather loose colonial dependence to a new level. Communities who had led a fairly autonomous life were forced to join the general development of society. The Kazym War can be considered the beginning of modern colonial exploitation of Western Siberia.

In the section of discussion Pekka Nuorteva, professor emeritus of Helsinki University, explains Pentti Linkola's place among Finnish environmentalists.

In the section of book reviews Kaljo Villako, professor emeritus of radiology and oncology at Tartu University, analyses a source publication about the atrocities of the Soviet destroyer battalion in Estonia at the outset of the war.

Jüri Eintalu reviews a textbook of physics from the viewpoint of the history of philosophy it contains.

We end our issue with part 7 of Ian Stewart's book *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos*.

Different routes of American and Middle-Eastern civilizations: Archaeological materials and ethnographic parallels

Yuri E. Berezkin

Elite burials are the only positive proof of existence of chiefdoms. In Peru, they appear from 500 B.C., while temple mounds from c. 2500 B.C. Before 500 B.C., ruling positions in society existed but had not become hereditary yet. Dual kin structures and community property stimulated monumental construction before powerful chiefs emerged. Thanks to the early centralization of decision-making, remote control was possible and population concentration unnecessary (the typical centers were ceremonial). In early states, where the size of political units underwent a 10-fold increase, but administrative structures were still weak, huge urban concentrations sometimes appeared (Teotihuacan, Uruk). In the Neolithic and Chalcolithic of Levant, Anatolia and Mesopotamia and in the Chalcolithic and Early Bronze Age of Eastern Iran and adjacent areas, neither rich burials nor significant corporate architecture are known; common dwellings had sometimes rich decoration which suggests ritual activity on the household level. Estimates for population of the big settlements (i.e. the size of integrated social units) are at the lev-

el of middle-range societies and not of autonomous villages. Such units were innerly bound by networks of ties between households. Not corporate but private property was probably predominant. The lack of centralized authorities and hierarchy of kin groups made quick and easy contact between all members of a social unit necessary (rationale for early pre-state urbanization). Apa Tanis of Himalaya illustrate this type of society. The Harappa civilization has preserved a lot of its traits. A unit of the Apa Tanis type ("autonomous town") and Amerindian chiefdom are examples of two different tendencies in human organization, that could be revealed in societies of any epoch and scale.

Notes on the Kazym War

Art Leete

The article deals with a major attempt in the recent history of the Hanti people to defend by force of arms their traditional rights against administratively enforced cultural changes.

In 1933-1934 the struggle against the Soviet rule culminated in a revolt which has become known under the name of the Kazym War.

Children's enforced enrolment to school, repression of shamans, collectivized fishing on the sacred Num-To lake and other "civilized"

Summaries

rearrangements pushed the Hantis into an armed uprising. The artel fishers were made to leave Num-To, and children were taken from school to forest villages. The Hantis also demanded the release of shamans and election of representatives of the natives to local government.

Russian combat squads called agit-brigades were sent to look for the Hantis and Nenets who had hidden in the forests. Most Russians wandered vainly in forests and swamps, being unable to find the natives. The members of one

squad were caught by the Hantis and killed in a merciless way — they were dragged after sleds along the ground until they died. However, the only battle of the Kazym War that took place later was won by the Russians.

Ten Russians and nine local inhabitants were killed in the battle. The Hantis who had participated in the war were imprisoned, and most of them were never seen again. Only two natives are known to have returned home later. To avoid repressions, some Hantis left for the upper reaches of the neighbouring rivers (Lyam, Pim, Tromagan).

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematemaatika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

VII

Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.

©Ian Stewart 1989.

KAOSE RETSEPT

Kui saate ta juba ühtekokku koguda, hakake teda sõrmeotstega venitama, tõmmates käed teineteisest umbes 18 tolli kaugusele. Seejärel keerake ta kahekorra kokku. Korrake sama tegevust jõudsalt mitu korda. Kui kleepjast ja katkutud äärtega ollusest on saanud läikiv läbipaistev riba, hakake teda venitamise ja kokkukeeramise käigus ka keerutama.

Irma S. Rombauer ja Marion Rombauer Becker,
Lõbus kokakunst.

Lapsena elasin ma mereäärses linnas Lõunarannikul. Vanemad viisid mu sageli jalutama — oli sõjajärgne aeg, autot neil polnud ja nii saime palju värskes õhus liikuda. Mõnikord võtsime piki High Streeti ette käigu sadamasse. Kitsas munakivisillutisega tänav laskus järsult alla mere poole, seda ääristasid tillukesed poed ning ühes poes üsna tänava alguses müüdi omatehtud maiustusi. Loomulikult köitis see lapse tähelepanu. Poes olid ka rannarahnu-iirised, mille peale oli pisikeste punaste tähtedega kirjutatud selle linna nimi. Ning ise sai pealt vaadata, kuidas kompvekke tehti: alguses oli justkui üks punase-valgekirju ront, mis siis õhukeseks rulliti ja pulgakesteks lõigati. Oli olemas masin, mis venitas ja sõtkus kleepjat suhkrust segu, millest kompvekke valmistati. Kaks säravat teraslaba käisid aeglaselt ringi, liikudes samal ajal vaheldumisi ühest küljest teise. Nende vahel rippus raske kleepuva aine viht, nagu hoiaks keegi kätel paksu lõnga kerimiseks valmis, ning seda siis muudkui venitati ja keerati kokku ja venitati ja keerati kokku. Olin lummatud, ja sugugi mitte ainult valmiva toote pärast. See oli mu esimene kokkupuude kaosedünaamikaga, ehkki tollal ma seda ei mõistnud.

Ega mõistnud magusavalmistajagi, et kasutas kaose kaht iseloomulikku omadust: *segamist* — et kõik ained oleksid kindlasti ühtlaselt jaotunud — ja *laotamist* — et magusas segus tekiks pikad kristalsed suhkruribad, mis kenasti krõmpsudes murduksid nagu päris kaljurahnud mererannal.

Hoopis imelik on aga üks asi, mis on nii igapäevane, et me seda õieti ei märka ega midagi küsidagi ei taipa: *masina* liikumine on täiesti korrapärane — iirisevenitamismasin liigub perioodiliselt üha ringi, aina edasi-tagasi —, iirisemass ise muutub aga kaootiliseks. Korrapärane põhjustaja — korrapäratu tagajärg.

Taignamikserit, vurrvisplit või köögikombaini kasutades sooritab igaüks rakendusliku kaosedünaamika harjutust. Mehaaniline riist, mis liigub korrapäraselt ja determineeritult, segab toiduained kokku ikkagi juhuslikult. Kuidas see võimalik on?

VENITA PIKAKS JA KEERA KOKKU

Stephen Smale oletas alguses, et tüüpiliselt on dünaamika püsiv või perioodiline. Avastades, et oletus on vale, asendas ta selle küsimusega: “Mis on tüüpiline dünaamika?”

Matemaatikas saab edasi minna peamiselt kahel viisil.

Üks on “puhas mõtlemine”. Mõtiskleda üsna üldiselt selle üle, mis üldse küsimusi tekitab. Lihtsalt mängida üldiste iseloomulike omadustega. Üritada jõuda põhimõteteneni.

Teine tee on vaadata näiteid, soovitavalt võimalikult lihtsaid, ja jõuda üksikasjaliselt selgusele, kuidas nad toimivad.

Aga selleks, et kuhugi välja jõuda, läheb tegelikult vaja mõlemat. Matemaatik võib mingi küsimuse kallal töötades jännata lihtsate näidetega niikaua, kuni märkab, et mõte on muutunud loiuks. Ta lülitub siis ümber üldisematele probleemidele — näeb natukene nendega vaeva ja pöördub siis jälle tagasi, küll veidi teistsuguste näidete komplekti juurde, esitades ka veidi teistsuguseid küsimusi. Siis tuleb ta oma kiusakate küsimustega välja iga kord, kui vähegi mõni matemaatik kuuldekaugusse satub. Helistab kõigile kolleegidele Knoxville’ist Omskini. Kui tal lausa villand saab, jätab ta

Kas Jumal mängib täringuid?

kõik kus see ja teine ning teeb midagi muud: nokitseb mõne teise küsimuse kallal, vahetab autos õli, kaevab kalatiiki, hulgub mägedes ringi. Ning tihti tuleb vaim peale äkki ja kõige kummalisemas kohas. Harva lahendab see midagi lõplikult, kuid mõtte hoiab liikvel. Prantsuse füüsiku Jean-Pierre Petit' multifilmis *Eukleidese reeglid OK* tabas üks tegelane, Anselm Lanturlu, selle tunde täpselt ära:

MA SAIN ARU! Nojah, tähendab... Ma ei tea päris kindlalt, MILLEST ma aru sain, aga mul on mulje, et MILLESTKI ikka sain.

Mõeldes dünaamika üle hästi üldises plaanis, üksikasjadesse süvenemata ja võimalikult laiahaardelist pilti tabada püüdes, jõutakse millegi niisuguseni.

Traditsiooniline dünaamika:

- * Vagusi istumine.
- * Pidev ringikeerlemine.

Viis sajandit on teaduses teri sõkaldest eraldada püütud, et saada kätte ta geomeetriline põhiõlemus. Mis on kaose geomeetriline põhiõlemus?

- * Venitamine ja kokkukeeramine.

See, mida otsiti.

Kuid see pole kaose *ainus* koostisosa. Kaos on rikkalik segu, täis eksootilisi vürtse ja kummalise kujuga puuvilju, omajagu on pähkleidki. Kuid peamine aine kaoses, kaose jahu ja vesi, on venitamine ja kokkukeeramine.

Sirvime aga kokaraamatut.

RADARI JUUREST HOBUSERAUANI

Päris Teise maailmasõja lõpus 1945. aastal uurisid Cambridge'i matemaatikud Mary Lucy Cartwright ja John Edensor Littlewood sundvõnkujaid. *Võnkujad* on midagi pendlisarnast, mis pidevalt võbeleb nagu pendelgi, ning *sund*süsteemiga on tegemist siis, kui dünaamikale antakse väljastpoolt mingi ajas muutuv tõuge. Võite näiteks kujutleda pendlit, mis otsapidi on riputatud mingi mootori külge ning libiseb võnkumise ajal ka kolvitaoliselt üles-alla. Sellises sundvõnkujad näites on kombineeritud kaks omaette perioodilist liikumist: pendli "loomulikud" võnked ja sundiva jõu "kunstlikud" võnked. Enamasti on kummalgi oma periood, mis tähendab, et loomulik liikumine ei käi sunnitud liikumisega ühes taktis. See viib keeruka vastasmõjuni.

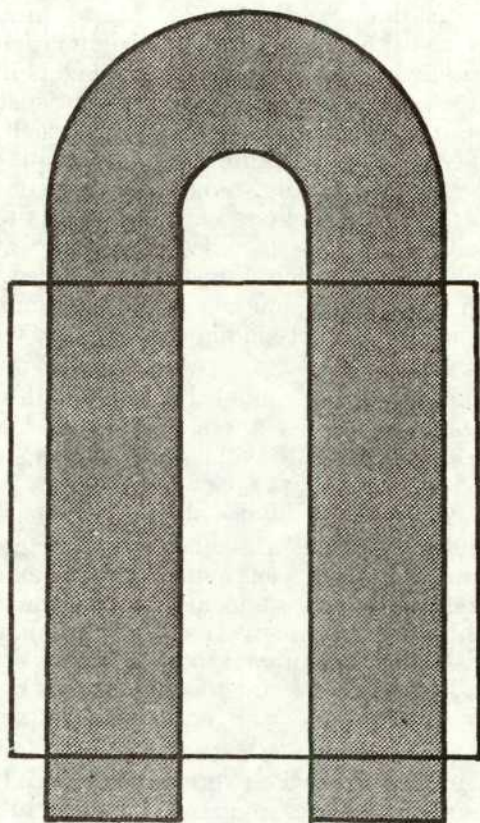
Sundvõnkumist leidub kõikjal. Üks näide sellest, küll mitte nii kujukas, on magamise-ärkveloleku tsükkel, kus looduslikule biokeemilisele rütmile avaldab sundivat mõju Maa pöörlemisest tingitud korrapärane päeva-öö tsükkel. Ka südame-*tuk*sed kuuluvad sundvõnkumise alla — vt 13. peatükki.

Kes on üles kasvanud klassikalise lineaarteooria najal, loodab muidugi, et kahe võnkujad liikumise kombinatsioon jõuab välja kahe superimpositsioonis oleva sagedusega kvaasi-perioodilise liikumiseni. Ometi ei tee sundvõnkujad alati seda, mida me klassikalisele matemaatikale toetudes ootame. Esile tuleb mõndagi mittelineaarset ja tulemuseks on tihtipeale kaos.

Mittelineaarne võnkujad on ka eespool raadiolampidega seoses juba mainitud van der Poli võrrand. Cartwright ja Littlewood tõestasid, et sobivate tingimuste korral ilmutab van der Poli sundvõnkujad keerukat aperiodilist liikumist. Tagantjärele võime arvata selle esimeste kaose avastamise kordade hulka. Cartwrighti ja Littlewoodi töö oli osa sõjapõnnistustest. Elektroonika tähendas radarit ja van der Poli võrrandi esilekerkimine nimelt elektroonikas ei ole paljas juhus.

Stephen Smale mõtiskles 1960. aastatel aga just van der Poli võnkujad, mitte sõjapidamise üle. Ta mõtles välja samasuguse geomeetriaga mudelsüsteemi, mis vastas lihtsamale, samas aga mitte nii puhtalt füüsikalisele võrrandile. Tuleb võtta ruut, venitada ta pikaks kitsaks ristkülikuks, keerata

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 58. Smale'i hobuserauakujutus simuleerib kaoselist keeramist: ruut venitatakse pikaks, keeratakse kokku ja asetatakse iseenda peale tagasi. Itereerimisel annab kujutus keeruka mitmekihilise struktuuri.

hobuserauakujuliseks ja asetada enam-vähem oma esialgsetele piirjoontele tagasi (joonis 58).

Venita ja keera kokku.

Protseduuri itereerimise peale mõeldes mõistate, et järgmine samm annab tulemuseks nii-öelda hobuserauakujuliseks keeratud hobuseraua kolme U-kujulise paindega, sellest järgmisel sammul on paindeid seitse, siis viisteist ja nii edasi. Iga iteratsioon kahekordistab olemasolevate painete arvu ja lisab ühe veel. Nii saate viimaks lõpmatult vingerja kõvera. Haka ke nüüd uuesti otsast peale, pidades seejuures silmas mingit algpunkti ruudu sees, mitte niivõrd tervet ruutu. Iteratsioonidega peab ta sel lõpmata vingerjal kõveral endale kusagil paiga leidma — sest seda teeb ju kogu ruut! Nõnda võime samahästi eeldada, et ta ongi tegelikult kõvera *peal* ning hopsab igal iteratsioonil kõvera ühest punktist teise. Et kõver on nii vingerjas, siis tuleb välja, et liikumine tema peal on niisama hästi kui juhuslik. See ongi Cartwrighti ja Littlewoodi täheldatud kaootilise käitumise aluseks olev geomeetria.

Hobuseraua on teisigi tähtsaid omadusi. Tal on seesama lõpmatult kihiline struktuur, mis Lorenzi järelduse kohaselt esineb temagi atraktoris, samuti ilmneb see solenoidil ja on Cantori hulga tihedas seoses.

Vähe sellest. Hobuseraua sees on sadulpunkt ning sadula üks asümptoot vändub paigast ja liigub teisest üle. Tulemuseks on homokliiniline pundar, dünaamiline spagetti — üsnagi sarnane tollega, mis Poincaréle nii kohutav tundus. Erinevus on peamiselt selles, et Poincaré näide on võrsunud Hamiltoni dünaamikast, kus pole mingit hõrdejõudu. Smale'i süsteem võib esineda ka dissipatiivsetes süsteemides, kus hõrdumine on olemas.

Seega näib see konkreetne näide kuuluvat samasse perekonda paljude teiste kaootiliste süsteemidega. Mitmes mõttes on see siin aga lihtsam, seda enam et teda saab geomeetria ja topoloogia abil õieti paremini uurida kui arvutiga.

Hobuserauda uurides suutis Smale edasi minna neis asjus, millele Poincaré oli alla vandunud, ja peagi paiskus dünaamikasüsteemide teoorias plahvatusena esile uusi ideid.

DÜNAAMIKA BOLOGNA KASTMES

Michel Hénon on prantsuse astronoom. Aastal 1962 hõivas ta mõtteid tähtede liikumine galaktikates. Nii jõudis ta mate-

maatilise mudelini — dünaamilise süsteemini, mille käitumine sõltub selle süsteemi energiatasemest. Taevamehaanikas on enamasti tegemist Hamiltoni diferentsiaalvõrranditega — seal suures maailmaruumis teab mis hõõrdumist just ette ei tule.

Tollaste konventsionaalsete teadmiste järgi pidid trajektoorid olema perioodilised, või üldisemalt kvaasiperioodilised — jagatavad mitmeks omaette perioodiliseks komponendiks. Häiritusteooria ja teised klassikalised meetodid enamasti sellest kui enesestmõistetavast eeldusest *lähtusidki*. Mis siis imestada, kui kõik saadud lahendid olid sellesama konventsionaalse tarkusega kooskõlas. Hea, kui mõni üksikki selle nõiaringi pärast muretseda võttis — kui keegi seda üldse märkas.

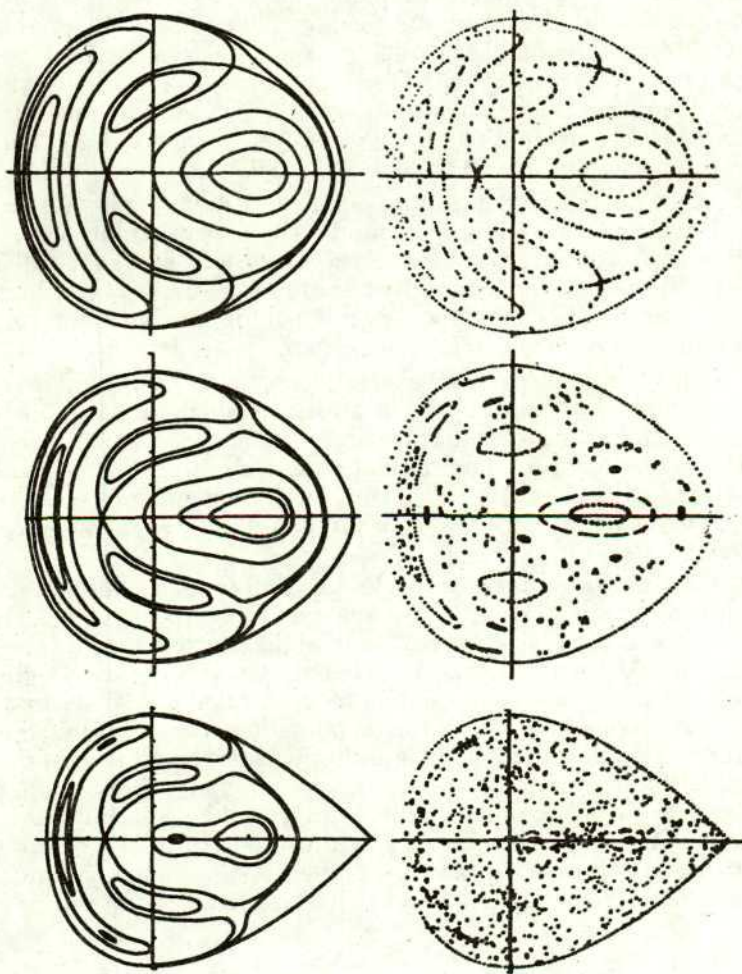
Hénoni haridus oli klassikaline nagu kõigil teistel ja temagi ootas alguses kvaasiperioodilist käitumist. Koos magistrand Carl Heiles'iga ja varustatuna uue, veel alahinnatud tööriista, arvutiga, hakkas ta uurima, mis juhtub korrapärase orbiitidega, kui süsteemi energia suureneb.

Madala energiataseme juures olid trajektoorid korrapärase ja perioodilised — konventsionaalne tarkus sai kinnitust. Suurema energiaga nad aga katkesid. Seal, kus dünaamilisel pildil pidid olema kenad kinnised kõverad, lagunesid nad juhuslikuks punktikulilaks. Tõsi, kaosemerre olid keerukal viisil paigutunud ka korrapära saarekesed (joonis 59). Korrapära lihapallid keset stohhastilist spagettit. Dünaamika bologna kastmes. Hénon ja Heiles ei andnud millelegi ranget *tõestust*, kuid nad joonistasid üles selle, mida arvutis nägid, ning tegid seal toimuva kohta paar taevalikku oletust. Nad olid aga astronoomid, mitte matemaatikud, niisiis tegelesid nad jälle muude küsimustega edasi.

MAGNETLÖKS

Hénoni ja Heiles'i avastusele andis matemaatilise seletuse Jürgen Moser, kes võttis appi *käändkujutused*, nagu ta neid nimetas. Sedasama nähtust täheldasid mitmesuguste raketiduslike ülesannete juures teisedki teadlased. 1960. aastal töötas vene füüsik B. V. Tširikov plasmadega, s.t nii kuumade gaa-

Joonis 59. Kitsendatud kolme keha probleem Hénoni ja Heiles'i lähendusversioonis: klassikaliselt rea lähenduste abil arvatud trajektoorid on alati korrapärase kujuga (vasakul); arvuti leitud trajektoorid toovad kaosemeres esile vaid korrapärasaarekesi (paremal). Ülal on energia suurim, all väikseim.

sidega, et muist nende aatomeid on endalt elektrone mahagi koorinud. Plasmauuringute põhieesmärk on ehitada töökin-del termotuumareaktor, mis toodaks odavat elektrienergiat. Reaktori valmistamiseks tuleb plasmat hoida kõrgel temperatuuril ja suure rõhu all piisavalt pika aja jooksul. Ükski tavaline aine niisugust kuumust välja ei kannata, mistõttu kasutatakse magnetlõksu. Plasmad ja magnetväljad käituvad teineteisega aga väga keerukal moel.

Tširikov püüdis sellest aru saada. Ta tuli välja magnetlõksus asuva plasma dünaamika mudeliga Poincaré kujutuse vormis, mida nüüd tuntakse *standardkujutusena*, sest seda tuleb ette nii tihti. Standardkujutust analüüsidest avastas Tširikov, et plasmas võib esineda kaost, mis põhjustab ebastabiilsust, mistõttu plasma võib lõksust põgenema pääseda.

Standardkujutusel on üks erijoon: ta *säilitab pindalad*. Tähendab, kui kujutust kasutatakse ükskõik millise faasiruumi piirkonna transformeerimiseks, siis pärast transformatsiooni jääb piirkonna pindala muutumatuks. See näitab, et kokkuvõttes on tegemist Hamiltoni süsteemiga: energia jäävusest kogusüsteemis saab pindala säilivus Poincaré lõikel.

Standardkujutuses esineb ka üks dünaamikat valitsev arvuline parameeter. Tširikov avastas, et sel parameetril on teatav kriitiline väärtus, mille korral liikumine muutub kaootiliseks. Mehhanism, mis standardkujutuse juures kaost tekitab, on eriti fundamentaalne ja teda tuntakse KAMi (Kolmogorovi—Arnoldi—Moseri) rõngaspindade katkemise nime all. Tähendab, ta allub samasugusele püsisaarekeste ja juhusliku käitumise mudelile, nagu avastasid Hénon ja Heiles, nüüd aga hakkavad lagunema juba saarekesedki. Siin ongi *kaose piir* koos oma keeruka ja huvitava struktuuriga. Pindala säilitava kujutuse kohta on jäänud veel palju küsimusi, mida matemaatikud-füüsikud ihust ja hingest lahendada tahavad.

LEHTTAIGEN

1976. aastaks oli Hénon juba kokku puutunud dünaamiliste süsteemide teooriaga ja kuulnud ka veidratest atraktoritest. Ta käis kuulamas loengut Lorenzi atraktorist, mis esitas kü-

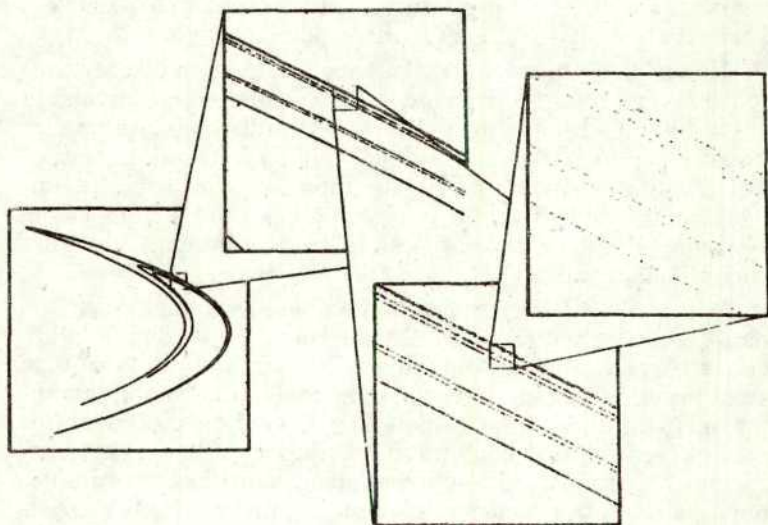
simusi atraktori geomeetrilise peenstruktuuri kohta, kuid ei vastanud neile täielikult. Ta hakkas huvi tundma, kas siin ei peitugi ehk see uus matemaatiline idee, mis seletaks ära ta senised saavutused, ning otsustas, et kõigepealt oleks hea ise Lorenzi atraktorist rohkem teada saada.

Hénon on teadlane, kel sellest hoolimata, et ta otseselt matemaatikaga ei tegelegi, on ometi olemas matemaatikuvaist ja valmidus pusida lihtsate paljaste mittefüüsikaliste mudelite kallal lootuses näha seal midagi olulist pigem matemaatika kui füüsika seisukohalt. Kaose annaalis on selliseid inimesi palju. Kaasates küll Lorenzi võrrandite peamise joone, venitamise ja keeramise, töötas ta välja tunduvalt lihtsama võrrandisüsteemi.

Pilt, mille sai Hénon, on Smale'i hobuserauaga väga sarnane. Needsamad siksakid üksteise otsas ja korduvad U-kõverad. Arvutikatsedki tõid välja sellesama lõpmatult kihilise struktuuri, mida teooria ennustas (joonis 60). Hénoni atraktor on U-kujuline, kuid ta pole kõver, vaid vormub üksteise peale keeratud kihtidena nagu lehtaigen. See on väga elegantne habras ehitis, sealjuures üsna keerukas, ja tundub, nagu polekski ta geomeetriat kõigis detailides võimalik kirjeldata. Ometi on ta struktuur teda määravates väga lihtsates valemites implitsiitselt olemas.

Kui lasta need võrrandid arvutist läbi, siis olenemata väärtusest, millest alustati, leiavad punktid järjest ja kiiresti oma koha sellel hapral struktuuril ega löhu selle paljukihilisust kusagil. Teisest küljest aga ei või kunagi ette teada, kuhu seal kihistus järgmine punkt langeb. *See lihtne võrrand teab midagi, mida teie ei tea.* Tummaks võtab see korrapära ja juhuslikkuse omavaheline mäng.

1970. aastate dünaamiliste süsteemide teoorias oli kaks omaette suunda. Üht suunda esindasid topoloogid, kes lootsid et uuritavatel konstrueeritud süsteemidel on olemas teatud seos loodusega, ning kasutades ära nende geomeetrilisi omadusi, tegid nende süsteemide kohta rangeid järeldusi. Teine oli füüsikute suund, kes lähtusid võrranditest, mille kohta oli teada, et seos loodusega on olemas, leidsid arvutiga ligikaudsed lahendid ning nägid samasuguseid struktuure nagu topoloogid. Olid need ikka needsamad? Või nägid inimesed asju, mida tegelikult polnudki — lihtsalt lootusest neid näha?

Joonis 60. Hénoni atraktori peenekoeline struktuur.

Häda on selles, et arvutipilti ikka täiesti usaldada ei saa. Olgu peale, see esitab andunult kõike, mis arvuti on arvutanud, kuid arvuti ei saa *täpselt* arvutada — kui just ei hakata kunagi kogu asjale sootuks teistsugusest vaatenurgast lähemana —, niisiis on ta arvutused reaalsuse teatud keerukad ümardused. Kas täpne vastus umbkaudsele küsimusele on seesama, mis umbkaudne vastus täpsele küsimusele?

Mõnikord ongi. Aga mitte mingil juhul alati. Kui te näiteks lahendate võrrandit lennuki liikumise kohta hästi vähese viskoossusega keskkonnas, siis *ei* saa te seeläbi lähedast lahendit keskkonna jaoks, kus viskoossus puudub.

Hénoni võrrandid on nii lihtsad, et neist loodeti lausa toda dünaamiliste süsteemide teooria puuduvat lüli — et rakenda aga topoloogia tulemusi mingile spetsiifilisele võrrandile ja muudkui arvuta, aga täpselt. Ent dünaamiliste süsteemide teooria on nii raske, et veel äsja ei suutnud keegi isegi nii-

võrd lihtsa süsteemi juures sellega hakkama saada. Tekkis koguni tunnustatud koolkond, kes pidas Hénoni tulemusi tööpoolest käivaks millegi väga pikaperioodilise — ja hoopiski mitte lauskaootilise kohta. 1987. aastal võidi aga olla tunnustajaks esmaklassilisele läbimurdele. Lennard Carleson oli ikkagi leidnud viisi, kuidas tõestada, et Hénoni atraktor on kaootiline, vähemalt “enamiku” võrrandites esinevate arvuliste parameetrite väärtuste korral. Veidrad atraktorid pole lihtsalt topoloogilised segatised. Nad on ikka tõesti olemas: lihtsais, reaalse maailma tahke modelleerivais võrrandeis.

KOKARAAMATUST KAUGEMALE

Kui selles, mida me nüüd näinud oleme, peaks leiduma mingi sõnum, siis on ta niisugune:

KAOSE RETSEPT

12 untsi faasiruumi,
1 spl algtingimusi.

Korduvalt venitada ja kokku keerata.
Maitse järgi vürtse.

Meil on aga matemaatikaraamat, mida ei saa patta panna nagu ehk koka oma, ja meie otsime taga selliste protsesside formaalsemat käsitust, jäägu või kokakssündinu tabamatu geenius tähele panemata. Peatüki lõpuni tahaksin hoida oma pingsa pilgu ühel kaosedünaamika näitel, mis on inspireeritud iirisevenitamismasinast ja ta kõikeläbivast venituse—keeramise teekonnast kaosesse.

Tahan liigse keerukuseta jõuda olemuseni välja. Kõige õigem oleks tabada see just *paraja* keerukusega. Ärgem aga tehkem asja keerulisemaks keerulisuse enda pärast. Võtan iiriseriba asemele ühiksirglõigu. Otsin valemit, mis suudab jäljendada kommitegija masinat.

Valitud näites pole midagi originaalset. See on hoopis üks vanu lemmikuid, kaose loomaaed šimpansi juures teeõhtul: *logistsistlik kujutus*. See ei näitlikusta küll kaost tema ilmingutes, vaid hoopis seda, kuidas kaost saab luua.

Kujutage ette üht musta kasti, milles on elekter sees ja millel on nupp, mida teie võite pöörata. Kast saadab korrapäraselt välja signaale. Te keerate aeglaselt nuppu, mispeale signaalid veidi muutuvad, jäävad aga korrapäraseks. Kuid nupu mingis kriitilises asendis hakkab signalisatsioon muutuma struktuurituks, juhuslikuks. Ärge muretsege niiväga, kui kardate, et olete musta kastiga midagi drastilist korda saatnud, vahest näiteks lülitanud sisse voluringi mingi uue löigu.

Logitsistlik kujutus näitab meile, et drastilistel muutustel ei pruugi olla drastilisi põhjusi. Musta kasti voluringis ei muutu suurt midagi — oletame, et reguleeritakse õige pisut üht kondensaatorit —, ent *ometi* võib korrapärast saada kaos.

Logitsistlik kujutus on tähtis ka kui paik, kus kaoseteooria puutus esimest korda tõsiselt kokku katsetustega. Ja üks ta lähedane sugulane on maailma ühest lihtsaimast valemist välja võlunud matemaatikale teadaolevalt kõige keerulisemast ja kaunimat käitumist. Need lood oodaku aga edasisi peatükke. Siin tutvume korralikumalt logitsistliku kujutusega ja juurdleme mõne ta ehmatava omaduse kallal.

LOGITSISTLIK KUJUTUS

Vaatleme ühe ühiku pikkust löiku. Selle löigu mingit punkti kirjeldab arv x , mis on 0 ja 1 vahel ning mis märgib punkti kaugust löigu vasakpoolsest otsast. Logitsistlik kujutus on

$$x \mapsto kx(1-x),$$

kus k on konstant vahemikus 0-st 4-ni. Kujutust itereerides saame diskreetse dünaamilise süsteemi

$$x_{t+1} = kx_t(1-x_t).$$

Siin võime t -d vaadelda kui ajahetke kirjeldajat — ent aeg peab edasi tiksuma täisarvuliste sammudega: 0, 1, 2, 3... Nii siis on x_t muutuja x väärtus ajahetkel t .

Geomeetriliselt väljendatuna venitab logitsistlik kujutus löiku või surub ta ebahühtlaselt kokku ja voldib siis kahekorra pooleks. Võtame näiteks $k = 3$, nii et $x_t = x$ korral saame

$$x_{t+1} = 3x(1-x).$$

Arvud 0 ja 0,5 vahel kujutuvad arvudeks 0 ja 0,75 vahel. 0,5 läheb näiteks $3 \times 0,5(1 - 0,5) = 0,75$ -ks. Arvud 0,5 ja 1 vahel kujutuvad arvudeks vahemikus 0,75-st kuni 0-ni: selleksamaks lõiguks, ainult vastupidises järjekorras. Seega selle kujutuse mõjul venitatakse algloiku nii, et see katab lõigu 0 ja 0,75 vahel *kahekordselt*.

Üldiselt, fikseeritud k korral, voldib kujutus lõigu kahekorra kokku ja asetab ta iseenda peale 0 ja $k/4$ vahele. Kui k on väike, on tegemist pigem kokkupressimise kui venitusega ning dünaamikas on erinevus ka näha. Kui k on suurem kui 4, ulatub lõik itereerimisel iseendast üle ja osa x -i väärtusi paneb kiiruga otse lõpmatuse poole ajama. Selles staadiumis ei ole kuigi mõnus üritada asjast aru saada ja seepärast ma võtsingi eelduseks, et k on 0 ja 4 vahel.

Logistsitliku kujutuse uurimiseks peame vaatlema ta käitumist pika aja jooksul, s.t tema atraktoreid. Tähendab, me tahame kujutust üha itereerida ja vaadata, mis x -ga juhtub. Kuid struktuuris on veel üks kiht: me soovime teha seda k mitmesuguste väärtuste korral ja näha, kuidas mudel k muutudes teiseneb.

Nii on k musta kasti nupp ja ülaltoodud võrrand kirjeldab voolu kasti sees. Võite taskukalkulaatorit või arvutit kasutades välja uurida, mis toimub k eri väärtuste korral, ning soovitangi tungivald teil kõik, millest ma räägin, ise järele kontrollida. Siiski kirjeldan juhtuvat minagi: osalt nende meeleheaks, kel niisuguseid riistu käepärast pole, ja osalt selleks, et tõsta esile kõige huvitavamaid käitumisjooni.

PÜSISEISUNDIREŽIIM

Piirkond, kus k väärtused on 0 ja 3 vahel, on *püsiseisundirežiim*, mis on dünaamika seisukohast kõige ebahuvitavam. Võtame mingi k sellest piirkonnast, ütleme $k = 2$, ja itereerime kujutust. Näiteks olgu $x_0 = 0,9$. Rakendades valemit

Kas Jumal mängib täringuid?

korduvalt, ajahetkedel $t = 0, 1, 2, \dots$, saame jada:

$$x_0 = 0,9,$$

$$x_1 = 0,18,$$

$$x_2 = 0,2952,$$

$$x_3 = 0,4161,$$

$$x_4 = 0,4859,$$

$$x_5 = 0,4996,$$

$$x_6 = 0,4999,$$

$$x_7 = 0,5,$$

$$x_8 = 0,5,$$

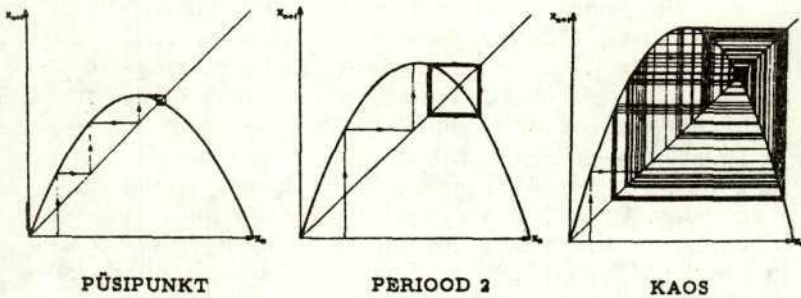
ja seal ta siis istub. Seal, $x = 0,5$ juures, on punktatraktor, stabiilne püsiseisund. Seda, et tegemist on püsiseisundiga, saab päris kergesti kindlaks teha: kui $x = 0,5$, siis ka $2x(1-x) = 0,5$. Väärtust $0,5$ iteratsioon ei muuda.

Ka stabiilsust saab kontrollida arvutuslikult, ent ta on nähtav geomeetriliseltki, kui teha joonis, mida matemaatiline majandusteadus nimetab *ämblikuvõrkdiagrammiks* (joonis 61). See on iteratsiooni graafiline meetod. Kõigepealt joonistame valemi $y = 2x(1-x)$ järgi graafiku ning saame tagurpidi parabooli. Tõmbame samale joonisele diagonaaljoone $y = x$. Algväärtuse x_0 itereerimiseks tõmbame x_0 -st vertikaalse ämblikuniidi ja vaatame, kus ta puutub parabooli. Seal tõmbame horisontaalse ämblikuniidi kuni diagonaalini. Selle punkti horisontaalkoordinaat ongi x_1 . Korrake tegevust, nii et parabooli ja diagonaaljoone vahele tekib "trepp". "Trepistmete" püsttakkude koordinaadid on üksteisele järgnevatel iteratsioonisammudel saadud väärtused x_t .

Kui $k = 2$, astub niit diagonaali mööda lihtsalt üles. Hiljem hakkab ta spiraalikujuliselt rändama selle punkti poole, kus parabool lõikub diagonaaliga. See ongi püsipunkt. Püsipunkti stabiilsus järeldub sellest, et ämblikuniit liigub spiraalikujuliselt *sissepoole*. Kui ta liiguks spiraalikujuliselt väljapoole, oleks tegu ebastabiilse püsipunktiga.

Eksperimenteerides leiame, et niit liigub spiraalselt sissepoole juhul, kui k on väiksem kui 3. Nii et kui k on 0 ja 3 vahel, saate üheainsa stabiilse püsipunkti ning pikaajadünaamikal

PÜSIPUNKT

PERIOOD 2

KAOS

Joonis 61. Logistsiliku kujutuse graafiline itereerimine ämblikuvõrkdiagrammi abil (vasakult paremale): püsiseisund, perioodiline seis, kaos.

pole siin absoluutselt mitte midagi teha. Püsipunkti asukoht vaid liigub veidi, kui te nuppu k pöörate, midagi muud aga ei juhtu.

PERIOODI KAHEKORDISTUMISTE KASKAAD

Kui k on täpselt 3, on püsipunkt “marginaalses stabiilsuses”: koondumine selleks on *äärmiselt* aeglane. See on märk sellest, et oleme mingi vapustuse äärel. Ja tõepoolest, kui $k > 3$, muutub püsipunkt ebastabiilseks ja ämblikuniit liigub spiraalkujuliselt *väljapoole*.

Alati kui te dünaamilise süsteemi lahendit teate ja see muutub ebastabiilseks, peate endalt küsima: “Kuhu ta nüüd läheb?” Ebastabiilses seisundis ei istu ta ju tegelikult paigal, kuigi see võrrandit rahuldab. Ta rändab minema ja teeb midagi muud. Tihti pole see “midagi muud” enam nii selge ja on

seetõttu huvitavam kui see ebastabiilne seisund, kust te peale hakkasite. Niiviisi on päris lihtne igasuguseid uusi asju teada saada — seda nimetatakse *bifurkatsiooniteooriaks*.

Ja edasi samas vaimus: kuhu läheb logistsistliku kujutuse püsiseisund, kui k on suurem kui 3 — ütleme 3,2?

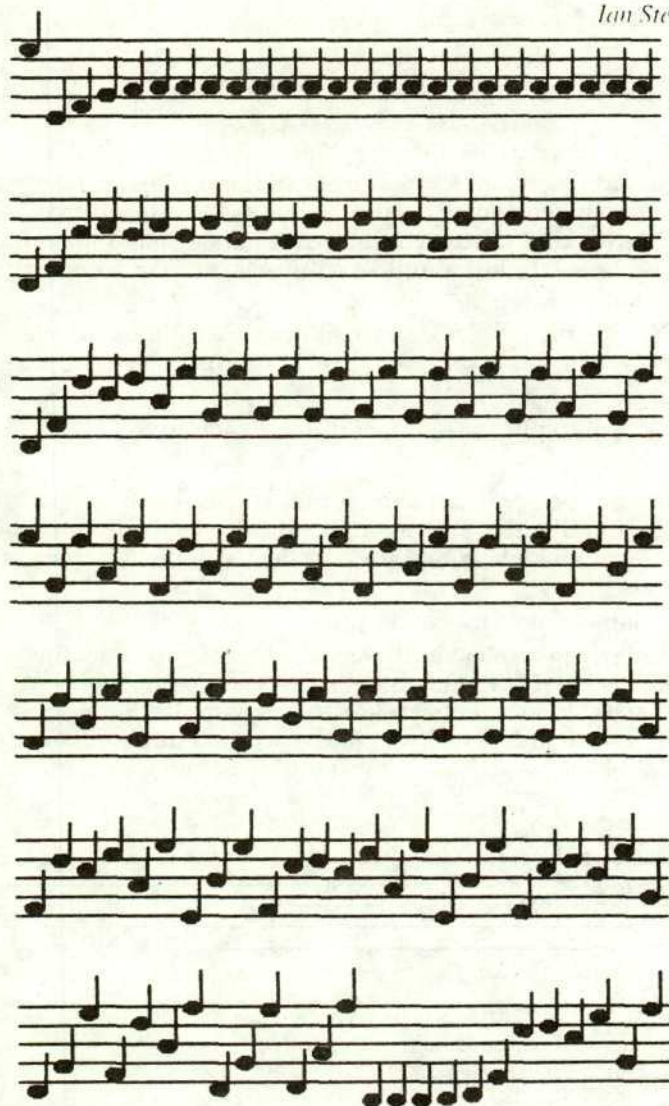
Ämblikuvõrkdiagramme joonistades avastate, et väljapoolle suunduv spiraal aeglustub ja koondub lõpuks suletud ruudukujuliseks tsükliks. Järjestikused x_t väärtused vupsavad kordamööda kahe eri arvu vahet. See on *kaheose perioodiga tsükkel*. Niisiis kaotab püsiseisund stabiilsuse ja muutub perioodiliseks. Teisisõnu hakkab süsteem võbelema.

Heliseadmega varustatud arvutil saate panna süsteemi mingit algelist muusikat mängima, kui kasutate mängitava te nootide määramiseks x -i järjestikuseid väärtusi (joonis 62). Võite näiteks seada x -i muutumispiirkonna $[0,1]$ ühe oktavi pikkuseks: *do-re-mi* ja mis seal kõik on. Püsiseisundil on korduv ja tüütu viis: kogu aeg *fa-fa-fa-fa-fa...* Kahese perioodi lool on vähemalt mingi rütm: ühtelugu *sol-mi-sol-mi-sol-mi...* Beethovenist on asi kaugel.

Arvu k suurendamisel umbes 3,5-ni muutub ebastabiilseks ka kaheose perioodiga atraktor ning välja ilmub neljase perioodiga tsükkel: *sol-fa-la-mi-sol-fa-la-mi...* 3,56 juures on periood juba 8 peale kahekordistunud, 3,567 juures jõuab ta 16-ni ning siis järgneb karme kahekordistumiste jada 32-seks, 64-seks, 128-seks... perioodiks. (Kui püüate seda kodus oma arvuti-ga teha, pidage meeles, mille eest teid 1. peatükis hoiatati: eri arvutid annavad eri tulemusi. See käib ka kõige järgneva kohta.)

Perioodi kahekordistumiste kaskaad on nii tormiline, et $k = 3,58$ juures on kõik juba möödas: periood on kahekordistunud juba lõpmatult palju kordi. Sellest kohast alates on logistsistlik kujutus muutunud kaootiliseks, olles enne teinud oma parima, et jääda perioodi pikenemiste hinnaga ikkagi perioodiliseks. Seda kuulates võite küll kuulda peaaegu-rütme — pooltuttavaid viisijuppe —, kuid mitte midagi korduvat. See-gi pole Beethoven, kuid moodsate minimalistlike heliloojate muusikast see ehk nii väga ei erinegi.

Joonis 62. Logistsistliku kujutuse $x \mapsto kx(1-x)$ itereerimisel saadud väärtuste skemaatiline esitus “muusikalises” noodikirjas. “Nootide” kõrgus vastab x -i väärtustele; “noodijoonestik” on päris suvaline. Konstant k on (ülalt alla) 2, 3,2, 3,5, 3,56, 3,6, 3,8, 4,0; k suurenedes muutub muusika kvaliteet juhuslikumaks.

Kas Jumal mängib täringuid?

KORD KESK KAOST

Siit punktist alates läheb muusika järjest kaotilisemaks. Maksimumväärtuse $k = 4$ juures rändab viis hoolega läbi oktaavi kõik saadavalolevad noodid. Seega möödub trajektoor — antud algpunktist lähtuva x väärtuste jada — lõigu igast punktist nii lähedalt, kui ainult soovite. Atraktoriks on muutunud kogu ühiklõik.

Niiviisi paistab kõik kaunis lihtne. Kui k muutub vahemikus 0-st 4-ni, kasvab dünaamilise käitumise keerukus püsivalt

püsiv $\rightarrow$ perioodiline $\rightarrow$ kaootiline,

kusjuures perioodi kahekordistumiste kaskaad on see mehhanism, mille abil kaos mängu lülitub. Lihtsalt “häälestusnupp” k ajab kõik asjad järjest keerulisemaks, kui teda edasi keerata.

Oijah, asi pole niisama lihtne!

Proovige näiteks väärtusega $k = 3,835$ otse kaotilisse režiimi pääseda. Nii umbes viiekümne esimese iteratsiooni jooksul paistabki kõik kenasti kaootiline nagu loodetud. Siis aga viis muutub ja lõpmatuseni jääb korduma nüüd *mi-sol-si-mi-sol-si...* Periood on *kolm* (joonis 63). Kustkohast see tuli?

Joonis 63. Siiski ei too k suurendamine logistsistlikus kujutuses alati kaasa suuremat juhuslikkust: $k = 3,835$ korral ilmub välja tsükkel perioodiga 3.

Minu arvuti järgi on tsükkel niisugune:

$0,1520744 \rightarrow 0,4945148 \rightarrow 0,9586346.$

Väga ettevaatlikult k -d suurendades tulevad perioodid 6, 12, 24, 48, 96... Uus perioodi kahekordistumiste kaskaad!

Veel enam suudab jahmatada $k = 3, 739$. Saate viiese perioodiga lõpmatult korduva tsükli (joonis 64):

$$0,8411372 \rightarrow 0,4996253 \rightarrow 0,9347495 \rightarrow \\ \rightarrow 0,2280524 \rightarrow 0,6582304.$$

Jajah, sealtsamast lähedalt leiate perioodid 10, 20, 40, 80...

Joonis 64. Viiese perioodiga tsükkel logistsistlikus kujutuses, kui $k = 3, 739$.

Midagi mõnusat see küll ei tööta. Nupp k ei ole niisama lihtne "kaosegeneraator". Ei ole nii, et k suurendamine muudab dünaamika igal juhul keerulisemaks. Vastupidi, sügaval kaootilise režiimi sees on pisikesed korrapärase käitumise "aknad".

Kust need aknad pärit on? See on keeruline lugu, aga nüüdseks on sellest siiski korralikult aru saadud. Teatakse isegi seda, millises järjekorras perioodid tulevad. Põhiteoreemi tõestas vene matemaatik A. N. Šarkovski. Kirjutame täisarvud sellises järjestuses:

$$3 \rightarrow 5 \rightarrow 7 \rightarrow 9 \rightarrow 11 \rightarrow \dots \\ \rightarrow 6 \rightarrow 10 \rightarrow 14 \rightarrow 18 \rightarrow 22 \rightarrow \dots \\ \rightarrow 12 \rightarrow 20 \rightarrow 28 \rightarrow 36 \rightarrow 44 \rightarrow \dots \\ \rightarrow 3 \cdot 2^n \rightarrow 5 \cdot 2^n \rightarrow 7 \cdot 2^n \rightarrow 9 \cdot 2^n \rightarrow 11 \cdot 2^n \rightarrow \dots \\ \rightarrow 2^m \rightarrow 2^{m-1} \rightarrow \dots \\ \rightarrow 32 \rightarrow 16 \rightarrow 8 \rightarrow 4 \rightarrow 2 \rightarrow 1.$$

Kõigepealt paaritud arvud kasvavas järjekorras. Siis nende kahekordsed, neljakordsed, kaheksakordsed... lõpuks aga 2 astmed kahanevas järjekorras. Kui mingi k väärtuse korral

Kas Jumal mängib täringuid?

on logistsistlikul kujutusel tsüklitel perioodiga p , siis on tal varem olnud ka tsüklid kõikide perioodidega q , mille korral selles järjestuses kehtib $p \rightarrow \dots \rightarrow q$. Niisiis on esimestel tsüklitel, mis mängu tulevad, perioodid 1, 2, 4, 8, ..., s.o perioodi kahekordistumiste kaskaad. Ja näiteks periood 17 tekib enne kui periood 15, aga veel varem on olnud periood 34 ja enne seda näiteks perioodid nagu 44 või 52, mis on mingi paaritu arvu neljakordsed, ja enne neid näiteks 88 või 104 või 808, mis on paaritute arvude kaheksakordsed...

Täiesti jalust rabab aga see, et seesama pentsik järjestus ei pea paika mitte ainult logistsistliku kujutuse itereerimise korral, vaid ühiklõigu *mis tahes* kujutuse — millel on ainult üks küür — itereerimise korral. See tulemus on esimene vihje, et mõnigi kaose joon võib ehk olla *universaalne*, see tähendab mitte lihtsalt mingi üksiknäite spetsiifiline, vaid terveid süsteemiklasse esindav omadus.

SUURED TÄPID, VÄIKSED TÄPID...

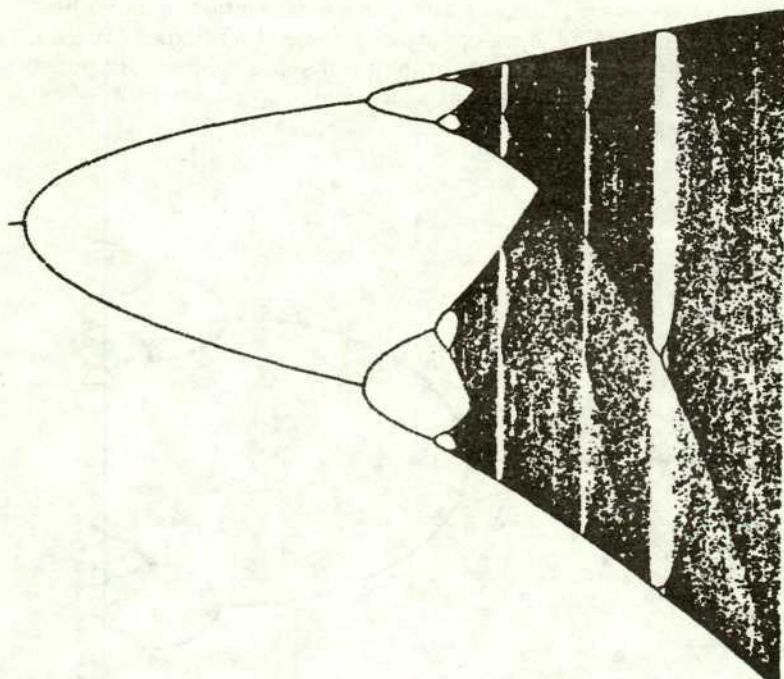
Logistsistliku kujutise perioodiliste akende juures on tegelikult midagi, mis veelgi enam rabab.

On olemas viis, kuidas ühe ropsuga saada ülevaade logistsistliku kujutuse kogu dünaamilisest käitumisest kõikide k väärtuste korral. Seda tuntakse *bifurkatsioonidiagrammi* nime all (joonis 65). Bifurkatsioon on igasugune muutus dünaamilise süsteemi atraktori kvalitatiivses kujus, ja logistsistlik kujutus on täis bifurkatsioone — hargnemisi.

Diagrammi saamiseks tuleb teha nii. Joonistage graafik, kus k muutub horisontaal- ja x vertikaalteljel. Iga k väärtuse kohale märkige need x -i väärtused, mis asuvad antud k korral esineval atraktoril. Niisiis kujutab iga vertikaalne sirge löiku 0-st 1-ni, millele on märgitud atraktor. Kui näiteks k on väiksem kui 3, on tegemist punktatraktoriga ning teil tuleb märkida ainult üks x -i väärtus. Tulemuseks on üks joon.

Arvutiomanikkudele meeldiks ehk enne edasi lugemist eksperimenteerida. Vaatleme graafikut, kus k muutub horisontaalteljel 0-st kuni 4-ni näiteks 0,2-ste sammude kaupa. Vastav x joonistage vertikaalselt 0 ja 1 vahele. (Et midagi mõistlikku näha oleks, peate küll mõõtkava venitama.) Iga

Joonis 65. Logistsiliku kujutuse bifurkatsioonidiagramm. Konstant k suureneb horisontaalselt 3-st 4-ni. Vertikaalkoordinaat on seisund x . Pange tähele, missugune perioodi kahekordistumiste viigipuu siin on ja kaootiliste ribad kasv selle järel.

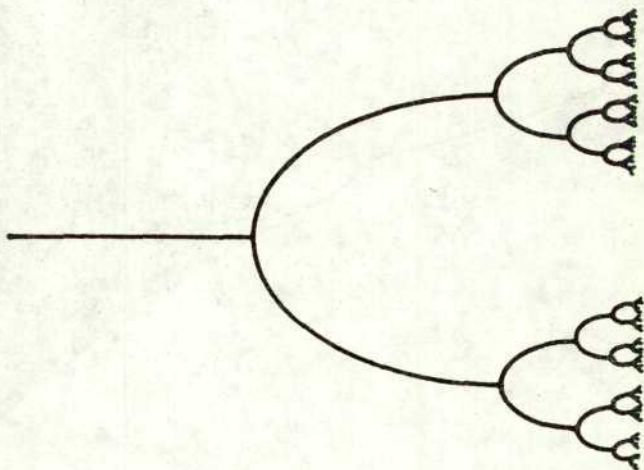
k väärtuse juures itereerige x -i mõnisada sammu kõigepealt ilma, et te ühtegi punkti graafikusse joonistaksite, ning siis tehke veel paarkümmend iteratsioonisammu, märkides ühtlasi valitud k kohale x -i väärtused.

Ja mida te lõpuks näete? Kui $k = 3$, lõheneb seni üksikuna püsinud kõver kaheks (ja bifurkatsioonil on mõte sees nii inglise kui matemaatikute keeles*) ja jääbki niiviisi lõhenema seni, kui k läbib perioodi kahekordistumiste režiimi.

*furca (lad. k), *fork* (ingl. k) — kahvel. Tlk.

Kas Jumal mängib täringuid?

Näete kaunilt struktureeritud puud. Mina hüüan teda *viigipuuks* (joonis 66), sest see aitas imepärase avastuseni (sellest me räägime ülejäärgmises peatükis) ameerika füüsiku Mitchell Feigenbaumi. (*Feigenbaum* tähendab saksa keeles viigipuud. Ma väga vabandan, aga saksa keelega on mul veel üks sõnamäng varuks.)

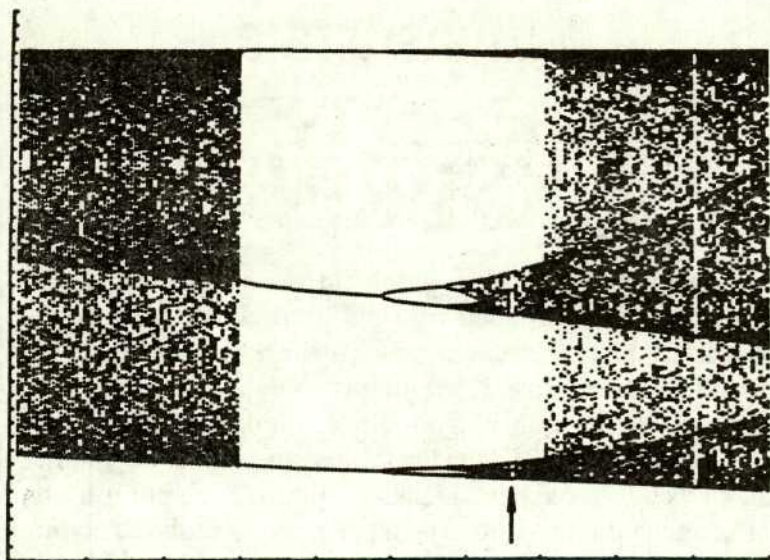
Joonis 66. Viigipuu skemaatiline esitus: korrapärase korduv hargnemine, kus lõplikus ruumis kasvab puust välja lõpmatu arv harusid.

Kui $k = 3,58$, kulmineerub viigipuu okste arv — neid on lõpmata palju ja süsteem muutub kaootiliseks. Viigipuu okstest saavad kaootiliste atraktorite ribad. Bifurkatsioonidogramm läheb üleni täppe täis.

Vaadake aga täpsemalt. Alatasa tuleb pildil ette peenikesi valgeid triipe, mille sees on õige vähe tillukesti täppe. Need ongi need perioodilisuse aknad (joonis 67).

Vaadates akent $k = 3,835$ ümbruses, kus põhiperiood on 3, näete, et tema sees on veel kolm tillukesti viigipuud. Valige neist üks välja ja suurendage pilti, et väiksemad detailid esile tuleksid.

Joonis 67. Fragment joonisest 65 perioodilisuse akna sees: kogu struktuur kordub miniatuuris. Ja akende sees on jälle uued aknad (noolega märgitud)...

Avastate, et seegi alamviigipuu lõpeb kaoseribadega. Ja nende ribade sees on jällegi valged triibud mõne üksiku tillukese täpiga. Aknad aknas. Nende sees on omakorda pisemad viigipuud ja nii edasi.

Tegelikult on iga akna sees *kogu* pildi täpne koopia. Logistliku kujutuse bifurkatsioonidiagramm sisaldab *omaenda pisikesi koopiaid* viimse kui üksikasja täpsusega. Seda nimetatakse *enesesarnasuseks* ja see on üks tähtis asi.

Cotswoldi külla Bourtonis-Vete-Pääl on turistide ligimeelitamiseks meisterdatud küla makett. Külamaketil on õiges kohas olemas ka külamaketi makett. Sellel on õiges kohas külamaketi maketi makett. Bourtonis-Vete-Pääl asi sellega jääbki. Kuid Bifurkatsioonis-Logistika-Sees jätkub ta igaves-ti ja iga koopia on originaali täpne jäljend.

(Järgneb)

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igatühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe irooniaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 11–12; 1991 — 3–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Address: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihō

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12, 1995 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1990

										11	12
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Relations of the Estonian elite with property and power	<i>Elvi Ulst</i>	227
On Estonian school students' vision of Europe	<i>Hannes Palang, Urmas Vessin, Olle Liiber</i>	240
Jürgen Habermas and the critical theory of society. II	<i>John B. Thompson</i>	268
What is fiction?	<i>Margit Sutrop</i>	292
Translatibility and untranslatibility of Li Bo Mārt Läänemets		306
Poetry	<i>Li Bo</i>	313
Different routes of American and Middle-Eastern civilizations: Archaeological materials and ethnographic parallels	<i>Yuri E. Berezkin</i>	326
Ritual, sanctity and cybernetics. II	<i>Roy A. Rappaport</i>	379
Notes on the Kazym War	<i>Art Leete</i>	392
Discussion: On the publication of Pentti Linkola's Estonian translations. Petti Linkola. «Rohelise liikumise sihtpro- gramm». — <i>Akadeemia</i> , 1995, nr 9. Pentti Linkola. «Metsadest ja nende hävitamisest». — <i>Akadeemia</i> , 1992, nr 12.	<i>Pekka Nuorteva</i>	407
Review: Three booklets of source publications. <i>Sortside sala- dused</i> . I—III [Allikapublikatsioon, koost. Leo Levala. Tartu:] Tungal, 1993—1994	<i>Kaljo Villako</i>	409
Editorial note. Summaries		413
Does God play dice?: The mathematics of chaos. VII	<i>Ian Stewart</i>	421

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163